

LIAUDIES KULTŪRA – 30

Atkurtosios valstybės šimtmečio, Sąjūdžio trisdešimtmečio metais minime ir mūsų žurnalo jubiliejų – būtent 1988-aisiais jis buvo pradėtas leisti kaip metodinis leidinys „Kultūrinis švietimas“, o nuo 1989-ųjų pakeitė pavadinimą ir tapo „Liaudies kultūra“, taip pasirinkdamas pagrindinę kryptį, aprėpiančią liaudies meną, liaudies dainą ir visą platų liaudies arba etninės kultūros lauką, siejamą su mūsų ištakomis, kultūros paveldu ir gyvosiomis tradicijomis.

Norint suprasti naujojo žurnalo susikūrimo aplinkybes, smalsu pasidairyti, kuo gi ypatingi 1989-ieji? Paskutinė sovietų karinės technikos kolona pasitraukia iš Afganistano, Michailas Gorbačiovas išrenkamas Tarybų Sąjungos prezidentu, griūna Berlyno siena... Lietuva, ypač Vilnius, gyvena Sąjūdžio dvasia: Vasario 16-oji paskelbiama tautine švente, tikintiesiems perduodama atšventinta Vilniaus arkikatedra, Kauno Karo muziejaus sodelyje atstatoma Juozo Zikaro skulptūra „Laisvė“; atkuriamas Vytauto Didžiojo universitetas, trijų Baltijos šalių gyventojai sustoja į Baltijos kelią.

Net pavieniai faktai primena to meto gyvenimo intensyvumą – kitokį, nei šiandien, kupiną

permainų, taip pat vilties ir tikėjimo, kad galime susigrąžinti ne tik atmintį, bet ir laisvę – atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

Nenuostabu, kad tautinio atgimimo metais buvo esmingai svarstoma ir etninės kultūros, vienos iš stabiliausių gyvenimo atramų, samprata. Literatūrologas, tautosakos tyrinėtojas ir reiklus visuomenės kritikas Donatas Sauka į 1989-ųjų balandį surengto Lietuvių etninės kultūros draugijos steigiamojo suvažiavimo dalyvius kreipėsi:

„Noriu tikėti, tiesą sakant, esu beveik visiškai tikras, kad tarp čia susirinkusių nėra nė vieno, kuris nebūtų akis į akį susidūręs su tikru žmogiškumu, tikra teisybe, su gilia dvasine rimtim, kurios oazių dar šen bei ten pasitaiko mūsų mūrinėje, nebe šiaudinėje Lietuvoje. Ir šitie susitikimai, šitie kiekvienam nepamirštamieji įspūdžiai, ne vieno gyvenimo kelią netikėtai pasukę visai kita linkme (...), manyčiau, turėtų ir būti čia susirinkusiųsios vienijančios emocinės širdies gija. Įvairių interesų suėjome žmonės, įvairių polinkių, įvairių ir ateities planų (...), bet visi vedami tos vienos minties, kad etninė kultūra – mūsų dvasinės sveikatos šaltinis.“

„Liaudies kultūros“ redkolegijos posėdyje: etnologė Angelė Vyšniauskaitė, kalbininkas Simas Karaliūnas, filosofas Krescencijus Stoškus ir redakcijos atstovas Liudvikas Giedraitis. 1998 m.

Žurnalo kūrėja ir ilgametė vyriausioji redaktorė Dalia Rasteniene. 1998 m. Ramūno Virkučio nuotraukos.

Poetas ir Sąjūdžio tarybos narys Marcelijus Martinaitis šią mintį pratęsė:

„Lietuvių tautinis atgimimas išjudina giliausius mūsų kultūros ir dvasios kodus. Žvelgdami į etninę kultūrą, žvelgiame į savo ištakas, į savo tautos gyvybės šaltinius. Lietuvoje visuomeniniai sąjūdžiai dažnai prasideda ne nuo politinių manifestų, įvairių grupių ar partijų veiklos, o nuo kultūros, istorijos ir kalbos klausimų, kurie, kaip ir dabar, netrukus persimeta į ekonomikos, politikos ir ūkio sritis. Jei lietuviai ima burtis ir dainuoti, vadinausi, netrukus gyvenime kas nors pasikeis.“

Mitologijos tyrinėtojas, kompleksinių kraštotyros ekspedicijų siela Norbertas Vėlius kalbėjo: etninė kultūra kaupia visokeriopą tautos patirtį, jai būdingas ne tik konservatyvumas, bet ir kaita, etninė kultūra iš dalies yra atvira, kita vertus, ji sugeba išlaikyti tai, kas pastovu, stabilu, tiesiog amžina (N. Vėliaus garbingo jubiliejaus proga šiame žurnalo numeryje skelbiame visą jo kalbą „Etninė kultūra ir tauta“).

Giliausi mūsų kultūros klodai, žmogiškumo ir tiesos patirtis, dvasinė rimtis ir sveikata gali būti atrandama etninėje kultūroje. Ji ne izoliuoja, o susieja su viso pasaulio žmogiškuoju patyrimu – tokios 1989–ųjų pamokos.

Šie ir kiti to meto svarstymai, paminėtieji ir šį kartą neįvardinti autoritetai iš esmės parengė dirvą būtent tokio žurnalo atsiradimui. Dar verta pastebėti, kad tai nebuvo nei atkurtas Nepriklausomybės metų leidinys, nei tęsiantis

sovietmečio tradiciją. Jis radosi būtent tuo metu, kai sovietmečio etnokultūrinių judėjimų dalyviai įsiliejo į Sąjūdį, ir daugumai dar buvo atpažįstami lietuvių profesionaliąją kultūrą maitinę gelminiai tradicijos vandenys.

Žurnalas įkurtas tuometiniame LTSR moksliniame metodiniame kultūros centre, jo direktoriaus Juozo Mikutavičiaus ir Dalios Antaninos Rastienės, profesionalios žurnalistės, tapusios vyriausiąja redaktore, iniciatyva. Būtent D. Rasteniene, kūrusi ir puoselėjusi žurnalą 25-erius metus, suformavo jo veidą ir turinį, būrė redakciją ir redkolegijas, telkė autorius ir skaitytojus.

Redakcijoje skirtingu metu dirbo Vaidotas Karlonas, Teresė Nausutytė, Danutė Skersytė, Julija Žilinskaitė, Martynas Pocius, Vladas Motiejūnas, Beatričė Rastenyte, bene ilgiausiai, beveik ketvirtį amžiaus, – Liudvikas Giedraitis. Daugelį metų talkino fotografas Ramūnas Virkutis.

Redaktorė Dalia į pagalbą kvietėsi autoritetingą redkolegiją. Joje yra darbavęsi Norbertas Vėlius, etnologai Angelė Vyšniauskaitė ir Vacys Milius, etnomuzikologės Laima Burkšaitienė ir Zita Kelmickaitė, filosofas Leonidas Donskis, kultūrologai Jonas Trinkūnas ir Irena Seliukaitė, kalbininkas Simas Karaliūnas ir kt.

Viso per 30 metų išleisti 184 žurnalo numeriai, juos pavarčius matyti, kad aptartosios temos ir publikacijos nesensta, turi išliekamąją vertę, o tyrimų laukas ir autorių ratas vis plečiasi.

Tad kviečiame skaityti!

Saulė Matulevičienė

SIMONO DAUKANTO RESPUBLIKONIŠKA VAIZDUOTĖ IR ISTORIOGRAFINĖS INOVACIJOS

Saulius PIVORAS

Šio straipsnio tikslas – atskleisti Simono Daukanto Lietuvos istorijos koncepcijos savitumą. Daukanto Lietuvos istorijos pasakojimą ir vertinimą iš esmės grindė respublikoniškos vertybės. Griežtai nepritardamas bet kokiai socialinei ir asmeninei priespaudai, engimui ir išnaudojimui, Daukantas rašomoje Lietuvos istorijoje įžvalgiai susiejo socialinius-ekonominius ir politinius procesus. Pavienius istorinius įvykius ir asmenybes Daukantas vertino naujoviškai, tad jo požiūris kai kuriais atžvilgiais tebėra aktualus ne tik kaip istorijos didaktikos pavyzdys, bet ir dabartiniams Lietuvos istorijos tyrimams. Atliekant tyrimą pasitelkta politinės minties ir istoriografinė analizė.

Reikšminiai žodžiai: Daukantas, respublika, respublikoniškos vertybės, istoriografija, istoriografinė inovacija.

■ ĮVADAS

Naują požiūrį į Daukanto istoriografiją yra pateikusi vengrų kilmės istorikė Monika Baar, tyrusi penkių Vidurio Rytų Europos šalių istoriografiją XIX amžiuje (Baar 2010). Tačiau nors lyginamoji perspektyva turi aiškių pranašumų, ji nesuteikė galimybės plačiau ir išsamiau įvertinti Daukanto istorijos darbų reikšmės ir aktualumo, ypač atsižvelgti į Daukanto pasiūlytą naujovišką kai kurių istorinių procesų, įvykių ir asmenybių vertinimą. Šio straipsnio tikslas – plačiau atskleisti Daukanto Lietuvos istorijos koncepcijos savitumą, nulemtą respublikoniškų politinių autoriaus vertybių, taip pat parodyti, kad kai kurie procesai, įvykiai ir asmenybės Daukanto suvokiami ir vertinami naujoviškai istoriografijos istorinės raidos kontekste.

BENDRIEJI DAUKANTO ISTORIOGRAFIJOS BRUOŽAI

Iš keturių Daukanto parengtų istorijos veikalų tik vienas – „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845) – buvo baigtas. Kiti trys – „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (1822 m.), „Istorija žemaitiška“ (1838 m.) ir paskutinis darbas „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ (1850 m.) – ne tik liko rankraščiuose, t. y. neišspausdinti, bet ir nebuvo pabaigti. Nors planuota juos tęsti, to padaryti, deja, nepavyko (Lukšienė 2014: 207). Daukanto rašoma lietuvių tautos istorija turėjo apimti laikotarpį nuo seniausių laikų iki Daukanto gyvenimo metų, bet jo veikaluose aprašomų įvykių chronologinės ribos tėra santykinės: plačiausios apimties „Istorija žemaitiška“

baigiama Žygimanto Augusto mirtimi, nors nei Liublino unija, nei Vytauto mirtis nebuvo jokia riba. Kaip rašė Juozas Jakštas, Daukantas nelaužė plunksnos ant Žygimanto Augusto kapo, kaip darė jo amžininkas ir draugas Teodoras Narbutas (Jakštas 1965: 13). Kita vertus, kurdamas savo pasakojimą, Daukantas laikėsi gana griežtos chronologijos – jis įvykius aprašė pagal valdovų valdymo metus.

Aišku, „Būdas“ yra išskirtinis darbas dėl jame panaudotos etnografinės, lingvistinės bei kitos ne rašytinių šaltinių medžiagos ir dėl perspektyvos, kuri neapsiriboja politine istorija. Šiuo atveju chronologinę įvykių seką keičia tematinis principu organizuojamas pasakojimas. Vis dėlto, pagal ano meto standartus, šio veikalo įvardijimas tik kultūros istorija taip pat nėra pagrįstas (Ivinskis 1936: 277). Tai veikiau istoriosofinių svarstymų ir mokslinio tyrimo hibridas su grožinės bei publicistinės literatūros elementais, panašus į kitose šalyse tuo pat metu rašomus tokio pobūdžio tekstus. Tai kur kas daugiau nei kultūros istorija, nors, žinoma, „Būde“ yra ir šio pobūdžio duomenų.

Rašydamas istorijos veikalus Daukantas rėmėsi istorikų pirmtakų darbais. Didžiausi autoritetai jam buvo Johanesas Foigtas (Johannes Voigt), Teodoras Narbutas ir Albertas Vijūkas-Kojelavičius. (T. Narbutas ir A. Vijūkas-Kojelavičius – pirmųjų išsamių Lietuvos istorijų lenkų ir lotynų kalba autoriai.) Žavėdamasis A. Vijūko-Kojelavičiaus nuveiktais darbais Daukantas teigė, kad net sunku įsivaizduoti, koks galėjo būti jo indėlis į Lietuvos istoriografiją, jeigu būtų galėjęs dirbti su Lietuvos Metrika (Daukantas 1996:371). Apie tai, koks svarbus Daukantui buvo A. Vijūkas-Kojelavičius, rašė ir Roma Bončkutė, atlikusi „Istorijos

Jono Zenkevičiaus 1850 m. nutapytas Simono Daukanto portretas, eksponuojamas Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje surengtoje S. Daukanto rankraščių parodoje. Paveikslas saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos fonduose. 2018 m.

žemaitiškos“, ypač skyrių, kuriuose rašoma apie laikotarpį iki Vytauto mirties, tekstologinę analizę (Bončkutė 2009). Galima pridurti, kad ir kitą „Istorijos žemaitiškos“ dalį, skirtą laikotarpiui nuo Vytauto mirties iki Žygimanto Augusto mirties, Daukantas grindžia būtent A. Vijūko-Kojelavičiaus tekstu, nors nuorodų nerasime. Tiesa, perpasakojant jis koreguojamas, papildomas kitais faktais ir vertinimais, kurie kartais net priešingi A. Vijūko-Kojelavičiaus pateiktiesiems. Minėtoje „Istorijos žemaitiškos“ dalyje būtent Daukanto vertinimai yra originaliausi ir istoriografiniu požiūriu reikšmingiausi.

Vargu ar gali būti labiau nepagrįstas tvirtinimas apie Daukanto istorijos darbus nei teiginys, kad „jis nesidomėjo evoliucija, kaita, kova“ (Jonynas 1984: 158). Vien tai, kad „Istorijoje žemaitiškoje“ yra išskiriami pagrindiniai Lietuvos istorijos laikotarpiai (kuriuos Daukantas įvardija taip: „lietuviai ir žemaičiai karingi“, „Lietuva pergalinti“, „galybė Lietuvos“, „Lietuva irstanti“, „Iros [griuvėsiai] Lietuvos“ (Daukantas 1995 I: 20, 21, 22), rodo, kad kaita jam rūpėjo. Nors Daukantas nemažai naudojo savo pirmtakų darbus, tiesiogiai juos perrašė, savo laiko kontekste

jis šaltinių informaciją vertino gana kritiškai. Jau pirmajame veikale „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, kuris laikomas labiausiai kompiliaciniu ir nesavarankišku, Daukantas 16 kartų pakartoja frazę „negal žinoti“, atsisakydamas detaliau aprašyti ar vertinti dalykus, jei jų įvertinimui informacijos nepakanka.

Daukanto istoriografijos naujumą ir aktualumą turime vertinti ne pagal šiuolaikinio mokslo kriterijus, o turėdami omenyje jo gyvenamo laiko istoriografijos kanonus ir rekonstruodami „lietuvių Herodoto“ pasirinktą teorinį istorijos sampratos modelį. Kitu atveju, kaip jau yra pastebėjęs Moreno Bonda (Bonda 2018), į akis krinta kontrastas tarp daugelio esamų teiginių apie Daukanto istoriografiją ir pačios Daukanto istoriografijos. Bendroji Daukanto lietuvių tautos istorijos koncepcija yra grindžiama laisvos politinės bendruomenės iškilimo ir nuosmukio ciklo vaizdavimu bei šių procesų priežasčių aiškinimu. Daukantas pasakoja lietuvių tautos ir lietuvių respublikos raidos istoriją ne kaip linijinį kelią į pažangą, o kaip ciklinį, besikartojantį procesą, kurį sudaro pakilimai ir nuopuoliai. Bet tai nereikia, kad jam nerūpėjo kaita ar evoliucija.

PASAKOJIMAS APIE LIETUVIŲ RESPUBLIKOS IŠKILIMĄ IR NUOSMUKĮ

Senovės lietuvių tauta, kuriai Daukantas priskiria visas baltų gentis, esą turėjo ne tik bendrą kalbą ir kultūrą, o ir bendrą politinę santvarką, respublikinę organizaciją. Ne todėl, kad neturėjo karalių, o todėl, kad svarbiausius sprendimus priimdavo visi piliečiai. Respublikoje pirmiausia buvo rūpinamasi viešuoju interesu ar bendruoju geriu. „Istorijoje žemaitiškoje“ ir „Pasakojime“ visuotinę gerovę nusako sąvoka „visuomenis labas“ (Daukantas 1976 II: 160, Daukantas 1995 II: 355). Lietuvių respublikinė organizacija, Daukanto manymu, buvo įvesta jau II a. prieš Kristų, kai antrasis „lietuvių giminių“, t. y. baltų genčių, įstatymų davėjas Odinas įsakė šaukti seimus įvairiems bendriems klausimams spręsti (Daukantas 1976 I: 579). Senovės lietuvių respublikoje, pasak Daukanto, veikė dviejų rūšių tautos susirinkimai-seimai: pavietų ir visuotiniai, kurie rinkdavosi po atviru dangumi. Susirinkus į seimą pirmas tris dienas svarstymai nevyko, nes tai buvo apmąstymams tylomis skirtas laikas, o vėliau jau buvo kalbų ir diskusijų metas.

Šalies teritorinis administracinis suskirstymas buvo trilypis: apygardos, arba pavietai, pagastai ir dešimtinės. Pavieto seimo (dar, esą, vadinamo kuopa) dalyviais buvo senieji ir vyresnieji, pastarieji dar vadinami apygardos (pavieto) tėvūnais. Apygardų (pavietų) svarbiausi vyresnieji, arba tėvūnai, vykdė ir teismo funkcijas. Be tėvūnų, Daukantas vyresniaisiais vadina ir įvairius kitus pareigūnus. Vyresnieji kartu su didžiuoju kunigaikščiu, kaip aukščiausiu pareigūnu, esą sudarė vykdomąją ir teisminę valdžią. Visuotinių seimų dalyviai buvo pasiuntiniai nuo pavietų – „visų išmintingieji“ (Daukantas 1976 I: 576, 578, 582). Didysis kunigaikštis negalėjo priimti svarbių sprendimų be seimo pritarimo.

Čia atpasakota Daukanto pavaizduota senovės lietuvių (ar baltų) respublikinė santvarka yra daugiausia grindžiama analogijomis su ankstyvųjų teritorinių-politinių germanų bendruomenių santvarka: baltų seimai po atviru dangumi aiškiai modeliuojami pagal Tacito aprašytus tokio tipo senovės germanų susirinkimus (tingus). Tad nors Daukanto samprotavimai nėra pagrįsti faktiniais duomenimis ar neabejotiniais įrodymais, jie nėra ir grynas išsigalvojimas. Tacitu Daukantas ypač daug rėmėsi paskutiniame savo darbe „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“, kur yra pacitavęs ilgą ištrauką iš „Germanijos“, be kita ko, kalbančią apie tai, kad karalių valdžia buvo

suvaržyta įstatymais. Ją apibendrindamas lietuvių istorikas pareiškia: „Skaitytojas lietuvis, jei sau primins senus amžius, – ar ne tas pats pas mus buvo senovėj!“ (Daukantas 1976 II: 25) Ar senosios Lietuvos istorijos laikotarpiu iki vienvaldžio didžiojo kunigaikščio iškilimo būta respublikinio valdymo elementų, moksliniu požiūriu tebėra diskutuotinas ir nepakankamai ištirtas klausimas – trūksta duomenų. Kita vertus, ši problema gal ne visai teisingai keliama, nes iki šiol istorikai valstybingumo pradžią Lietuvos teritorijoje daugiausia siejo su vienvaldžio valdovo valdžios įsigalėjimu.

Lietuvių respublikos istorija Daukantui yra tautos kovos už laisvę ir tėvynę („liuosybę“ ir „tėvainę“) istorija. O tautą sudaro lygias politines teises turintys individai, bendruomenė, kuri, sprendama bendrus reikalus, remiasi respublikine organizacija. Lietuvių respublika, Daukanto požiūriu, savarankiškai tvarkėsi iki Liublino unijos, o ir po jos, iki pat LDK padalijimų, išlaikė tam tikrą politinį ir teisinį savarankiškumą. Respublikai vystantis keitėsi jos politinės institucijos, tačiau visą laiką tarp didžiųjų kunigaikščių ir diduomenės išliko galios balansas. Išliko ir savita teisinė sistema. Kalbėdamas apie Lietuvos statutų priėmimą Daukantas konstatuoja, kad „irstančią Lietuvos ūkė norėjo dar išmintingi vyrai įstatymais varžyti. Todrin lietuvių tėvūnai ir ūkės dumčiai susirinkę surašė į vieną knygą savo ūkės senų dienų įstatymus, idant alvienas žinotų, kaip elgtis savo darbuose, kas doru, o kas nedoru yra daryti pripažinta“ (Daukantas 1995 II: 343).

Būtent Daukantas, o ne Adolfas Šapoka, Konstantinas Avižonis ar Ivanas Lapo (Ivan Lapo) pirmasis Lietuvos istoriografijoje aiškiai suformulavo, kad Lietuvos valstybingumą sužlugdė ne Liublino unija, o Lenkijos ir Lietuvos padalijimai XVIII a. pabaigoje.

Galima pritarti Dariui Kuoliui, kad Daukantas ne tik apibūdina lietuvių respublikinę santvarką, išryškina laisvės ir tėvynės meilės vertybes kaip pagrindines politines, respublikoniškas dorybes, bet ir priešina laisvą „Lietuvos ūkė“ despotiškai XV ir XVI a. „maskolių“ valstybei (Kuolys 2018: 30).

Apie Daukanto simpatijas Rusijai trimitavo žinomas sovietinis lietuvių istorikas Juozas Žiugžda (Žiugžda 1986: 165), kurio ideologinis uždavinys buvo pabrėžti istorinę lietuvių ir rusų draugystę. Faktinių duomenų tokiai nuomonei paremti nėra, kaip tik atvirkščiai: apibūdindamas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir Maskvos kunigaikščio dukters Elenos piršlybas

(Daukantas 1995 II: 263) Daukantas kartoja esą A. Vijūko-Kojelavičiaus užrašytas žmonių kalbas, kad rusė, vardu Elena, lietuviams būsianti tas pat, kas trojėnams graikų Elena (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 547)

Caro Ivano III politiką Daukantas apibūdina taip: „jo veikaluose teisybė ir neteisybė iš vieno buvo“. Aprašydamas LDK didiką Mykolo Glinskio gyvenimą Vasilijaus III Maskvoje Daukantas iš A. Vijūko-Kojelavičiaus perima tvirtinimą, kad jis visur matė rusų barbariškumą (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 628). Ir, esą, „daug geresniai buvo jam kitą kartą Lietuvoj, nekaip nū Maskolijoj“ (Daukantas 1995 II: 320). Remdamasis A. Vijūku-Kojelavičiumi (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 659) Daukantas apie Vasilijų III sako, kad jis „tik-tai pragumo tykojo visus tautų įstatymus kojomis trivoti“ (Daukantas 1995 II: 341), t. y. visiškai ignoravo tarptautinę teisę. Vasilijaus derėjimosi būdą, tarantis su Lietuva dėl taikos, Daukantas apibūdina kaip grįstą melu ir primetantį visą atsakomybę už abipuses skriaudas kitiems: „pagal seną maskolių būdą savo mužikus teisino, o lietuvius kaltino“ (Daukantas 1995 II: 337). Ir Ivanui IV Rūsčiam Daukantas prikiša tarptautinės teisės normų nesilaikymą, jį vadina „bedieviu laužytoju visuomenių tautų įstatymų“ (Daukantas 1995 II: 399), taip pat žodžio ir sutarčių laužymą be priežasties: „Ivanas yra tas, kurs sandarus ir bendrybą laužo be kokio lyčiaus“ (Daukantas 1995 II: 360) ir caro titulą vienašališkai skiria sau be kitų tautų valdovų sutikimo (Daukantas 1995 II: 389). Žodžiu, tai despotas ar tironas.

Ivano Rūsčiojo despotiškumą Daukantas iliustruoja pavyzdžiu apie žiaurų susidorojimą su kunigaikščio Andrejaus Kurbskio, pabėgusio iš Maskvos į Lietuvą nuo Ivano barbarystės, kaip sako Daukantas, aplinkos žmonėmis. Vieną A. Kurbskiui artimą didiką, pasak Daukanto, Ivanas įsakęs kankinti, kol jis budelio rankose mirė, o tarną liepė užkasti į žemę gyvą (Daukantas 1995 II: 396, 397). Čia Daukantas remiasi A. Vijūku-Kojelavičiumi (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 737), bet mini kitas detales. Kraugerys Ivanas, kaip rašo Daukantas, „siutinau“ dėl Kurbskio pabėgimo, reikalavo jį išduoti ir grąžinti į Maskvą (Daukantas 1995 II: 396). A. Kurbskio istorija – tipiškas vėlesnėje istoriografijoje įsitvirtinęs pavyzdys, kuris buvo pasitelkiamas, norint parodyti skirtumus tarp bizantiško ir totoriško paveldo įtakojamos Rusijos ir vakarietiškos civilizacijos kelių pasukusios Lietuvos politinės kultūros. Tomas Venclova A. Kurbskį vadino laimingu politiniu pabėgėliu (Venclova 1991: 389).

Pasakodamas apie Ivano Rūsčiojo įsitraukimą į Livonijos karą ir latvių žemių užėmimą Daukantas teigia, kad Ivano siekiai buvo vietos gyventojus padaryti „savo mužikais“ (Daukantas 1995 II: 371), t. y. amžinais vergais, nes, jo teigimu, žodis „mužikas“ reiškia ne ką kita, kaip amžiną vergą (Daukantas 1976 I: 575), ir ne tik jis pats, bet ir visi jo palikuonys esantys vergai. Ivanas Rūstusis Daukantui ne tik despotas, bet ir barbaras, toks pat, kaip totorių chanai. Daukantas perpasakoja A. Vijūko-Kojelavičiaus aprašytą sceną (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 755), kaip 1572 m. pas Ivaną atsiųsti totorių chano pasiuntiniai reikalavo iš jo duoklės. Ivanas išžudė 300 totorių palydos, liepė pasiuntiniams nusipjaustyti nosis, lūpas bei ausis, o tai padarius davė jiems kirvį, kurį įsakė įteikti savo chanui kaip dovaną, kad tuo kirviu galėtų pats sau galvą nusikirsti (Daukantas 1995 II: 412). Aprašytus įvykius Daukantas vertina taip pat, kaip A. Vijūkas-Kojelavičius – tai barbarų tarpusavio nesutarimai.

Iš aptartųjų siužetų matyti, kad kylančiai Rusijos despotijai ir pirmiesiems jos carams Daukantas didelės pagarbos nejautė ir nerodė. O Daukanto santykius su to meto Rusijos imperija bene geriausiai, lakoniškai ir ironiškai, yra apibūdinęs Vytautas Merkys: „nors ir gerai atlikdamas darbą, vis dėlto carui ir jo imperijai tarnavo blogai“ (Merkys 1991: 75).

Atskirai reikėtų aptarti Daukanto ir lenkų istoriko, Vilniaus universiteto profesoriaus Joachimo Lelevelio požiūrį į respublikinės santvarkos ir Lenkijos bei Lietuvos ryšių sąsajas. 1818 m. rašytoje „Lietuvos ir Rusijos istorijoje“ J. Lelevelis senovės lietuvių aprašė kaip despotiškai valdomą tautą, kuri respublikinio valdymo institucijas įgijusi tik po sąjungos su „iš prigimties demokratiška“ lenkų tauta (Beresnevičiūtė 2001: 122). Daukantui J. Lelevelis nebuvo autoritetas. Įrodinėdamas, kad lietuvių tauta iš prigimties buvo ne mažiau demokratiška, jis griovė J. Lelevelio požiūrį. Kita vertus, Daukantas įrodinėjo, kad ryšiai su lenkais ne atnešė laisvę, kaip teigė J. Lelevelis, o atvirkščiai, prisidėjo prie socialinės nelaisvės Lietuvoje plitimo. Lenkai pirmiausia rūpinosi savais interesais, o tai darydami neretai siekė išnaudoti lietuvių, išskyrus tuos atvejus, kai kovojant prieš bendrus priešus, interesai sutapdavo. Daukantas siekė atremti arogantišką Lelevelio požiūrį į lietuvių, tarkim, tvirtindamas, kad senovės lietuviai išmokė slavus (įskaitant lenkus) apdirbti žemę (Baar 2010: 262).

Vienas iš didelių Daukanto rūpesčių buvo paaiškinti Lietuvos politinės galybės žlugimo

S. Daukanto „Istorijos žemaitiškos“, rašytos apie 1831–1834 m., rankraštis, ekponuojamas Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje vykusiame parodoje. 553 lapų rankraštis (*in folio* 35 x 21,5 cm) odos viršeliais saugomas LLTI bibliotekos rankraštyne. 2018 m.

priežastis, respublikoniškos moralės suirimą. Jis pasitelkia ciklinės istorijos sampratą: istorija neišvengiamai susideda iš pakilimo ir nuosmukio periodų. Atsakomybė už nuosmukį tenka, pirmiausia, politinės bendruomenės nariams, kitaip tariant, saviesiems, o ne kokioms priešiškomis išorės jėgoms. Daukantui pagrindinė tautos būdo ar tautos dvasios savybė yra dorybė. Tautos būdas – tai ne etnografinių faktų rinkinys, net ne kalba, papročiai ar religinis kultas. Etnografiniais faktais tautos būdas tik pasireiškia, jie jį atskleidžia, parodo. Kaip ir tautos kalboje pasireiškia tautos būdas, tačiau kalba nesudaro tautos būdo savaime. Tautos būdo esmė – visų pirma, nuostata laikytis dorybės, kuri suvokiama kaip politinių vertybių visuma.

Būtent dorybė turėtų apsaugoti nuo korupcijos, kuri, klasikinio respublikonizmo požiūriu, yra ne kas kita, kaip proto aptemimas („aklybė“ ir „tamsybė“, kurias Daukantas dažnai priešina „šviesybei“ ir „akylumui“), t. y. negebėjimas suvokti, kad asmens laisvė priklauso nuo įsipareigojimo tarnauti visuomenės labui. Kiekvienas individas natūraliai linkęs į korupciją, nes dažnai pradeda ignoruoti bendruomenės siekius, jei jie

ima trukdyti tiesioginės asmeninės naudos gavi-mui. Taip korupciją (plačiąja prasme, kaip socialinį-moralinį sugedimą) traktavo ir Nikolas Ma-kiavelis (Skinner 1990: 304).

Korupcijos, kaip visuomeninės-politinės moralės degradacijos, problema dažnai svarstoma klasikinio respublikonizmo atstovų. Būtent siekiant užkardyti korupciją, tam tikrais atvejais bū-tina versti individus elgtis pagal laisvos visuome-nės valią ir per prievartą (daugiausia įstatyminę) praktikuoti politinę dorybę, taip pat įsisąmoninti, kad asmeninė laisvė gali būti visuomeninės prie-vartos ar asmens susilaikymo padarinys (Skinner 1990: 306). Kaip vieną iš korupcijos prevencijos ar visuomeninės-politinės moralės išsaugojimo prie-monių senojoje Lietuvos respublikoje Daukantas nurodo buvus praktiką skirti teisėjais ar kitais pa-reigūnais bevaikius ar našlius, nes šie, tikėtina, mažiau rūpinsis savo nauda, daugiau piliečių, ku-riems tarnauja, reikalais (Daukantas 1995 II: 521).

Vienintelė respublikos priešstata yra valdžia, kuri yra uzurpuota ir naudojama ne viešojo inte-reso labui. Tai įvyksta, kai su tam tikra piliečių grupe pradedama elgtis nesąžiningai. Daukantas tai, visų pirma, sieja su baudžios įvesdinimu.

XVI a. prielaidas baudžiosios plėtrai sudarė ekonominis pakilimas, sukeltas išaugusio žemės ūkio ir medienos prekių eksporto. Norint patenkinti didėjančią eksporto prekių poreikį reikėjo didinti žemės ūkio produktyvumą, o šiam tikslui pasiekti buvo didinamas socialinis išnaudojimas, lažinis darbas. Daukanto žodžiais, tai buvo „svieto nuvergimas“.

Lietuvos politinio nuosmukio pagrindines priežastis Daukantas sieja su socialine-ekonominė raida. Būtent toks pirmą kartą istoriografijoje Daukanto pateiktas masinio įbaudžiavinimo priežasčių aiškinimas yra neabejotinai aktualus ir šiandien. Kaip tik „svieto nuvergimas“ kartu su elito nutolimu nuo liaudies ir viešojo intereso, pilietinės moralės sužlugdymas priartino lietuvių respublikos galą: „svietas nuverttas nebeturėjo nei meilės dėl savo rėdos, nuo kurios nė nuo kur nė kokios pagalbos nebgavo, neigi savių stiprybės“ (Daukantas 1976 I: 641).

Dera paminėti, kad Daukantui laisvė nėra socialinės diferenciacijos nežinančių žmonių laisvė. Laisvę gali užlaikyti ir kunigaikščiai, ir diduomenė. Diduomenė lietuvių visuomenėje atsiradusi gana anksti, pirmą kartą socialinė lygybė trukusi trumpą laiką, tačiau diduomenė pasižymėjo pilietinėmis dorybėmis, t. y. veikė pirmiausia respublikos labui, o ne dėl savųjų interesų. Vėliau diduomenė „išlepo“, t. y., pasidavusi turtų kaupimo ir švaistūniško gyvenimo siekiams, nustojo tarnauti respublikai, gerbti įstatymus ir rūpintis, pirmiausia, bendrąja gerove. Degradavus politinei respublikinei moralei, ji virto oligarchine grupe. Sąvoką „oligarchija“ Daukantas pavartojo 1845 m. vasario 12 d. laiške T. Narbutui (Daukantas 1996: 495, 499). Korumpuota diduomenė, pasak Daukanto, „neb goda, neb garbe, neb didybe ir stiprybe savo ūkės, kaip senovėj kad rūpinos, nes tik tai skaniai valgyti ir nieko nedirbti už didybę ir godą sau turėjo“ (Daukantas 1976 I: 640). Blogiausia, kad diduomenės geras gyvenimas buvo išpuoselėtas kitų sąskaita, socialinio išnaudojimo sąskaita: „diduomenė, pasipūtusi savo turtais, be gudrybos ir mokslo, užmiršusi rėdą ūkės ir veikalus savo bočių probočių, tinginėjo vadindamos ponais dėl to vien, jog vargdieniais viešpatavo“ (Daukantas 1995 I: 553). Daukantas neragina panaikinti socialinių ir ekonominių skirtumų, tiesiog lietuvių tautos istoriją aiškina ir kaip elito korupcijos padarinį. Tad ne lenkai ir ne rusai, Daukanto požiūriu, yra didžiausi Lietuvos priešai, o savųjų elito korupcija ir atsisakymas tarnystės bendram gėriui.

ĮVYKIAI, PROCESAI, ASMENYBĖS BEI JŲ INTERPRETACIJOS DAUKANTO VEIKALUOSE

Detaliau pristatysime kai kuriuos Daukanto istorijos veikalų siužetus, parodančius jo novatorišką požiūrį į istorijos procesus, įvykius ir asmenybes.

APUOLĖS APGULTIS. Tai preciziškas IX a. viduryje vikingų apgultos kuršių pilies gynybos aprašymas, kuriame nurodomos smulkios, nors ir negausios rašytiniuose šaltiniuose minimos detalės. Rimberto kronikoje¹ minima kuršių pilis „Apulia“ jau „Darbuose“ yra vadinama Apuole. Daukantas rašo, kad vedami valdovo Olafo švedų vikingai penkias dienas žygiavo iki Apuolės, po pilies apgulties kuršiai pasidavė, sumokėdami išpirką po pusę svaro sidabru už kiekvieną pillyje buvusį asmenį, taip pat pažadėdami mokėti duoklę ateityje (Daukantas 1976 I: 61). „Darbuose“ Daukantas tiesiogiai Rimberto kronika nesirėmė, jos duomenis ėmė iš antrinių šaltinių. O „Istorijoje žemaitiškoje“ Daukantas jau remiasi pirminiu šaltiniu, tad Apuolės apgulties aprašymą papildė: kaip rašė Rimbertas, pilį vikingai buvo apgulę aštuonias dienas, devintą dieną kuršiai pasidavė. Iš viso pilies gynėjų esą buvo 5 tūkstančiai (Daukantas 1995 I: 47, 48). Daukantas aiškiai sąmoningai triskart sumažina Apuolės gynėjų skaičių, nes Rimberto kronikoje nurodytas jų skaičius – 15 tūkstančių – yra visiškai neįtikimas. Šaltinio kritinės analizės rezultatas akivaizdus.

Daukantas pirmasis iš visų tyrinėtojų „Apulia“ sutapatino su Apuole bei nurodė ją esant Žemaitijoje. Rimberto kronikos leidėjas Jakobas Langebekas Apuolę savo paaiškinimuose tapatino su Piltene prie Ventos upės (Langebek 1772: 479). Teodoras Narbutas Apuolės nebandė lokalizuoti, tačiau jos pavadinimą etimologizavo kaip „Uppelela“ (Narbutas 1994: 104, 106). Vėliau, XIX a. pabaigoje, remdamasis Daukanto veikalais, kuršių pilį „Apulia“ Apuolės piliakalnyje Skuodo rajone lokalizavo Eduardas Volteris (Ivinskis 1936: 276). Apuolės puolimo istorija Daukantui reikšminga, be kita ko, tuo, kad didžiulė sidabru sumokėta išpirka parodo vienos iš baltų genčių – kuršių – turtingumą, vadinasi, ir aukštą, niekuo kaimyninėms tautoms nenusileidžiantį išsivystymo lygį.

1 IX a. Brėmeno vyskupo Rimberto kronikoje „Vita Ansarii“ („Šv. Auscharijaus gyvenimas“) paminėta, kad 853 m. švedų karalius Olafas surengė sėkmingą antpuolį prieš kuršius, paėmė Žėburgą (Gruobinią) ir privertė Apuolę sumokėti išpirką. Pirmą kartą rašytiniame šaltinyje paminėtas lietuviškas vietovardis.

Taip šią žinią interpretuoja ir dabartiniai lietuvių istorikai (Mickevičius 2004). Remiantis Rimberto duomenimis, turtingumu Apuolės gynėjai nekuo nenusileido Vakarų Europai, nes sumokėjo didesnę išpirką, nei prieš dešimtmetį (845 m.) po Paryžiaus apgulties norvegų vikingams sumokėjo Prancūzijos karalius (Jones 2001: 212). Daukantas, mažindamas Apuolės gynėjų skaičių, ir išpirką nurodo perpus mažesnę nei tuo metu vikingams mokėtos išpirkos Prancūzijoje ar Anglijoje.

LIETUVOS SILPNĖJIMO PRIEŽASTYS PO VYTAUTO MIRTIES – netinkami ir neveiklūs didieji kunigaikščiai Kazimieras ir Aleksandras. Ypač pirmasis, kuris, pasak Daukanto, dažnai labiau rūpinosi medžiokle nei viešaisiais reikalais. Tapęs Lenkijos karaliumi, atvykdavo į Lietuvą tik todėl, kad čia galėjo medžioti taurus, kurių nebuvo Lenkijoje (Daukantas 1995 II: 253). Lenkija, iki Vytauto mirties nebuvo stipresnė, ėmė pranokti Lietuvą, kai Lietuvą valdant Kazimierui prisijungė Prūsiją, o Lietuva į karą su Ordinu nesikišo (Daukantas 1995 II: 236). Dar blogiau tai, kad abu minėtieji kunigaikščiai savo neveiklumu ir nuolaidumu sudarė galimybes iškilti despotiškai Maskvos kunigaikštystei, o tai vėliau atnešė pražūtį ir Lietuvai, ir Lenkijai:

Brangiai paskui lietuvių ir lenkų palikūnys užmokėjo tą, jog Kazimieras nuo Aleksandro per savo tinginį knustantį susiedą, arba kaimyną, pačiame diege nenuverpė, kaipogi su jo neteisybe augo ir galybė, kuri paskui sunki rados, o ant galo ne vien Lietuvos ūkė, bet ir pačių Lenkų į pragarą įstūmė. (Daukantas 1995 II: 262)

Ypač Daukantas apgailestauja, kad Lietuva nesuteikė jokios pagalbos Novgorodui, kad šis galėtų pasipriešinti Maskvos agresijai. Jau A. Vijūkas-Kojelavičius prasidedantį Lietuvos galybės smukimą siejo su Novgorodo patekimu į Maskvos rankas (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 530), Daukantas jam pritaria.

Kitas Lietuvos silpnėjimą lėmęs veiksnys – bendrais interesais per mažai besirūpinanti diduomenė. Valdant šalį ji buvo net svarbesnė nei kunigaikščiai, tačiau, išskyrus vos kelis jos atstovus (Daukantas išskiria Goštautą, Radvilas, dar kelis kitus), diduomenė „vengdama karių, šalčių, vargų bei godą ir garbę užmiršo“ (Daukantas 1995 II: 237). Diduomenės „tinginėjimas“, kaip apibūdina Daukantas, atvedė prie pražūtingų pasekmių.

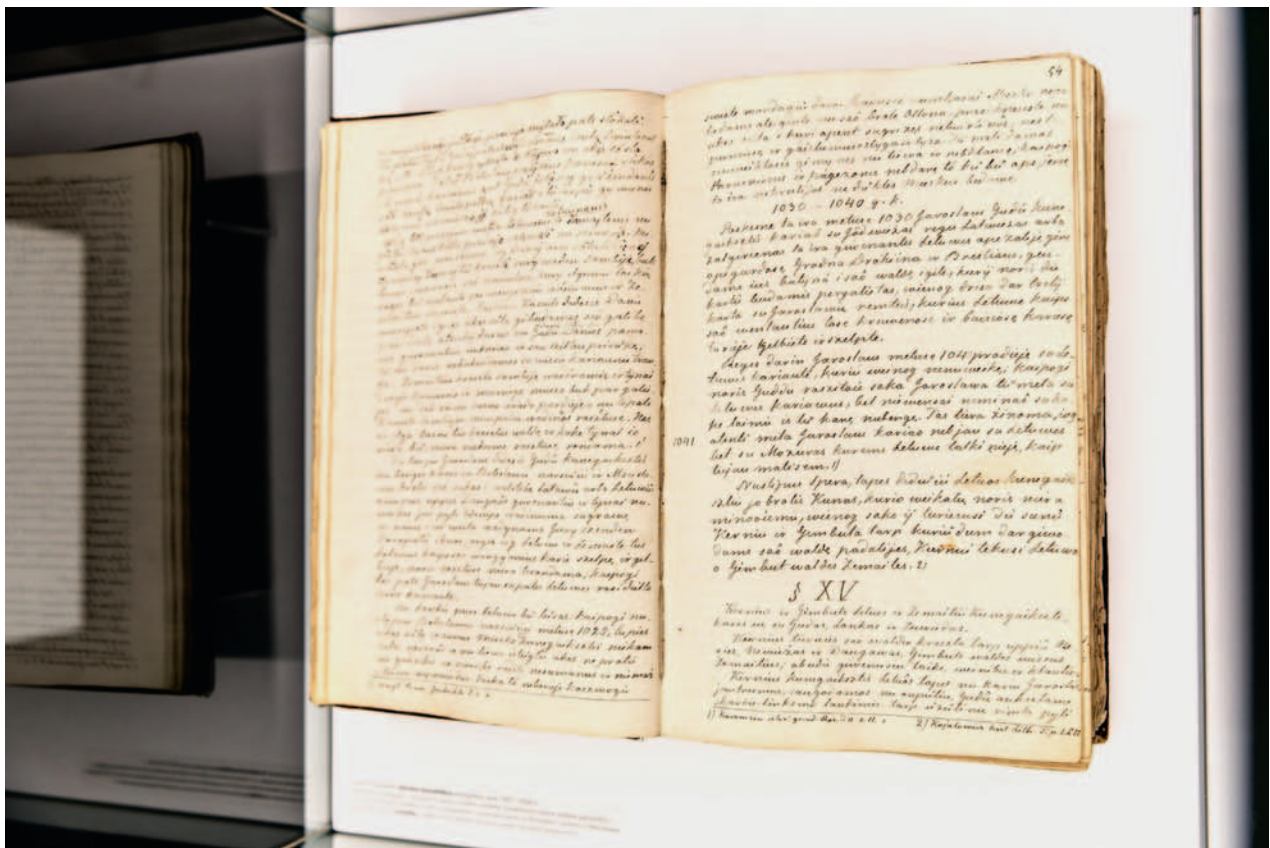
Dar Daukantas nurodo, kad valstybę silpnino perėjimas nuo vienos pasaulėžiūrinės religinės

sistemos prie kitos, t. y. iš pagonybės į krikščionybę. Giliau nesupažindinti su krikščionybės mokymu, žmonės ėmė manyti, kad su religija pasikeitė ir moralės normos, t. y. galima iš viso nebepaisyti moralės, vogti, grobti svetimą turtą, rūpintis vien tik savo nauda bei turtais, nes matė taip besielgiančius prievartinės krikščionybės nešėjus – kryžiuočius:

Reikia minti, jog lietuviai ir žemaičiai neseniai buvo persikrikštiję, mokslo ir įstatymų Evangelijos dar nemokėjo, kaipogi pačiuose Žemaičiuose nė dviejų dešimtų kunigų nebuvo, vienok senų dienų, beje, pagonų, dorybė ir gamta, kurių dviejų mokslas pagal tautos būdą rodė iki šiolei kaip elgtis, ką daryti, o ko nedaryti, buvo niekinamas ir peikiamas; tuo tarpu krikščionų dorybė ir gamta nežinoma, kurios kunigai jau dėl nepermanymo kalbos, jau dėl savo retumo negalėjo išguldyti svietui kaip reikiant. Nuo to svietas, nežinodamas, ko turėtis, o nuo ko saugotis, pasileido, vildamos, kas nuo pagonių buvo gyniojamas ir uždraustas, tas nuo krikščionių yra leidžiamu daryti, ko turėjo pavaizdą kryžių elgimesi; todrin pradėjo vogti, griebti, pievas ir dirvas savinti. (Daukantas 1995 II: 241)

Žodžiu, vyko visuomenės demoralizacija. Panaši situacija kartojo ir gerokai vėliau, Daukanto gyvenamu laikotarpiu, carinėje Rusijoje, visiškai akivaizdžios prievartinės (represinės) sistemos sąlygomis, taip pat Lietuvos aneksijos ir sovietizacijos laikais.

AMERIKOS ATRADIMAS. Vincas Trumpa pirmasis atkreipė dėmesį, kad Daukantas rašė apie tokį, atrodytų, Lietuvos istorijai tolimą dalyką (Trumpa 1965: 48). Daukanto manymu, tai buvo veiksnys, kuris Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, paskatino ekonomikos augimą, tačiau buvo susijęs su oligarchijos sustiprėjimo ir masinio valstiečių įbaudžiavinimo procesais. Grūdų eksporto iš Vidurio ir Rytų Europos į Vakarus didėjimas, kolonijinių prekybinių ryšių vystymasis sudarė prielaidas pajamų netolygumui. Turtėdami dvarininkai siekė dar daugiau pajamų, plėsdami lažinį darbą. Politinė ir socialinė galia, sutelkta bajoriško elito rankose, buvo panaudota socialinio ir ekonominio išnaudojimo didinimui, valstiečiai buvo vis labiau pririšami prie žemės, atimtos jų civilinės teisės. Tai visuotinai pripažintas, mažai ginčijamas aiškinimas, šiuolaikinėje historiografijoje žinomas kaip antrosios baudžiavos laidos reiškinys (Jurginis 1962).

S. Daukanto „Istorijos žemaitiškos“ rankraščio atvartas. 2018 m. Vygaudo Juozaičio nuotraukos.

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS PADALIJIMŲ PRIELAIDOS. Daukantas „Būde“ įvardija, kad nors buvo suskubta imtis reformų, bet jau buvo per vėlu (Daukantas 1976 I: 646), ir kaimyninės valstybės pasidalijo Lenkiją ir Lietuvą. Reformos turėjo paskatinti švietimo plėtrą, miestų vystymąsi, amatininkų dirbtuvių bei fabrikų gausėjimą. Žodžiu, prisidėti prie ekonominės, tad ir prie visuomeninės-politinės modernizacijos. Būtent jos trūkumas, vieno socialinio sluoksnio (bajorijos) galios monopoliiu ir iš jo kylančiu socialiniu išnaudojimu grįstos santvarkos konservavimas buvo pagrindinė padalijimų prielaida. Vėluojanti modernizacija suvokta kaip valstybės silpnumo užsienio agresorių akivaizdoje veiksnys. Tai ir dabartinei istoriografijai būdingas aiškinimas.

VYTAUTAS Daukanto istorijos veikaluose ypač iškeliamas. Monika Baar atkreipė dėmesį, kad turbūt neatsitiktinai dvi Daukanto istorijos versijos baigiamos rusų istoriko Nikolajaus Karamzino pastaba apie tai, kad jeigu būtų buvę daugiau lietuvių, politinė išmintimi prilygstančių Vytautui, Rusijos valstybės nebūtų (Baar 2010: 228). Daukantas pabrėžia Vytauto išvalgumą: esą jis neskyrė pakankamai dėmesio ir jėgų Marienburgui ir

kitų kryžiuočių pilių apgulčiai po mūšio, nes nenorėjo visiško Ordino sutriuškinimo: tokiu atveju dar labiau imtų dominuoti Lenkija, primesdama savo valią Lietuvai (Daukantas 1995 II: 120). XX a. pabaigoje Vytauto požiūrio į Lenkiją pasikeitimą po Žalgirio mūšio taip pat aiškino Lietuvos medievistikos autoritetas Edvardas Gudavičius (Gudavičius 1988: 262). Vytauto vidaus politiką Daukantas ypač vertina už tai, kad jis prižiūrėjo diduomenę, valdininkus: esą iš praturtėjusių einant valstybines pareigas atimdavo turtus, o juos perkeldavo į kitas pareigas (Daukantas 1995 II: 153). Kitaip tariant, Vytautas nesudarė galimybės diduomenei išlepti. Tiesa, šis Daukanto teiginys nėra originalus, jis perimtas iš A. Vijūko-Kojelavičiaus (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 428). Kita vertus, kaip Daukantas pabrėžia viename iš savo laišku Narbutui, Vytauto, kaip despoto, reputacija yra neteisinga, nes faktai esą rodo jo valdžią buvus ribotą (Daukantas 1996: 372). Vėliau Daukanto rašytose lietuvių tautos istorijos versijose Vytauto vertinimai truputį keičiami, tikslinami. Jis aukštinamas dėl politinių nuopelnų, bet Daukantas, nors ir švelniai, priekaištauja Vytautui dėl nepakankamo rūpinimosi švietimo plėtra Lietuvoje: „Didis buvo valdymieras, bet dar didesnis būtų

buvęs, kad jis būtų iškalą Vilniuje ar Trakuose įkūręs. Toje gdynėj, arba jo amžiuje, daug jau svieto buvo šviesaus ir labai mokyto“ (Daukantas 1976 II: 704).

Labai svarbu, kad šis vertinimas yra paremtas konkrečios istorinės situacijos supratimu, nes pabrėžiama, kad mokyklų poreikis Vytauto laikais jau tikrai buvo. Daukantas taip pat nurodo karalienės Jadvygos nuopelnus lietuvių (sic!) švietimui, nes ji fundavo Prahoje kolegiją, kurioje galėjo apsisistoti ir gauti paramą LDK jaunuoliai norintys studijuoti universitete (Daukantas 1995 II: 95).

MINDAUGAS Daukantui nėra didžiai reikšmingas, nes Daukantas jo nelaiko pirmuoju valdovu, juolab valstybės kūrėju. Lietuvių respublika esą egzistavo iki Mindaugo, ir šis Daukanto tvirtinimas nėra visiškai neteisingas, nes iki Mindaugo tikrai egzistavo Lietuvos žemių konfederacija, o vieno valdovo valdoma teritorinė-politinė bendruomenė ne tik Daukanto, bet ir politinės teorijos požiūriu, nebūtinai yra pranašesnė už kitokią valdymo formą turinčias teritorines-politines bendruomenes. Netgi atvirkščiai, nes respublikinis valdymas gali labiau užtikrinti bendruomenės politinį gyvybingumą. Kaip yra tvirtinęs Makiavelis, respublikas yra sunkiau pavergti nei monarchijas: „Respublikos yra gyvybingesnės, joms būdinga stipresnė neapykanta ir karštesnis noras atkeršyti; buvusios laisvės prisiminimas jose neišblėsta ir negali išblėsti“ (Makiavelis 1992: 32).

Apie Mindaugo istorinį vaidmenį Daukantas rašo, savo požiūrį plėtoja ir tikslina ir vėliau nei „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ rašytose lietuvių tautos istorijos versijose. „Darbuose“ Daukantas rašo, kad Mindaugo „apsiskelbimo“ didžiuoju kunigaikščiu aplinkybės nėra visiškai aiškos, kaip ir tai, ar pagrįstos buvo jo pretenzijos tokiu apsiskelbti: „teisingai ar neteisingai, to dar šiandien negal žinoti“ (Daukantas 1976 I: 155, 156). „Darbuose“ Daukantas neabejoja iki jo rašiusių istorikų tvirtinimu, kad Mindaugą nužudė susimokę Daumantas su Treniota. Tačiau kelia hipotezę, kad Daumantas tai padarė ne iš keršto ar ne vien dėl jo, o papirktais kryžiuočiais (Daukantas 1976 I: 178). Tiesa, anksčiau užsiminęs apie palankią Ordinui Mindaugo politiką, čia Daukantas pats sau prieštarauja – nebeaiškūs Daumanto papirkimo motyvai.

„Istorijoje žemaitiškoje“ Daukantas apie Daumanto papirkimą nebekalba, bet pabrėžia: apie tai, kad Daumantas nužudė Mindaugą iš keršto dėl paveržtos žmonos, rašo vien Haličo-Voluinės

metraštis, o vokiečių šaltiniai visą kaltę dėl Mindaugo nužudymo skiria Treniotai, o Daumanto apskritai nemini, kaip nemini ir nužudymo motyvų (Daukantas 1995 I: 405). Daukantas pabrėžia, kad šaltinių informacija neaiški, tad norint nustatyti tikrą istorinę tiesą šaltinių reikėtų daugiau. Haličo-Voluinės metraščio informacija jis abejoja būtent dėl Mindaugo nužudymo motyvų. Pagal Daukanto hipotezę, Mindaugas nužudytas už tėvynės išdavimą (besaikį pataikavimą Ordinui po krikšto ir karūnacijos, žemių užrašinėjimą, karinį neveiklumą ir pan.) (Daukantas 1995 I: 406). Ši hipotezė, kaip ir „Darbuose“ kelta smulkesnė hipotezė apie Ordino papirktą Daumantą, faktais nepagrįsta, tačiau vertinimas, kad apsikrikštijusio Mindaugo pasirinkta politika išlaikyti sąjungą su Livonijos ordinu neatitiko Lietuvos interesų, nes tokios sąjungos kaina buvo Žemaitijos žemių dovanojimai Ordinui, yra visai adekvatus ir pagrįstas. Daukantas teisingai nurodė, kad Mindaugas nedalyvavo Durbės mūšyje, ir tik vėliau, Treniotos priremtas, t. y. kilus konfliktui dėl iš Treniotos žmonių Ordino atimtų prekių, atsimetė nuo krikščionybės.

Vėliau istoriografijoje, neatsižvelgus į šį Daukanto aiškinimą, ilgam buvo įsigalėjusi klaidinga nuomonė, kad Durbės mūšyje lietuviams ir žemaičiams vadovavo Mindaugas. Paradoksas, nes klaidinga Narbuto versija pasirodė autoritetingesnė už pasiūlytąją Daukanto (Baranauskienė 2010). Daukantas taip pat pabrėžia, kad Mindaugas buvo tik paviršinis, formalus krikščionis, nes krikštijosi tik dėl politinių motyvų ir nepažino krikščioniško mokymo esmės.

Kad galėtų būti keliamos adekvatesnės nei Daukanto hipotezės apie konkrečių XIII a. politinių veikėjų poelgių priežastis, reikėjo labiau išvystytos šaltinių kritikos ir geriau ištirtų konkrečių šaltinių, ko Daukanto laikais tiesiog negalėjo būti. O savo meto kontekste Daukanto pateikta Mindaugo epochos apžvalga yra gana adekvati.

„Pasakojime apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ Daukantas vertina Mindaugo istorinį vaidmenį aštriausia neigiama gaida (palyginti su ankstesniais veikalais):

Veizint į jo gyvenimą ir pradžią jo rėdos, visur jis rodos vyru drąsiu, narsiu, neapvežančiu krikščionių, bet nemokančiu kariauti, daugiau nuveiktu karėse, kaip pergalėtoju buvo, <...> Vokiečiai jį į didžiuosius kunigaikščius Lietuvos iškėlė, vokiečiai į karalius, vokiečiams ir tarnavo per visą savo amžių iki smerčio. (Daukantas 1976 II: 300, 301)

Labai panašiai Mindaugo istorinį vaidmenį daugiau kaip po šimtmečio vertino autoritetingas Lietuvos mokslininkas, istorinių šaltinių žinovas ir kritiškas jų vertintojas Konstantinas Jablonskis, teigęs: „Mindaugas tebuvo Ordino statytinis, rėmėsis savo krašte nelietuviška karine jėga, neutralus kryžiaus žygiuose prieš Lietuvos žemes, jis visai nebuvo joks tikras Lietuvos valdovas, bet savanaudiškais tikslais daug prisidėjęs prie Lietuvos valstybinės organizacijos griovimo, bet nesugebėjęs jos sugriauti“ (Ivinskis 1991: 157). K. Jablonskio ir Daukanto požiūriai yra artimi pirmiausia todėl, kad valstybės raida jų vertinama ne vien vienvaldystės stiprinimo perspektyvoje. K. Jablonskis, be kita ko, rimtai tyrinėjo teisės ir teisinės sistemos formavimąsi senojoje Lietuvoje. Reikia pastebėti, kad Lietuvos istorijos mokslas iki šiol nėra pateikęs visiškai įtikinančio ir diskusijų nebekeliančio Mindaugo nuolaidžiavimų Ordinui motyvų išaiškinimo.

KONSTANTINAS OSTROGIŠKIS. Jo apibūdinimas atskleidžia Daukanto supratimą, kad „sava“ praeitis yra ne tik senosios Lietuvos istorijos laikotarpis („aukso amžius“), bet ir LDK laikai – XV–XVI a. dar gali būti suvokiami kaip tam tikro klestėjimo periodas, nors ir su irimo ženklais, kaip savotiškas LDK ruduo (prisiminus J. Huižingos „viduramžių rudenį“) prieš galutinį XVII–XVIII a. smukimą, nepalikusį jokių vilties ženklų. K. Ostrogiškis – didelis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patriotas, ir tai yra svarbiausia. Apibūdinamas K. Ostrogiškį Daukantas remiasi A. Vijūku-Kojelavičiumi (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 599), tačiau pateikia savus vertinimus ir K. Ostrogiškiui suteikia kur kas didesnę istorinį vaidmenį: iškelia jo istorinius nuopelnus Lietuvai, patriotizmą ir Lietuvos meilę. Taip pat kritikuoja Lietuvos didikus, nenorėjusius tų nuopelnų pripažinti, nes Ostrogiškis buvo „gudų tikybos“. Daukantas visų pirma pripažįsta jo pilietinius nuopelnus, o ne vertina etnokultūrinę tapatybę:

Konstantinas, kun. Ostrogo, Vilniaus pilės vyras, arba kamendorius, paskuoję goda ir glamžą Lietuvos tautos, su juomi visa į kapus įžengė: ir garbė, ir liuosybė Lietuvos; iki šiolei, noris vienas ir taip smelkiamas nuo dvariškių, ir gudu vadinamas dėl savo tikybos, mokėjo dar temstančią garbę lietuvių ūkėj ir karėj anttūrėti bei svetui rodyti, kokiais kitą kartą senovės lietuviai buvo vyrais. (Daukantas 1995 II: 345)

Daukantas aprašo Konstantino Ostrogiškio karinius laimėjimus, ypač išgiria jo laikyseną po

mūšio prie Vedrošos patekus į Maskvos nelaisvę, kurioje jis išbuvo aštuonerius metus, o pabėgęs iš nelaisvės grįžo į Lietuvą: „<...> Pargrižo laimingai ant džiaugsmo visų patriotų į savo tėvainę; kas dar didesnę garbę ir godą tam kunigaikščiui daro, jog jis buvo gudų tikybos (Daukantas 1995 II: 300).

Ivano III įsakymu, pasak Daukanto, K. Ostrogiškis buvo kalinamas ne tik apkaltas geležimis, o ir surištomis už nugaros rankomis, jas švinu vietoj rankovių suliejus, tad tokia prievarta galėjo jį palaužti. Nors po kankinimų ir buvo per prievartą perėjęs į Maskvos tarnybą, bet pabėgdamas į Lietuvą jos išsižadėjo. Daukantas smerkia etninę lietuvių diduomenę, kuri iš didžiojo kunigaikščio išsireikavo eilinio patvirtinimo, kad urėdais Lietuvoje nebūtų skiriami kitos tikybos asmenys, nepaisant jų nuopelnų tėvynei, taip užkertant kelią svarbius postus užimti K. Ostrogiškiui ir kitiems panašioms patriotams. Jis tai vadina apakimu:

Sigismuntas ne pirma nutildė skaugius, kaip kad jis pasiėmė akivaizdoj, jog jis ir jo palikūnys nė vieno į tėvūnus ir urėdus nekels, jei jis ne Rymo tikybos bus, noris jis paskutinis ramtis tėvainės būtų esąs, kaip nū Konstantinas, Ostrogo kunigaikštis. Toksai tatau apjakimas buvo pačios diduomenės, kuri ūkė valdė; kas begalėjo tenai ko gero viltis. (Daukantas 1995 II: 336)

Šis vertinimas iš esmės priešingas A. Vijūko-Kojelavičiaus vertinimui. Šis pabrėžė, kad dar Jogaila buvo išleidęs įstatymą, draudžiantį suteikti aukštas pareigybes asmenims, atsisakantiems paklusti popiežiui, ir esą diduomenė ne pavydėjo Ostrogiškiui, o tiesiog bijojo blogo pavyzdžio (jei jis gautų Trakų vaivados pareigas) (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 650). Daukanto požiūris į K. Ostrogiškį įkūnija gerąją pilietinio ir etnokultūrinio tapatumo suderinimo patirtį, jo esminė sąlyga yra tėvynės meilė ir tėvynės laisvės gynimas.

APIBENDRINIMAS

Simono Daukanto istoriografiją reikia vertinti ne remiantis šių dienų mokslo samprata ir kriterijais, o pagal ano meto analogus. Ypač svarbu atsižvelgti į naujas, Daukanto pirmąkart pasiūlytas interpretacijas, kurios turėjo, o dalis jų – tebeturi, išliekamąją vertę. Daukanto respublikoniškos vertybės buvo esminis Lietuvos istorijos rašymo ir vertinimo pagrindas. Kategoriskas nepritarimas bet kokiai socialinei ir asmeninei priespaudai, engimui ir išnaudojimui padėjo Daukantui

Lietuvos istorijoje išvalgiai susieti socialinius-ekonominius ir politinius procesus. Kai kuriuos istorinius įvykius ir asmenybes Daukantas įvertino naujoviškai, ir tai, iš dalies, tebėra mums aktualu – ne tik istorijos didaktikos požiūriu, bet ir tiriant Lietuvos istoriją.

LITERATŪRA

- Baar 2010 = Monika Baar. *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Baranauskienė 2010 = Inga Baranauskienė. Kas vadovavo žemaičiams Durbės mūšyje? Iš: *Voruta*, 2010.01.10.
- Beresnevičiūtė 2001 = Halina Beresnevičiūtė-Nosálová. *Lojalumų krizė: Lietuvos bajorų politinės sąmonės transformacija 1795–1831 metais*. Vilnius: Vaga.
- Bončkutė 2009 = Roma Bončkutė. Alberto Vijūko-Kojelavičiaus veikalo „Historia Lituana“ recepcija „Istorijoje žemaitiškoje“. Iš: *Senoji Lietuvos literatūra*, 27 knyga.
- Bonda 2018 = Moreno Bonda. Ką reiškia būti romantiku, arba kaip užsienietis skaito Daukantą. Iš: *Kultūros barai*, Nr. 4.
- Daukantas 1976 = Simonas Daukantas. *Raštai*. Parengė Birutė Vanagienė. Vilnius: Vaga, t. 1, 2.
- Daukantas 1995 = Simonas Daukantas. *Istorija žemaitiška*. Parengė Birutė Vanagienė. Vilnius: Vaga, t. 1, 2.
- Daukantas 1996 = *Simono Daukanto raštai. Laiškai Teodorui Narbutui: epistolinis dialogas*. Pratarmė, įvadas, laiškų parengimas, komentavimas, Teodoro Narbuto laiškų vertimas Redos Griškaitės. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Gudavičius 2002 = Edvardas Gudavičius. Ar lengva apibūdinti Vytautą Didįjį? Iš: Edvardas Gudavičius. *Lietuvos europėjimo keliais*. Vilnius: Aidai.
- Ivinskis 1936 = Zenonas Ivinskis. Lietuvių kultūros istorikas Simanas Daukantas. Iš: *Naujoji Romuva*, Nr. 12.
- Ivinskis 1991 = Zenonas Ivinskis. *Lietuvos istorija Iki Vytauto Didžiojo mirties*. Vilnius: Mokslo.
- Jakštas 1965 = Juozas Jakštas. Simonas Daukantas – pirmas tautinis Lietuvos istorikas. Iš: *Tautos praeitis*, t. 2, knyga 2(6).
- Jones 2001 = Gwyn Jones. *A History of the Vikings*. Oxford: Oxford University Press.
- Jonynas 1984 = Ignas Jonynas. *Istorijos baruose*. Vilnius: Mokslo, 1984.
- Jurginis 1962 = Juozas Jurginis. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Kuolys 2018 = Darius Kuolys. Simonas Daukantas – „įspėjęs ateities dvasią“. Iš: *Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 4 (181).
- Langebek 1772 = Jacobus Langebek (red.) *Scriptores rerum Danicarum medii aevi*. Hafniae, t. 1.
- Lukšienė 2014 = Meilė Lukšienė. Simonas Daukantas. Gyvenimas ir kūryba. Iš: Meilė Lukšienė. *Prie tautos kultūros pamatų*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.
- Makiavelis 1992 = Nikolas Makiavelis. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis.
- Merkys 1991 = Vytautas Merkys. *Simonas Daukantas*. Vilnius: Vyturys.
- Mickevičius 2004 = Arturas Mickevičius. *Normanai ir baltai IX–XII a.* Vilnius: Versus Aureus.
- Narbutas 1994 = Teodoras Narbutas. *Lietuvių tautos istorija*. Vilnius, t. 3.
- Skinner 1990 = Quentin Skinner. The republican ideal of political liberty. Iš: Bock, Gisela et al. (eds.) *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Trumpa 1965 = Vincas Trumpa. Simonas Daukantas – naujosios Lietuvos pradininkas. Iš: *Metmenys*, t. 11.
- Venclova 1991 = Tomas Venclova. Bergždžios pastangos: kunigaikščio Andrejaus Kurbskio istorija. Iš: Tomas Venclova. *Vilties formos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Vijūkas-Kojelavičius 1988 = Albertas Vijūkas-Kojelavičius. *Lietuvos istorija*. Iš lotynų kalbos vertė Leonas Valkūnas. Vilnius: Vaga.
- Žiugžda 1986 = Juozas Žiugžda. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mokslo, t. 2.

THE REPUBLICAN IMAGINATION OF SIMONAS DAUKANTAS AND HIS HISTORIOGRAPHIC INNOVATIONS

Saulius PIVORAS

Historian Monika Baar has presented new insight on Daukantas' historiography. M. Baar has researched the historiography of Central-Eastern Europe in the 19th c. Although the comparative perspective has obvious advantages, it did not provide an opportunity to more widely and in depth assess the importance and relevance of Daukantas' historical work, particularly to take into account the new assessment of some historical processes, events, and personalities that Daukantas proposed. The goal of this article is to reveal the uniqueness of Daukantas' conception of Lithuanian history, as well as show that significant processes, events, and personalities in Lithuania's history are understood and assessed by Daukantas in a new way, based on the historiographic possibilities of his time. The Republican values of Daukantas were the key basis for writing and assessing Lithuanian history. Republican values, categorical rejection of any social and personal oppression, exploitation, helped Daukantas to insightfully connect in Lithuanian history the socio-economic and political processes and events. Daukantas, in a modern way, treats the links between the establishment of serfdom in Lithuania and the great geographical discoveries, the process of and reasons for the weakening of Lithuania's political power, as well as presenting his original assessments of the Lithuanian rulers Vytautas and Mindaugas and political figures such as Konstantinas Ostrogiškis. The historiography of Daukantas should be assessed not in line with the understanding and criteria of modern-day science, but based on analogues from his own era. It is particularly important to take into account the new interpretations, presented by Daukantas for the first time, which had (and of which some still do) have an enduring value.

Vytauto Didžiojo universitetas
Politikos mokslų ir diplomatijos fakultetas
Viešojo administravimo katedra
K. Donelaičio g. 58, Kaunas
E. paštas: saulius.pivoras@vdu.lt

Gauta 2018-10-18, įteikta spaudai 2018-12-10.

PARTIZANŲ DAINOS IR NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS ISTORINIS PASAKOJIMAS

Austė NAKIENĖ

Šiame straipsnyje rašoma apie ginkluoto pasipriešinimo, vykusio po Antrojo pasaulinio karo, dalyvių kūrybą. Tai partizanų ir jų rėmėjų dainos, sukurtos ypatingomis aplinkybėmis: slapstantis nuo okupantų persekiojimo, ruošiantis kovoms, gedint žuvusių draugų ir svajojant apie vėl laisvą, nepriklausomą Lietuvą. Dainos tiriamos pasitelkiant karo, pokario metų bei vėlesnių dešimtmečių istorinį bei kultūrinį kontekstą. Lietuvą okupavus SSRS, istoriniai įvykiai buvo klastojami, nepriklausomos Lietuvos istorinis pasakojimas keičiamas komunistiniu pasakojimu, todėl aiškinamasi, kaip dainose pavyko išlaikyti iš atminties trinamą Lietuvos istorinį pasakojimą. Ginkluotoje ir kultūrinėje rezistencijoje dalyvavo labai jauni žmonės, todėl į jų sukurtas dainas žiūrima ir kaip į tuometinės jaunimo kultūros apraišką, tiriamos dainų sąsajos su liaudiškais romansais, kurie okupacijos metais pakito: juose imta dainuoti ne tik apie prarastą meilę, bet ir apie prarastą laisvę.

Reikšminiai žodžiai: nepriklausoma Lietuvos Respublika, Antrasis pasaulinis karas, sovietinė okupacija, rezistencija, partizanų dainos, tremtinių dainos, romansai, istorinis pasakojimas.

■ Partizanų ir jų rėmėjų sukurtos dainos ilgai buvo saugomos kūrėjų atmintyje, tik retais atvejais padainuojamos patikimiausiems žmonėms, jų užrašymai, dainų sąsiuviniai taip pat nebuvo niekam rodomi, laikomi slaptose kertelėse. Tik atkūrus Lietuvos nepriklausomybę dainas pradėta skelbti (pirmasis 1990 m. pasirodęs rinkinys pavadintas „Sušaudytos dainos“). Šiuo metu išsamiausias Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais skambėjusių dainų šaltinis yra „Lietuvių liaudies dainynas“. 2005 m. Lietuvių literatūros institutas išleido XIX jo tomą, kuriame sudėta 410 karių, pokario tremtinių ir politinių kalinių dainų, o 2009–aisiais pasirodė XXI dainyno tomas, kuriame paskelbta 520 partizanų dainų (jas parengė tautosakininkas Kostas Aleksynas). Šios dainos turi didelę istorinę ir visuomeninę reikšmę. „Šiurpios patirtys, kraštui praradus nepriklausomybę, negalėjo neatsispindėti tuo metu gausiai imtoje kurti dainuojamojoje tautosakoje. Per šį sunkių išbandymų, praradimų, fizinių bei dvasinių kančių laikotarpį radosi tiek visuomeninių skambesį turinčių dainų, kiek jų, galima drąsiai teigti, nebūta jokių kitu tautos istorijos tarpsniu“ (Aleksynas 2005: 7).

Neretai partizanų dainos, jų rašyti eilėraščiai įsivaizduojami kaip „eiliuotai rašyta kovų istorija“, kurioje minimi konkretūs asmenys, pateikiami konkretūs faktai, aplinkybės. „Tragiški istoriniai XX a. įvykiai – nepriklausomos Lietuvos okupacija ir aneksija, Antrasis pasaulinis karas – ne tik nesustabdė žmonių kūrybingumo: jis išsiveržė su nepaprasta jėga. Neturėdami galimybių išreikšti savo požiūrį į „naujo“ gyvenimo realijas tiesiai, žmonės jas komentavo ir vertino

naujai kuriamose dainose. <...> Tokių komentarų ir vertinimų esama kone kiekvienai okupacijos dienai, taigi dabarties žmogui tos dainos tampa savitais istorijos dokumentais“ (Ramoškaitė 2005: 51). Tiesa, ta istorija fragmentiška, tarsi sudėliota iš atskirų lapelių. „Dalis kūrinių yra niekam nežinomi, sunyko paslėpti, o tie, kurie išliko, liudija stiprią kovotojų dvasią, aktyvų žodžio dalyvavimą pasipriešinime. Iš lūpų į lūpas perduodamos partizanų dainos ir eilėraščiai palaikė laisvės kovų dvasią. Pirmąjį impulsą Lietuvos partizanų kūryba gavo iš dainos. Daina papildė eilėraštį, eilėraštis – dainą, ir dažnai nelengva atskirti, koks tai žanras“ (Mikučionytė 2017).

Vis dėlto, ieškant sąsajų tarp partizanų dainų ir kitų pokario rezistenciją įamžinusių dokumentų, aiškėja, kad jos yra svarbesnė medžiaga ne istorinių įvykių, bet istorinio pasakojimo tyrimams. Iš jų galima ne tiek rekonstruoti konkrečius įvykius, kiek sužinoti tų įvykių vertinimą. Jų turinys idėjinis, partizanų dainų vaizdiniai kyla ne vien iš aplinkos, iš stebimos ir patiriamos tikrovės, bet ir iš vaizduotėje regimos tikrovės. Kaip pastebi Vytautas Kubilius, karo ir pokario literatūra buvo tikroviška, nes okupacinės valdžios represijų nereikėjo išsigalvoti: „tikrovė prašoko pačius žiauriausius fantazijos žaidimus“. Tačiau kūryba nefiksavo vien dienos įvykių, ji siekė kalbėti apie didžiąsias vertybes (Kubilius 2001: 61).

Antrojo pasaulinio karo veiksmus Lietuvoje nulėmė juoda diena – 1939 metų rugpjūčio 23-oji, kai buvo pasirašytas Ribentropo–Molotovo paktas, prie kurio pridėti slaptieji protokolai, padaliję Europos šalis, priskyrę jas Vokietijos ir SSRS įtakos zonoms. Tais pačiais metais Vokietija

Neatpažinti Aukštaitijos krašto partizanai bunkeryje. Manoma, kad fotografuota apie 1952 metus Tauragnų apylinkėse. Saugoma Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje.

užėmė jai „atitekusią“ Vakarų Lietuvą – Klaipėdos kraštą, o Raudonoji armija įžengė į Vilniaus kraštą. 1940–ųjų birželį SSSR okupavo likusią Lietuvos dalį ir kitas Baltijos šalis – Latviją ir Estiją. Prasidėjo smurtas, persekiojimai, įkalinimai ir trėmimai. 1941–aisiais įvykdyta masinė Baltijos šalių gyventojų deportacija: tūkstančiai žmonių buvo ištremti į Sibirą, Altajaus regioną, o kai kurie – dar toliau ir šiauriau – už poliarinio rato¹. Šeimos buvo tremiamos netikėtai, nieko neaiškinant. Žmonės turėdavo vos kelias valandas susirinkti būtiniausiems daiktams ir išvykti nežinia kur. Ištremtieji karininkai, valstybės tarnautojai, verslininkai, ūkininkai, kunigai, mokytojai, net muzikai nusikalto tik tuo, kad mylėjo savo šalį ir nenorėjo būti lojalūs okupantams.

Trėmė be atrankos pagal amžių ir sveikatą, tik vyrus atskirdavo nuo šeimų; užkaldavo žmones gyvulių vagonuose ir vežė į nežinomą, į prievartos vergovę ir mirtį ne savo tėvynė-

je. Vežė per dešimtį metų, ištėmė ne mažiau kaip pusantro šimto tūkstančių, o vadinamasis demokratinis pasaulis nė nepastebėjo. <...>

Nacistai šaudė savo aukas, o masiniam žmonių naikinimui buvo suorganizuojamų dujų kamerų sistemą. Be to, nuodydavo dujomis ir tiesiog automobiliuose. Sovietų komunistai ir jų išauklėti budeliai šaudė aukas tuo pat būdu, į galvas (pavyzdžiui, Katynėje), tik mūsų žuvusių pasipriešinimo kovotojų kūnus niekino ir po mirties, tuo pranokdami nacistus. Masinio žmonių naikinimo SSSR metodai buvo vergija ir išsekimas, naudojant kitokias – bado ir šalčio „kambarys“ didžiulėse lagerių ir tremčių erdvėse. Kančios užtrukdavo ilgiau negu dujų kameroje, bet kai kurie sovietų pasmerktieji sugebėjo išgyventi ir badaudami užspeigračio. (Landsbergis 2010: 8)

1940–1941 m. beveik kiekviena lietuvių šeima patyrė sukrėtimų bei netekčių. Anuomet sukurta liaudies daina apie sovietinę okupaciją pasakoja:

*Kai geltonos varpos pakelėse linko
Ir seklyčios durys vėrėsi plačiai,
Vieškeliais dulkėtais nelauktai atslinko
Iš rytų šalelės nekviešti svečiai.*

1 Pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas vyko 1941 m. birželio 14–ąją (nepriklausomoje Lietuvoje birželio 14-oji vadinama Gedulo ir vilties diena). Prasidėjus antrajai okupacijai, nuo 1945 iki 1950 m., žmonės buvo tremiami kasmet. Pats didžiausias trėmimas, kuriuo siekta susidoroti su partizanų pasipriešinimą rėmusiomis šeimomis, vyko 1948 m. gegužės 22 d.

*Atviliojo juos čia mūsų krašto laimė,
Pilnos mūsų klėtys ir laukai žali.
Ir pavydžios akys žvilgėjo su baime,
Kaip gražiai gyvena gintaro šaly.*

*Niekas jų nelaukė, nieks jų nesutiko,
Nesodino meiliai už baltų stalų,
Kur tik jie užėjo, vargelių paliko
Ir akis užtemdė sielvartu giliu.
<...>*

*Daugelį suvarė už tamsiųjų grotų,
Daugelį ištiko tremtinio dalia.
Lyg šalna piktoji tarp gėlių rasotų
Skynė tautos žiedus aštria dalgele.*

*Ir nutilo dainos plačiojoje žydrynėje,
Ašaros užtemdė motinų akis.
Priešų surakinta pančiais geležiniais,
Skaudžiai sudejavo pavergta šalis.
LLD, t. XIX, Nr. 9*

1941 metų birželį Lietuvą užėmė Vokietija, tačiau naujieji okupantai nebuvo humaniškesni, žiaurūs susidorojimai tęsėsi. Okupacijos pradžioje kaip galima greičiau buvo sunaikinti Lietuvoje gyvenę žydai. Nežiūrint, ar „nusikaltėliai“ buvo vyrai, ar moterys, ar vaikai, didžiuosiuose miestuose jie buvo suvaryti į getus, miesteliuose – į sinagogas, o po to sušaudyti. Drąsiausi lietuviai slėpė žydus, bandė jiems padėti, nors net už menką pagalbą, kaip maisto perdavimas, patiems grėsė kalėjimas. Ne tokie pilietiškai žmonės dažniausiai sužinodavo, kas atsitiko, už miško išgirdę šūvių serijas, o vėliau atradę paskubomis užkastas kapavietes. To laikotarpio liaudies dainose stalininė Sovietų Sąjunga ir fašistinė Vokietija buvo keikiamos kaip dvi vienodos blogybės:

*Dvi švilpynės – vienas tonas:
Čia Berlynas, ten Maskva.
Kas negroja kaip jo ponas,
Tam nusirita galva.
<...>*

*Toks ten draugas, toks čia ponas,
Toks ir būdas, kaip spalva:
Viens raudonas kaip šėtonas,
Kitas rudas kaip šuva.
LLD, t. XIX, Nr. 39*

1944 m. per Lietuvą iš rytų į vakarus vėl praslinko fronto linija ir prasidėjo antroji sovietinė okupacija. Tuometinė jaunoji Lietuvos karta turėjo rinktis, ar emigruoti, ar kęsti raudonąją terorą, ar jungtis į rezistentų gretas. Daugelis

pasirinko trečiąją kelią. Tūkstančiai patriotiškai nusiteikusių jaunuolių įsijungė į ginkluotą laisvės kovą ir partizanų būriuose atkakliai priešinosi okupantams iki pat 1953-ųjų.

„Karas vyko toliau, tik jau kitoks – partizaninis. Ginklu priešintasi tautos pavergėjams ištisą dešimtmetį, ekstremaliomis sąlygomis, kai normalią gyvenseną tolydžio vis įnirtingiau griovė brutali galia. <...> Neįprastai žiaurus bolševikinės valdžios elgesys krašto gyventojams atėmė gyvenimo prasmę, ateities neaiškumas darė juos jautrius ne tik įvairiems neigiamiems poveikiams, bet ir kiekvienam nuoširdžiam žodžiui. Pats parankiausias būdas jį ištarti buvo per dainą, stiprinusią ir guodusią lietuvių per amžius. Šitaip susiklostė paskatos rasti naujiems dainuojamosios tautosakos kūriniais, kurie, nuoširdžiais žodžiais kurdami tikrovišką meninį vaizdą, kartu padėtų lengvinti patiriamų išgyvenimų našą. Tad nenuostabu, kad tokioje rūsčioje ir sudėtingoje realybėje buvo sukurta daugybė naujų dainų, kurios, atspindėdamos esamą tragišką padėtį, kartu žadino būsimo geresnio gyvenimo viltį. Jas ištisą pokario dešimtmetį kūrė partizanai ir jiems prijauciantys žmonės, siekdami atspindėti ne tik ginkluotą (o kartu ir dvasinį) priešinimąsi sugrįžusiam okupantui iš rytų, bet ir žadindami visuomenės gyvastingumą“ (Aleksynas 2009: 7).

Lietuvos gyventojai tikėjo tautų apsisprendimo principu, manė kad Baltijos šalių okupacijos klausimas anksčiau ar vėliau bus iškeltas, kad po karo pasikeitusios Europos valstybių sienos dar bus svarstomos. Kuo toliau, tuo labiau jie suvokė, kad gresia ilgi nelaisvės dešimtmečiai, tačiau kantriai laukė didžiųjų valstybių politikų dėmesio, demokratinio pasaulio palaikymo. Toks jaunosios kartos lietuvių mąstymas nebuvo visai idealistinis, nes tik laisvoje šalyje jie galėjo tikėtis gyventi kaip pilnateisiai piliečiai. „Koks bus tautos likimas, tokia ir tavo dalia; pavienis buvimas atsiremia į didžiuosius laisvės, valstybingumo, taikos klausimus“ (Kubilius 2001: 189).

Svarbiausias partizanų kovos tikslas buvo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas. Dar Antrojo pasaulinio karo metais sukurtoje dainoje „Žygiuoja kareiviai vora paskui vorą“, pokaryje virtusioje partizanų, laisvės kovotojų, daina, ryžtingai sakoma:

*Prie tėvelio kapo, ten prie koplytėlės
Prisiečiau būti sūnum Lietuvos.
Kartą prisiekęs, daugiau nekartosiu –
Ginsiu šalelę brangios Lietuvos.
LLD, t. XIX, Nr. 116*

Kęstučio apygardos Butigeidžio rinktinės Žalgirio būrio partizanai. Pirmoje eilėje sėdi: Vladas Lukošius-Putinas, Antanas Sudeikis-Darius, būrio vadas Zigmas Šatkus-Šiaurys ir Ona Lešinskytė-Akacija. Antroje eilėje stovi: Danielius Lukošius-Maironis, Jonas Altaravičius-Nykštukas ir Juozas Bušinskas-Jurginas. Fotografavo Jonas Ozgirdas apie 1950 m. Saugoma Tauragės krašto muziejuje.

Dauguma laisvės kovotojų nesulaužė duotos priesaikos² ir kovojo iki pat mirties. Šventas kovos tikslas – nepriklausomybės atkūrimas, minimas daugelyje dainų. Tik jį pasiekus tikėtasi sugrįžti atgal pas namiškius ir vėl pradėti įprastą gyvenimą. Viltasi, kad ilgai kovoti neteks, kad laisvė ir nepriklausomybė netrukus bus atkurta. Apie kaimo vaikinių – partizanų sugrįžimą dainuojama vienoje iš tokių viltingų dainų „Laukus, miškus ir pievas apgaubė sutema“. Jos variantuose būsimas

sugrįžimo laikas įsivaizduojamas gana konkrečiai arba regimas romantiškai:

*Prie žagrių vėl sugrįšim,
Kai priešų nebebus,
Kai nuo gaisrų sodybų
Neraudonuos dangus.*

LLD, t. XXI, Nr. 1

*Kai bokšte Gedimino
Trispalvė plevėsuos,
Skambės gitarų stygos,
Lietuvaitės dainuos.*

LLD, t. XXI, Nr. 2

2 Tauro apygardos partizanų priesaika: „Aš, ..., prisiekiu Visagalinčio Dievo akivaizdoje vardan kritusių brolių už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę uoliai dirbti Nepriklausomos Lietuvos atstatymo darbą, nesigailėdamas nei jėgų, nei gyvybės, griežtai vykdyti vadovybės įsakymus, didžiausioje paslapyje laikyti veikimą, nesidėti su priešu ir viską pranešinėti savo viršininkams. Man žinoma, kad už šitos priesaikos sulaužymą būsiu baustas mirties bausme. – Tai, ką pasižadau, tegu Dievas užlaikyti man padeda“ (Brazaitis 1990: 224).

Pasak laisvės kovų tyrėjo Kęstučio K. Girniaus, „nors galutinis partizanų tikslas formaliai nekito, jų taktika, veikimo būdai, net šalutiniai siekiai keisdavosi pagal laiko ir sąlygų reikalavimus. <...> Partizanų pasipriešinimas perėjo tris

tarpsnius³: pirmasis, trukęs mažiau nei dvejus metus, tęsėsi nuo 1944 m. rudens iki 1946 m. pavasario, antrasis – nuo 1946 m. vasaros iki 1948 m. pabaigos, o trečiasis laikotarpis baigėsi ginkluoto pasipriešinimo faktiniu nutraukimu 1952 m. gale“ (Girnius 1990: 184). Pirmuoju tarpsniu miškuose buvo susitelkę dideli kovotojų būriai, kurie „drąsiai žygiuodavo per kaimus, nebijodavo susirėmimų net su didesniais kariuomenės daliniais. Partizanai dažnai užpuldinėdavo miestelius, išpėdavo ar sunaikindavo vietos komunistus“. 1948 m. dėl didelių nuostolių daugybės žuvusių partizanų vadai pakeitė taktiką ir ėmė kovoti atsargiau. Šiuo laikotarpiu partizanai toliau priešinosi komunistiniams pertvarkymams, tačiau „nepuldavo NKVD dalinių ir miestų. Jie taupė jėgas, kurias laikė reikalingomis nepriklausomos Lietuvos atkūrimui.“ Tačiau nuo 1949 m. jėgos pradėjo sekti. „Vis dėto partizanai išlaikė, nors gerokai sumažėjusius, kovos branduolius“ (ten pat, 185–186). Paskutiniuoju laikotarpiu didžiausias dėmesys buvo skiriamas idėijinei rezistencijai, pagrindinės spaudos leidybai, atsišaukimų platinimui. 1953 m. partizanų jau buvo likę mažai, tik kai kur miškuose tebesislapstė atskiri daliniai.

Žmonės partizanus vadino miško broliais, tačiau sovietinė propaganda vadino juos banditais, tikino, esą į partizanų būrius stojo asmenys, karo metais netekę darbo, gyvenamosios vietos, nepripažę prie visuomenės. Esą jie buvę vokiečių kolaborantai, kai kurie net karo nusikaltėliai, prisidėję prie žydų žudynių, todėl ir neturėję kitos išeities, kaip tik slapstytis miškuose. Iš tiesų partizanai dažniausiai buvo kilę iš pasiturinčių ūkininkų šeimų, ne vienas dirbo ar studijavo mieste, tad tikrai būtų galėję pragyventi iš sąžiningo darbo. Apie 1946 metus sukurtoje liaudies dainoje karo nusikaltimais partizanai nekaltinami, joje apie jų gretose kovojusį ir garbingai žuvusį draugą pasakyta:

*Tu išėjai iš pašaukimo,
Praeitis tavo nebaisi.
Tu išėjai parnešt mums laisvę
Bet niekuomet nesugrįši.*

LLD, t. XXI, Nr. 309

Per ginkluoto pasipriešinimo laikotarpį mūsų žuvo arba buvo priešų sučiupti, įkalinti ir sušaudyti apie 20 000 kovotojų. Kaimo kapinėse ir miškuose iškilo daugybė kauburėlių. O daugelio partizanų palaidojimo vietos liko artimiesiems

3 Panašius laisvės kovų tarpsnius nurodo ir kiti istorikai (Kuodytė, Tracevskis 2013: 35).

nežinomos. Jeigu žuvusiųjų kūnai patekdavo į priešų rankas, su jais buvo elgiamasi nepagarbiai. Kūnus bet kaip numesdavo viešose vietose: pakėlėse ar miestelių aikštėse, taip siekdami įbauginti žuvusiųjų gimines, draugus ir rėmėjus, o paskui nežinia kur užkasdavo. Toks nežmoniškas, nekrikščioniškas elgesys buvo viena iš priežasčių, kodėl apie partizanus buvo eiliuojami poezijos posmai: nors tokiu būdu norėta juos deramai pagerbti ir įamžinti. „Kiekvieno partizano žūtis buvo skaudus sukrėtimas ne tik namiškiams ir artimiesiems, bet ir kovos draugams. Pagerbiant žuvusįjį, ne visada pakakdavę tarti gerą žodį apie jį ir pagerbti šuvių salve: jis susilaukdavęs ir greitomis sukurto eilėraščio, perskaityto prie kapo duobės. Stichiškai susiklosčiusioje laidojimo ceremonijoje išgirstas ir įsimintas ar iš jo kūrėjo raštiškai gautas eilėraštis galėdavęs tapti daina. <...> Daugiausiai jų buvo prikurti Dzūkijoje“ (Aleksynas 2005: 23).

Pasipriešinimą įamžinusios dainos buvo sukurto tiesiogiai jame dalyvavusių žmonių, tad tarsi gali mums pasakyti, „kaip buvo iš tikrųjų“. Bet iš jų nepasitiksinsime, kur ir koks partizanų būrys veikė, kada vyko minimas partizanų susidūrimas su okupacine kariuomene, kaip klostėsi mūsų, kiek partizanų ir kiek priešų žuvo... Iš jų sužinosime, koks buvo kovos tikslas ir kokia prasmė. (Čia galima prisiminti laisvės kovotojų moto „Atiduok Tėvynei, ką privalai“.) Kęstučio Girniaus nuomone, dainos padeda suprasti pasipriešinimo keliamas dorovės dilemas. „Tai, kad partizanų dainos plito po visą šalį, o stribų⁴ dainų nebuvo, daug pasako apie gyventojų nuostatas: prieš dainos nedainuojamos. Kompetentinga dainų analizė leistų geriau suprasti kovotojų pasaulėjautą ir lūkesčius, padėtų atskleisti tuos partizanų gyvenimo aspektus, kuriuos nustelbia dėmesys „gyvenimui po žeme“ ir kovos veiksmams. Dorovinė problematika yra ne mažiau svarbi“ (Girnius 1990: III).

POSMAI, SUKURTI SVAJOJANT APIE LAISVĄ LIETUVĄ

Nors vadinamojoje Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje šeiminkavo Maskvos statiniai, partizanai nepripažino jų valdžios teisėta. Atsisakę legalaus gyvenimo ir išėję į mišką, jie

4 Stribais ar skreba (nuo rusiško žodžio „istrebiteli“) buvo vadinami iš vietinių gyventojų surinkti, okupacinei valdžiai tarnavę būriai, kurie sekėdavo partizanus ir jų ryšininkus, ieškodavo bunkerų, darydavo kratas partizanų tėvų sodybose, apieškodavo namus, ūkinius pastatus, konfiskuodavo vertingesnius daiktus ir maisto produktus.

Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės Šarūno ir Žaibo būrių partizanai žygyje. Iš kairės: Jonas Daugirdas-Kovas, Petras Krišilevičius-Tigras, skyriaus vadas Bronius Paleckas-Šturmas ir būrio vadas Viktoras Krišilevičius-Tauras. Saugoma Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje.

gyveno pagrindinėje „partizanų valstybėje“. Oficialiai netekę savo laisvių ir teisių, jie vadovavosi nepriklausomos Lietuvos politinėmis ir teisinėmis nuostatomis ir laikė save alternatyvia valdžia, kiek galėdami priešinosi okupacijai ir sovietizacijai (Petrauskienė 2017: 159). Dainų ir eilėraščių posmai perteikė neįprastą būseną, kurioje partizanai atsidūrė, likę ištikimi laisvai Lietuvai.

Miško broliais tapo tie, kurie nepritarė demokratinės visuomenės griovimui, kuriems neatrodė, kad galima žmogų suimti ir tardyti vien todėl, kad jis priklausė kokiai nors politinei partijai arba aktyviai reikėsi visuomeninės organizacijos, draugijos veikloje, kad galima persekioti dėstytoją, viešai smerkusį totalitarizmą ar suabejojusį „vienintelę teisingą“ marksizmo-leninizmo ideologiją, susidoroti su rašytoju ar žurnalistu, paskelbusiu oficialios ideologijos neatitikusį eilėraščių ar straipsnį. Partizanai kovojo už valstybę, kurioje galima reikšti savo nuomonę, kurioje gerbiama žmogaus teisės ir laisvės.

Prieškarinė Lietuva, jos viešasis gyvenimas, taip pat ir kiekvieno partizano asmeninis gyvenimas dar nebuvo išblukęs iš atminties. Prisiminimai, praeities vaizdiniai buvo ne tik partizanų dvasinės stiprybės, bet ir poetinės kūrybos

šaltiniai. Pasak filosofo Kristupo Saboliaus, pasitelkiant vaizduotę, galima regėti tai, ko nebėra⁵. Tad galima tarti, kad partizanų dainos buvo kuriamos slapstantis nuo okupantų, ruošiantis kovoms, gedint žuvusių draugų ir svajojant apie vėl laisvą Lietuvą. Kurdami partizanai ir jų rėmėjai stengėsi išlaikyti prieškarinės visuomenės mąstyseną, tęsti nepriklausomos Lietuvos istorinį pasakojimą. „Okupuotame krašte tautos istorinė atmintis lieka esminiu atsparos tašku. Atėjūnų valdžia negali atšaukti ir panaikinti to, kas buvo. Praeitis nebijo teroro. Praeitis stovi anapus karo komendanto potvarkių. <...> Laisvo buvimo regionai, legendos ir prasmės nuolat išbunda nelaisvės metais, neleisdamos susitapatinti su okupacine santvarka ir joje ištirpti“ (Kubilius 2001: 143).

Svarbiausius valstybingumo simbolius, tautines ir visuomenines vertybes į mišką išėjusiai jaunajai kartai padėjo išlaikyti lietuviška mokykla. Kaip išsiaiškino Vytautas Kubilius, Antrojo pasaulinio karo metais ugdymo turinys išliko nepakitęs, dėl lėšų trūkumo nauji vadovėliai nebuvo

5 „Prezentifikuodama sąmonę sugrąžina esatį, <...> prieš mano akis iškelia tai, ko aktualiai nebėra“ (Sabolius 2012: 112).

Algimanto apygardos partizanai linksminasi. Iš privataus archyvo.

leidžiami, tad „jaunimas buvo auklėjamas krikščioniškų vertybių, idealistinės mąstysenos ir pasiaukojimo dvasia“ (ten pat, 103). Dainose apie laisvą Lietuvą partizanai išliko laisvi, nesuvaržyti, o skelbdami jas pagrindinėje spaudoje, perduodavo laisvės žodžius ir kitiems. Partizanų dainos, skambančios pagrindžio valstybės tikėjusių žmonių lūpose reiškė, kad ta valstybė dar nesunaikinta, kad ji galbūt išliks ir tada, kai laisvės kovotojų nebus.

1950 m. Dainavos apygardos partizanų vadas Lionginas Baliukevičius-Dzūkas vadovybei skirtoje ataskaitoje rašė: „Kai miestas po šešerių metų bolševikinės vergijos pateko beveik visiškai priešo įtakon, tai kaimas, betarpiškai sąjūdžio veikiamas, ir toliau teberodo didžiausią atsparumą. Kaimas, prisirišęs prie savo žemės, kurioje jis mato savo tėviškę ir tėvynę, prie savito gyvenimo būdo, prie savo tradicijų, būdamas giliai religingas ir nepriklausomybės metais įgavęs tvirtą tautinį supratimą, nerodo jokio noro žengti bolševikinės propagandos išgirtuoju „laimingu socialistiniu keliu“, įgalinančiu įveikti ūkinį „atsilikimą“, nei terorizuojamas, nei gražiais pažadais viliojamas“ (Baliukevičius-Dzūkas 2011: 200). Jo rašte partizanų dainos, skambančios Dzūkijos kaimuose, paminėtos kaip rezistencinės kovos laimėjimas: „Kur neitume šiandien po kaimą, ten visur girdėtume jaunimą partizanų dainas dainuojant, ir ne tik jaunimą, bet mažus vaikus – piemenukus. Tose

dainose vėl atgyja seniai žuvę partizanai ir jų darbai, vėl prieš akis stojasi sunki lietuvių tautos dalia. Tai, kas dainos žodžiais mažyčio vaikučio lūpose kartojasi, giliai sminga jam į sąmonę. <...> Štai kur slypi gražioji ateities Lietuva“ (ten pat, 211).

Galima pacituoti ir kitą atkarpą iš Liongino Baliukevičiaus-Dzūko ataskaitos, kurioje jis rašė apie partizanų nuotaikas (intelektualiam vadui atrodė, kad nuotaikos, pažiūros, įsitikinimai verti aptarimo ne mažiau nei praktiniai dalykai):

Ilgai besitęsianti kova nesumažino partizanų atsparumo ir neiššaukė nusiminimo. Vienintelis dalykas, ką šiandien partizanų tarpe galima sutikti, tai nusivylimas Vakarų neveiklumu, t. y. toks pats reiškinys, kurį visoje tautoje galima sutikti. Šia prasme pesimistiškiausiai nusiteikusių partizanų nuotaikas geriausiai charakterizuoja toks ar į jį visiškai panašus išsireiškimas: „Vargiai ar mes greitai laisvės sulauksim. Turbūt reikės užmerkti akis dar prieš jai ateisiant. Bet nieko nepadarysi: sykį išėjom, tai mokėsime ir mirti.“

Daugumas tačiau sako: „Aš ne dėl to išėjau partizanauti, kad laukčiau ir dairytis, kada ir iš kurios pusės karas ateis. Šiandien reikia priešintis, kovoti ir nepasiduoti.“

Arba vėl: „Tai kas, kad mes laisvės nesulauksim. Bet bus, kas sulauks. O laisvė turi būti. Karas bus jei ne šiais metais, tai kitais, jei

ne kitais, tai dar kitais metais, bet jis bus! Juk tokia didelė neteisybė negali būti pasaulyje.“ (Baliukevičius 2011: 183)

Citatoje Baliukevičiaus vadovaujami partizanai kalba kaip „pogrindžio valstybės“ piliečiai, kurie yra prisiekę ją ginti ir neketina išsižadėti duotos priesaikos. Kad partizanai nesudvejoję, net jei kovojant už Lietuvos laisvę tektų žūti, teigiama ir pakiliame partizanų poetės Dianos Glemžaitės eilėraštyje:

*Mes mokėsime numirti, jei Tėvynė aukos reikalauja
Nesuriš mūs gretų nieks vergovės pikta grandine
Neišmoksime sulinkti prieš ateivių įstatymą naują
Savo brolių parduoti – dar visi neišmokome, ne!..*

Šis eilėraštis parašytas išgyvenant didelę emocinę įtampą. Pasak Kristupo Saboliaus, „įsivaizdavimai suaktyvėja kaip tik tuomet, kai esame emociškai pakylėti. <...> Meilė, neapykanta, baimė, džiaugsmas, melancholija, nuobodulys vaizduotėje atranda savo išraiškas“ (Sabolius 2012: 129). „Vaizduotėje galime kultivuoti savo troškimus, kurių iliuzinis išpildymas kompensuoja esamos padėties neatitikimą“ (ten pat, 260). Iš politinio žemėlapių išbraukta, tačiau dar nenugalėta nepriklausoma Lietuva poetėi buvo svarbesnė už svetimųjų valdomą valstybę. 1949 m. Diana Glemžaitė kartu su savo vyru Antanu Bulovu ir kitais partizanais žuvo MGB kareivių apsuptame bunkeryje. Ji nepanoro pasiduoti, legalizuotis ir gyventi dvigubą gyvenimą, kaip neišvengiamai tekdavo tiems, kurie rinkosi ne ginkluotą, o pasyviąją rezistenciją.

Mąstant, diskutuojant apie XX a. vidurio Lietuvos istoriją, dažnai svarstoma, ar partizanai laimėjo, ar pralaimėjo, ar daugybės jaunų vyrų ir moterų žūtis nebuvo beprasmiška. Gal racionalesnė būtų buvusi pasyvioji rezistencija, nes neįvyko taip, kaip tikėtasi, politinės aplinkybės nepasikeitė, ir nebuvo galimybės atkurti Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nepriklausomybę. Dainose teigiama, kad tėvynės laisvė yra didesnė vertybė už žmogaus gyvenimą, už asmeninę laimę, tad partizanų auka buvo prasminga. Dainų kūrėjų supratimu, pokario pasipriešinimas – amžinos kovos už laisvę dalis, nors laisvės kovotojai žuvo, ta kova nesibaigė:

*Saulėto ryto nesulaukęs,
Narsus karys, tautos sūnau,
Tu užgesai, kai laisvė švito,
Kovą laimėjai, bet ne sau.*
LLD, t. XXI, Nr. 510

LIETUVOS ISTORINIO PASAKOJIMO PAKEITIMAS SOVIETMEČIU

Lietuvą ir kitas Baltijos šalis okupavus Tarybų Sąjungai, istorinis pasakojimas jose buvo visiškai pakeistas. Iki karo šiose šalyse buvo aukštinami tautinio atgimimo judėjimai, nepriklausomybės kovos, ištrūkimas iš Rusijos imperijos gniaužtų ir spartus modernėjimas, siekiant tapti Vakarų Europos dalimi, o naujomis sąlygomis šis istorijos tarpinis paskelbtas blogiu. Tautinės valstybės imtos vadinoti buržuazinėmis, nacionalistinėmis, jose esą buvo engiami darbininkai ir valstiečiai, o okupacija imta vaizduoti kaip išvadavimas iš priespaudos ir galimybė kurti teisingesnę socialistinę gyvenimą.

Nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvos kultūros veikėjai ir menininkai buvo sukūrę visą tautinių ir krikščioniškų memorialų kompleksą, įamžinusį tautos išgyventą moderniąją istoriją. Lietuvių sąmonėje buvo įtvirtinti pagrindiniai Vilniaus miesto simboliai: Gedimino kalnas ir su šia vieta susijusi miesto įkūrimo legenda, Vilniaus katedra, Trijų Kryžių paminklas, Aušros Vartų koplyčia ir stebuklingas Dievo Motinos paveikslas. 1919–1939 m. greta jų įrašyti ir laikinosios sostinės Kauno simboliai: Laisvės alėja ir modernioje miesto aikštėje pastatytas Laisvės paminklas, Vytauto Didžiojo karo muziejus ir jo sodelis, memorialas žuvusiems dėl Tėvynės, pradėta statyti Kristaus Prisikėlimo bažnyčia.

1940-aisiais šiuos valstybingumo, laisvės, nepriklausomybės simbolius imta naikinti. Kaune, Karo muziejaus bokšte, kur plevėsavo lietuvių akiai ir širdžiai miela trispalvė, buvo iškelta raudonoji vėliava, iš viešųjų erdvių imta šalinti ir kitą valstybinę simboliką. „Nepriklausomybės semantinis laukas, kaip dominuojantis simbolinis tarpukario Kauno gatvėvardžių kodas, pakeistas SSRS okupacijos ženklais: 1940 m. rugpjūčio 11 d. Laisvės alėja pervadinta Stalino prospektu, <...> Savanorių prospektas įgavo Raudonosios armijos vardą. Valstybingumą apgynusių nepriklausomybės kovų atmintis buvo viena iš esminių nepriklausomos Lietuvos laikotarpio patriotizmo sudėtinių dalių, pagarbą savanoriams pakeitus okupacinės jėgos struktūros vardu, nedviprasmiškai siekta iš kolektyvinės atminties ištrinti bet kokius valstybingumo pėdsakus“ (Šeina 2014: 154, 155). Prasidėjus antrajai okupacijai ideologiniu perkodavimu neapsiribota, toliau naikintas Kauno semantinis laukas, griauti monumentai: ne tik pervadinta Vienybės aikštė, bet ir nugriautas Laisvės paminklas, sunaikintos Karo muziejaus sodelio skulptūros, nebaigta statyti Kristaus

Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės partizanai svajoja apie vėl laisvą Lietuvą. Iš kairės: Edvardas Bačelis ir Stasys Kulys-Briedis. Iš Romo Kauniečio asmeninio archyvo.

Prisikėlimo bažnyčia rekonstruota į radijo imtuvų gamyklą ir t. t. Paminklai griauti net kapinėse, su žeme sulygintas memorialas „Žuvome dėl Tėvynės“, lakūnų Dariaus ir Girėno mauzoliejus.

Toks kultūros vertybių naikinimas skaudino ne tik miestiečius, bet ir visus Lietuvos gyventojus. „Net ir sunaikinti laikinosios sostinės patriotiniai simboliai liko gyvi individualioje atmintyje, tebeveikė kaip nepriklausomybės laikotarpiu susiformavusios vertybinės struktūros įvaizdžiai. <...> Karo muziejuje nebeskambėjo Laisvės varpo dūžiai, tačiau Laisvės varpas kaip simbolis išliko pokario partizanų dainose. 1922 m. muziejaus bokšte pakabintas Amerikos lietuvių dovanotas Laisvės varpas turėjo įrašą: ‘O, skambink per amžius vaikams Lietuvos, / Kad laisvės nevertas, kas negina jos’, kuriuo išreiškta pagarba nepriklausomybės kovų savanoriams ir duotas priesakas ateities kartoms. Laisvės varpo dūžiai buvo viena iš pagrindinių oficialių nepriklausomos Lietuvos valstybinių švenčių programos dalių, svarbiausias akcentas. Pokario partizanų dainose Laisvės varpas metaforizuoja nepriklausomybę.“ Pasak Viktorijos Šeinos, laikinosios sostinės patriotinius simbolius galima aptikti ne tik partizanų dainose, jais buvo apipavidalinami ir partizanų platinti pagrindiniai leidiniai, kiti dokumentai; tai reiškia, kad pokario rezistentai suvokė save kaip tarpukario patriotinių priesakų vykdytojus (ten pat, 204, 205).

1944 m. Raudonajai armijai išvijus iš Vilniaus vokiečius, ir šiame mieste prasidėjo sovietizacija. Ir atgautoje Lietuvos sostinėje pagrindinė gatvė buvo pavadinta Stalino, vėliau Lenino prospektu, o Lukiškių aikštėje iškilo Lenino paminklas, senamiesčio gatvelės: Pilies, Didžioji ir Aušros Vartų tapo vientisa Gorkio gatve, Pylimo gatvė pavadinta Komjaunimo ir t. t. Miestas buvo valomas nuo griuvėsių, „gatvėse kilo stalininės architektūros pastatai, kartu dingę ištisi senamiesčio kvartalai. Miestiečių, atvykėlių ir vokiečių belaisvių rankų darbu augo socialistinis miestas, po truputį trinantis iš atminties senąją tapatybę, keičiantis ją naująja, kurioje pagrindinę vietą užėmė „Didysis Tėvynės karas“ ir pergalė prieš fašistinius vokiečių grobikus“ (Verkelis 2015: 53). Ir čia buvo trinama viskas, kas susiję su Lietuvos istoriniu pasakojimu, taip pat ir su krikščioniškąja tradicija. Svarbiausioji Lietuvos šventovė – Vilniaus katedra – neteko kryžiaus ir jos stogą puošusių skulptūrų.

Nepriklausomos Lietuvos vėliava, valstybės herbas Vytis, Vyčio kryžius ar Laisvės paminklas puikavosi tik partizanų spaudoje, pagrindžio valstybės dokumentuose, o štai okupuotos šalies piliečiai vaikščiojo gatvėmis, matydami ant postamentų užkeltus sovietinius tankus, paminklus Raudonosios armijos generolams ir Komunistų partijos aktyvistams, skaitydami visur iškabinėtus

propagandinius šūkius. Dievo gailestingumas ir Marijos globa buvo minimi tik partizanų ir tremtinių dainose, kryžiai vaizduoti tremtinių rankdarbiuose, o legaliai gyvenę piliečiai turėjo susitaikyti su tuo, kad religingumas paskelbtas praeities atgyvena, bažnyčios pritaikytos naujoms reikmėms, jose įrengti prekių sandėliai, kino teatrai, koncertų ar sporto salės. Pakeistas ir valstybės himnas, nevalia buvo giedoti apie Lietuvą – didvyrių žemę, naujasis himnas pasakojo kitą istoriją:

*Tarybinę Lietuvą liaudis sukūrė
Už laisvę ir laimę kovojus ilgai,
Kur Vilnius senasis, kur Baltijos jūra,
Ten klesti mūs miestai, derlingi laukai.*

Suvokiant šiuos kardinalius pokyčius, reikia pripažinti, kad ir kultūrinė rezistencija, partizanų leisti pagrindiniai leidiniai, atsišaukimai, jų kurtos dainos, buvo pats tikriausias pasipriešinimas⁶. Jis teikė vilties, kad nauja ideologija ir perrašytas istorinis pasakojimas neįsitvirtins jaunosios kartos sąmonėje, kad nors rezistenciją palaikiusių šeimų jaunimo visiškai neperauklės naujos mokymo programos, pionierių ir komjaunimo organizacijos.

Žinoma, už komunistinį jaunimo auklėjimą atsakingi asmenys stengėsi, kad jaunieji žygeiviai, kraštotyrininkai iš vyresnio amžiaus žmonių negautų kokios kitamintės knygos, neišgirstų kokios tautinio romantizmo ir idealizmo pripildytos dainos. „Beveik penkiasdešimt metų buvo uoliai bandoma nukenksminti šias partizanines, tarybiniam žmogui pavojingas dainas. Tai buvo daroma iš esmės dviem būdais: ideologiniu, grasinant lageriu, ir estetiniu, kalbant apie XX a. romansų menkavertiškumą. <...> Tautosakininkams vadinamaisiais sąstingio laikais buvo patarinėjama užrašinėti tik vertingąją senąją liaudies kūrybą. <...> Atsargus kaimo žmogus vengė kiršinti jauną galvą, o jei koks drąsesnis seniokas nusišypsojęs užtraukdavo savo romansus, dažnai tebūdavo atlaidžiai gūžtelėta pečiais „akademiškai“ pamąstant, kad tai sentimentalų, išgalvota“ (Jurgutienė 1990: 19). Vienas kitas žmogus užtraukdavo patriotinę dainą, kada senosios dainos būdavo jau išdainuotos, o magnetofonas išjungtas, dar pasiklausdavo tautosakos rinkėjų, ar tikrai išjungtas, nes daina būdavo skirta ne įrašams.

PARTIZANŲ DAINOS, PATRIOTINĖ POEZIJA IR ROMANSAI

Partizanų ir jų rėmėjų dainos tęsė nepriklausomos Lietuvos Respublikos istorinį pasakojimą. Didvyriškumo pavyzdžiu partizanams buvo 1918–1920 metų nepriklausomybės kovos, tad jiems artimos buvo ir to laikotarpio karinės-istorinės dainos. Živilės Ramoškaitės nuomone, „jas į miškus galėjo atsinešti buvę nepriklausomos Lietuvos kariai, kiti dainą mėgę aktyvūs piliečiai“. Ji atsekė, kad atmintyje dar buvo išlikusios savanorių dainų „Žemaičių žalias kraštas aidai“, „Vai, ko nusižvengei, bėrasai žirgeli“, „Vėliavos iškeltos plakas“ melodijos (Ramoškaitė 2009, 51). Šias dainas buvo galima ir vėl dainuoti, užteko tekste žodį „savanoriai“ pakeisti žodžiu „partizanai“, tačiau dažniau pagal žinomas savanorių dainų melodijas buvo kuriami nauji tekstai, pvz.:

*Audringą, tamsią žiemos naktį,
Kai vėjai siuto laukuose,
Žygiavo tyliai partizanai,
Nešdami laisvę širdyse.*
LLD XXI, Nr. 479

Kūrėjus įkvėpdavo ne tik sakytinė, bet ir rašytinė lietuvių poezijos tradicija, ypač visiems žinomos tautinio atgimimo dainiaus Maironio eilės (pvz.: LLD XIX, Nr. 38). Iš Maironio eilių Vytautas Kubilius išskyrė ir neprilygstamą himnų pavadinimą jo eilėraštyje „Oi neverk, matušėle“, kuriame „Lietuvos sūnų žūtis taip emociškai susilieja su sielvartaujančios motinos tema, taip jautriai išlaiko įsimesintų ryšių ir įsimesintos gėlos įtampą, taip jautriai įsipina į plastiškus Lietuvos gamtos ir istorijos vaizdus“. Juo sekė tiek žymūs poetai, pavyzdžiui, žuvusiems 1941–ųjų Birželio sukilimo dalyviams eilėraštyje sukūręs Vincas Mykolaitis-Putinas, tiek nežinomi autoriai. Pasak literatūrologo, „Lietuvos istorija – nesibaigiančių okupacijų, revoliucijų, išsivadavimo kovų istorija – šaukėsi ne tiek džiaugsmo, kiek gedulo himnų, kurie ilgą įsitvirtino literatūrinėje apyvartoje. Tokio himno paradigma nesikeičia nuo Maironio laikų: yra vertybės, kurias reikia ginti net gyvybės kaina; nebaisu mirti, kai teisingumas tavo pusėje; prasminga yra žūti už tautos laisvę; ši mirtis įpareigoja tęsti ligi galo pradėtą žygį. Herojinė žmogaus būties samprata (tavo gyvenimas neužsibaigia tik tavimi, o turi aukštesnę paskirtį) ir kovingumo dvasia, reikalaujanti žūtbūtinio veiksmo, išliko ir pokario partizanų rašytuose gedulo himnuose“ (Kubilius 2001: 24).

6 1945–1946 m. okupacinei valdžiai iš bibliotekų išėmus ir sunaikinus nepriklausomybės metų knygas, partizanų leidiniai liko vieninteliai tautinės kultūros puoselėtojai, lietuviškojo mentaliteto ir tradicijų saugotojai (Gaškaitė-Zemaitienė 1998).

*Oi neverk, matušėle, kad jaunas sūnus
Eis ginti brangiosios tėvynės!
Kad pavirtęs kaip qžuolas girių puikus
Lauks teismo dienos paskutinės.*

Patriotinių eilių kūrėjai sekė Maironiu ir sąmoningai (pvz.: LLD XIX, Nr. 38; LLD XXI, Nr. 100), ir apie tai negalvodami. Tad panašumo į minėtą jo himną galima išvelgti ne vienoje XX a. karnėje dainoje. Jos prasideda sūnaus ir susigraudinusios motinos atsisveikinimu, o nujaučiamą nelaimę, sūnaus žūtį pranašauja jose įkomponuota tradicinė palinkusio ar nulūžusio medžio metafora (pvz.: „Palinko liepa šalia kelio“ LLD XIX, Nr. 112).

Kad partizanų ir jų rėmėjų dainose sekta aukštąja patriotine poezija, rodo tai, jog jos negraudinančios. Liaudies dainose, ypač vestuvinėse, dažnai reiškiamas gailestis: gaila palikt tėvelio dvarelį, rūtelių darželio, gaila jaunų dienelių. Kovoti kartu su partizanaus išėjus jaunuolis ne tik palikdavo tėvus, namus, jaunatviškas linksmybes, jam galėjo būti lemta paaukoti gyvybę, tačiau jo negailima. Partizanų dainoje, kaip ir Maironio himne, sakoma: „Neverk, motut, nors širdį skauda / netekus mylimo sūnaus“ (LLD XXI, Nr. 397), prašoma neraudoti (Nr. 123, 126). Herojinė daina turi ne kelti gailestį, o aukštinti didvyrį. Pasak Juozo Brazaičio, daina „buvo kolektyvinė priemonė stiprinti herojinę dvasią. Kai kurios dainos lietu ir konkrečias kautynes (Kalniškių mūšis, Raišupio didvyriai) ir savo turiniu kalbėjo apie herojinę aktą – kovą ir žuvimą už tėvynę, tikėjimą, kad tėvynė juos atsimins“. Jo nuomone, partizanų dainos buvo žemdirbiškos, jose galima išvelgti tradicinių vaizdinių, tačiau formos sandara jos modernios, artimos partizanų amžininkų kūrybai. „Savo forma dainos yra artimos tai poezijai, kuri ieškojo artimo ryšio su liaudies kūrybos elementais vadinamojo neoromantizmo metu (Miškinio, Aisčio, Brazdžionio, S. Nėries laikotarpis). <...> Tarp jų yra ir didelio skonio, gilių, nuoširdžių nuotaikos dainų“ (Brazaitis 1990: 522).

Pokario rezistentų kūrybai apibūdinti turbūt tiktų dainuojamosios poezijos terminas, taikomas kiek vėlesnio laikotarpio – 7–8 dešimtmečio kūrybai (paties atlikėjo ar kitų autorių sukurtai poezijai, dainuojamai su gitaros pritarimu). Rezistencijos posmai buvo rašomi kaip eilėraščiai, bet tikėtasi, kad gražiausi iš jų bus dainuojami, plis ir gyvuos kaip jaunimo dainos. Tad galima tarti, kad ir 5–6 dešimtmečiai buvo dainuojamosios poezijos žanro gyvavimo laikai. Tyrinėtojai atkreipė dėmesį, kad partizanų dainos buvo kuriamos čia ir dabar, jaunoji karta, kuriai teko

priešintis sovietinei okupacijai, kūrė savo dainas. Tad šias dainas galima laikyti jaunimo kultūra, joms būdingos temos ir formos perimtos iš vyresnės kartos žmonių, o iš bendraamžių.

Živilė Ramoškaitė pastebi, kad, palyginti su ankstesniais liaudies kūrybos sluoksniais, partizanų dainų stilius aiškiai pakitęs, XX a. viduryje dainų stiliistikos pokyčiai yra greiti: „visiškai naujas melodinis sluoksnis ir atitinkamas muzikinis mąstymas gali rasti vos per kelis dešimtmečius ar netgi kelerius metus“ (Ramoškaitė 2009: 49). „Partizanų dainų melodijos – aiškus jų atsiradimo laikotarpio atspindys. Jose labai ryški kolektyvinės ir individualios kūrybos sampyna. Panašiai, kaip šių dainų tekstai, melodijos taip pat yra paveiktos rašto kultūros. Muzikos plotmėje tai – įvairių autorių kūrinių replikos, improvizacijos, artimas sekimas konkrečiu melodiniu provaizdžiu ar tiesiog jo perkėlimas į dainą. Daugelyje melodijų, nors jos ir anonimiškos, ryškus individualios kūrybos pradai. Didelę jų dalį sudaro naujiems tekstams pritaikytos XX a. pradžioje ir tarpukaryje visoje Lietuvoje populiarių liaudies dainų, taip pat romansų ir įvairių autorių sukurtos žmonių pamėgtos melodijos“ (ten pat, 47).

Jei reikėtų trumpai apibūdinti, kokiam žanrui artimiausios partizanų ir tremtinių dainos, tai būtų tarpukario romansai. Šios apie meilę ir išsiskyrimą kalbėjusios dainos buvo to meto jaunimo labiausiai mėgiamos. Jeigu ne okupacijos, nedaug pakitę romansai turbūt būtų skambėję kelis dešimtmečius, tačiau dėl istorinių sukrėtimų jie pakito, ėmė kalbėti ne tik apie prarastą meilę, bet ir apie prarastą laisvę, tapo dar jausmingesni, skaudesni, dar ilgesingesni. Vienas iš partizanų dainų pirmavaizdžių – romansas „Jau ruduo atėjo“, kuriam būdingas išsiskyrimo motyvas. Pakeitus prasminius akcentus, jis virto partizanų daina:

*Nebelauk, mergaitė, nerymok prie vartų,
Aš jau neateisiu linksmas takeliu,
Išėjau kovoti už gimtinę mielą,
Išėjau užstoti to, kas man brangu.*
LLD XXI, Nr. 61

Romanso melodijai būdingos ilgesingos sinkopės ir širdį užgaunantis melodijos vingis antrojoje jos dalyje. Panaši eilėdara ir melodija būdingos ir kitoms partizanų dainoms (žr.: LLD XXI, Nr. 151, 271, 427). Romanso estetika ir stiliстика buvo nebejotina artima žinomiesiems partizanų dainų kūrėjams Elei Radzevičiūtei, Petruui Bartkui-Alkupėnui ir kitiems. Vienai iš Petro Bartkaus sukurtų dainų turbūt tiktų Vytauto Kubiliaus komentaras,

Tremtinė Jadvyga Eitutienė prie savo lūšnos Krasnojarsko krašte. 1957 m.
Iš knygos „Lietuviai Sibire / Lithuanians in Siberia“. Redagavo Juozas Prunskis. Chicago, Illinois, 1981.

pasakytas apie karo ir pokario meto poeziją: joje atgyja „šaunaus lietuvio kareivėlio tipažas, paveldėtas iš prieškarinio kariuomenės dainų“, tačiau „tas kareivėlio tipažas įstatomas į romanso situacijas“ (Kubilius 2001: 86), pvz.:

*Liki sveika, mergyte mano,
Ramunės žiedu laimę burk.
Man gi likimas partizano –
Šiandieną čia, o ryt kažkur.*

*Paduoki savo baltą ranką,
Leiski pažvelgti į akis,
Ir valandėlė ta, nors menka,
Liks man brangiausia atmintis.*

*Išslinksiu aš taip kaip šešėlis,
Mane priglaus tamsi naktis.
Keliu kaip grįžt norėčiau vėlei
Ir grįšiu, jei tik ne mirtis.*

LLD XXI, Nr. 17

Tarsi romantiniai herojai vaizduojami ne tik dainų veikėjai, labai romantiškai nusakoma ir veiksmo vieta. Partizanų ir tėvynės išsiilgusių tremtinių dainose Lietuvos peizažai atrodo tarsi atvirukai, gimtosios sodybos regimos apsuptos siūbuojančių javų, žaliuojančių pievų, žydinčių sodų ir kvepiančių jazminų. Tokie vaizdai piešiami ne šiaip sau, pasak Vytauto Kubiliaus, tarpukario mene „ūkininko sodyba, gaubiamą žydinčių obelių, – Lietuvos stiprybės ir grožio

simbolis“ (Kubilius 2001: 136). „Poetinė žemės ir tautos amžinumo idėja, išpuoselėta romantizmo, <...> ilgai maitino egzodo literatūrą (poezijos antologija „Žemė“), o sovietinėje literatūroje vėl tapo esmingu atspirties tašku. <...> Taip susidarė literatūroje ilgalaikis vaizdinis ir emocinis lietuviškumo stereotipas, mažai tesikeitęs ir įgavęs savignyos prasmę“ (ten pat, 143).

Lietuviškuose romansuose, taip pat ir partizanų dainose, pasigėrėjimas kraštovaizdžiu, medžių apsuptomis sodybomis – nuoširdžios tėvynės meilės išraiška. Juose vaizduojama graži gamta – tai graži Lietuva, už kurią kovota, kuria tikėta. Tokio „žaliąjį sodžių“ vaizduojančio romanso-partizanų dainos pavyzdys galėtų būti:

*Kaip obelis, mamyt, palinkus,
Galva baltumo jazminų.
Dar neseniai supai mažytį,
Dabar miškuos gyvent einu.*

*Anksčiau viliojo žalios pievos,
Gėlelių žydintys žiedai,
Dabar vilioja žalias miškas
Ir paukštelių liūdni balsai.*

LLD, t. XXI, Nr. 192

Jo eilėdara ir melodija taip pat labai būdingos: tokios pat sandaros ir dainos „Gražioj gimtinėj aš užaugau“, „Lietuva brangi, numylėta“, „O koks gražus Dzūkijos kraštas“, „Palinkę

Memorialas „Žuvome dėl Tėvynės“, atidengtas 1930 m. Nuotrauka saugoma Kauno Vinco Kudirkos viešojoje bibliotekoje.

gluosniai tyliai verkė“, „Menu, atbridot jūs per sniegą“ ir kt.

Partizanų dainose išvelgiami ne tik žemdirbiškos kaimo kultūros, bet ir miesto kultūros bruožai, turbūt lengviausiai atpažįstamos pramoginės melodijos, primenančios vokiškus valsus, lenkiškus tango, amerikietiškus fokstrotus, rusiškų filmų muziką. Daugelis melodijų perkurtos, skamba ne visai taip pat, kaip „originalai“, arba tik viena melodijos dalis atkartoja populiarią melodiją, o kita dalis yra savos kūrybos. Pasak Ž. Ramoškaitės, kai kurios melodijos „gali būti atklydusios iš tarpukario restoranuose skambėjusios muzikos“ (Ramoškaitė 2005: 52). Tačiau kažin, ar į partizanus išėjęs jaunimas girdėjo šias melodijas „Metropolijoje“ ir kituose sostinės restoranuose. Greičiau išgirdo, klausydamiesi radijo ar muzikos įrašų, grojamų patefonu⁷. Anuomet turtingesni ūkininkai, tarnautojai turėjo įsigiję

radijo aparatą ar patefoną, juos dažnai parsiveždavo į tėvynę iš Amerikos grįždavę emigrantai, tad melodijos, pagal kurias eiliuoti partizaniški tango, fokstrotai (pvz.: LLD XXI, Nr. 289), tikriausiai buvo išgirstos tokiu būdu.

Klasikinė bei pramoginė muzika, eilės skambėjo ir įvairiuose renginiuose, nepriklausomybės metais vykęs provincijos kultūrinis gyvenimas nenutrūko ir karo metu. V. Kubiliaus duomenimis, vokiečių okupacijos metais teatrai buvo perpildyti, knygos graibstomos, provincijos miestuose buvo statomi pusiau profesionalų, pusiau mėgėjų spektakliai, net operetės, gimnazijų salėse su didžiausiu pasisekimu rengiami poezijos vakarai, muzikiniai-literatūriniai montažai (Kubilius 2011: 96). Galima numanyti, kad užgriuvus antrajai sovietinei okupacijai, jaunieji patriotai kūrė, remdamiesi dar neišblėsusiais kultūriniais įspūdžiais. Kurdami jie regėjo ne tik nepriklausomos Lietuvos vaizdus, atmintyje buvo išsaugoję ir ankstesnės Lietuvos garsus. Pasak K. Saboliaus, „tai, ką vadiname „vaizduote“, tuo pat metu yra ir „garsuotė“, mes galime girdėti garsus „proto ausimis“ (Sabolius 2012: 36). „Melodijos tėkmė atmintyje reprezentuoja tai, kas praėjo, bet ko nėra“ (ten pat, 199).

Nostalgiskus jausmus perteikė ne tik prieškarinio melodijos, bet ir to meto laisvalaikio muzikos instrumentai: smuikas, armonika, o ypač gitara (LLD XIX, Nr. 10, LLD XXI, Nr. 2). Mylimosios

7 Kad partizanai turėjo įvairios aparatūros ir muzikos instrumentų, rodo Daugėliškių miške veikusio „Smūgio“ dalinio turto aprašas (1947 m.), jame įrašytas fotoaparatas, patefonas, 2 smuikai ir 2 gitaros (Petrauskienė, Petrauskas, Vaitkevičius 2017). Antanas Suraučius prisiminimų knygoje „Žaliojoje rikiuotėje“ rašo, kad partizanų stovykloje prie Dulgėlės upelio vyrai buvo įsirengę užtvanką, kuri gamino elektros srovę. Ta mažytė elektrinė pastiprindavo radijo aparatą, kai baigdavosi sausos baterijos. [http://www.partizanai.org/laisves-kovu-archyvas-17-t-1996-m/3570-zaliojoje-rikiuoteje].

ar mylimojo dainavimas pritariant gitara, švelniai skambančios jos stygos, labai dažnai minimos romansuose⁸, šis instrumentas paminimas ne vienoje pokaryje dainuotoje dainoje, pvz.:

*Toli nuo tėvynės vienas aš liūdžiu
Ir gitaros balsą per sapną girdžiu.
Rodos, mylimoji skambin gitara
Ir atskrido balsas iš tenai į čia.*

LLD XIX, Nr. 94

Partizanų bei tremtinių dainose gitara yra meilės, jaunystės ir laisvės simbolis. Turbūt pokario muzikoje galima įžvelgti romanso-maršo opoziciją, romansas, atliekamas su gitaros pritarimu, reiškė meilę, norą gyventi laisvai, o karinis maršas – neapykantą, siekį užvaldyti.

ISTORINIO PASAKOJIMO ATKŪRIMAS, REZISTENCINIS PASAKOJIMAS

Partizanų dainos kurtos tuo metu, kai nepriklausomos Lietuvos istorinė atmintis buvo trinama, diegiamas komunistinis pasakojimas, kuris buvo ne istorinis, o futuristinis. 5–6 dešimtmetyje skelbtoje propagandinėje literatūroje buvo rašoma apie „neaprėpiamais tapusius šalies plotus, daugybę miestų, gausybę naujų gyvenviečių, fabrikų, gamyklų, kurios atsirado tarsi tuščia-me lauke, blogos istorijos pabaigoje“ (Peluritytė 2015: 30). Vietoj patriotiško jaunimo, sektinu pavyzdžiu rodyti komjaunuoliai, ne mylintys savo tėvynę, bet siekiantys įgyvendinti lygesnės visuomenės, kurioje visi lygūs, viziją, visas jėgas skiriantys „komunizmo statyboms“.

Nors komunizmo ideologai tikėjosi, kad Lietuvos visuomenė priims naująjį pasakojimą, jis buvo nepriimtinas. Vos pasikeitus politinėms aplinkybėms, vos atsiradus nors menkoms galimybėms, oficialiajai ideologijai oponavusi visuomenės dalis vadavosi iš primestų stereotipų, stengėsi atkurti ankstesnįjį pasakojimą. Kaip pastebi lietuvių kultūros laisvėjimą sovietmečiu tyrinėjusi Audinga Peluritytė, lietuvių skulptoriai apėidavo privalomas „revoliucinės kovos“ temas, kurdami parkų skulptūras. „Šalia viena po kitos dygstančių politiškai konotuočių skulptūrų miestų

centruose (Vilniaus mieste buvo pristatyta paminklą F. Dzeržinskiui, I. Černiachovskiui, Zarasuose – M. Melnikaitei), mažiau matomose miestų skveruose, parkuose, prie vandens telkinių, poilsiavietėse ar tiesiog viešų įstaigų – poliklinikų ir ligoninių, sanatorijų, meno mokyklų teritorijose – tuo pat metu suklesti ir anoniminės moters, anoniminės motinos ar anoniminės šeimos skulptūra“ (Peluritytė 2015: 38). Mokslininkė laiko šias skulptūras alegorinėmis, vaizdavusiomis lietuvių motiną, nesunaikintą, atgimti dar galinčią tautą.

Vienas pirmųjų žingsnių susigrąžinant lietuvių kultūros istoriją buvo 1964 metais surengtas Kristijono Donelaičio jubiliejaus minėjimas ir ta proga prie Vilniaus universiteto pastatyta susikaupusio, ramaus poeto skulptūra, „akivaizdžiai kitokia nei Lenino skulptūrų ir „karių išvadotojų“ figūros, išbarstytos visuose Lietuvos kampeliuose“ (ten pat, 32). Sunkiai dirbusius valstiečius gyręs, o ponus peikęs poetas buvo iš dalies priimtinas darbą kolūkiuose ir fabrikuose aukštinusiai sistemai, tad jo asmenybę ir jo kūrybą pavyko susigrąžinti. Vėliau, 1978 metais, pastatytas paminklas dar vienam lietuvių kultūrinėje sąmonėje įsitvirtinusiui poetui – Maironiui. „Kauno centre pastatytas paminklas Maironiui stebina tautos šauklio ir dvasininko figūros pobūdžiu: Maironis vaizduojamas susimąstęs, ir tai kuria neįprastą to meto skulptūrai privatumo turinį“ (ten pat, 32). Minint 100-ąsias gimimo metines, buvo plačiai paviešinta žymaus lietuvių kompozitoriaus ir dailininko Mikalojaus Konstantino Čiurlionio kūryba. Nors ir cenzūruodami, kai kuriuos faktus praleisdami ar pakeisdami, svarbias istorines asmenybes ėmė vaizduoti rašytojai: Justino Marcinkevičiaus poemose „sugrįžo“ karalius Mindaugas, pirmąją lietuvišką knygą išleidęs Martynas Mažvydas, Vilniaus katedrą suprojektavęs Martynas Stuoka-Gucevičius.

Stengtasi išlaikyti ir Lietuvos sostinės Vilniaus, kaip europietiško miesto, įvaizdį. „Vilnius šiuo požiūriu legitimavo dar vieną ezopinės kalbos – miesto istorijos, architektūros medijos ir iš kraštovaizdžio neištrinamų Vakarų civilizacijos ženklų „pranešimą“ (ten pat, 36). Pasak literatūrologės, per keletą dešimtmečių lietuvių visuomenei pavyko atkurti savo istorinį pasakojimą, jame vėl įrašyti svarbiausius tautinius simbolius ir kultūrinius herojus. Praėjusio amžiaus 7-ajame dešimtmetyje „skirtinguose meno tekstuose – skulptūroje, tapyboje ir literatūroje – buvo susigrąžintas tautiškumo kontekstas ir veikianti istorijoje asmenybė“ (ten pat, 41).

8 Kaip rašo Viktorija Daujotytė, romansas yra susijęs „ne su kaimo, o su miestelio (jei ne miesto) kultūra, ne su uždara sodyba ar lauku, kaip klasikinė liaudies daina, o su atvirejančiu pasauliu, su mokykla, žurnalu, laikraščiu. Romansas gauna impulsą iš literatūros, iš radijo, <...> jis Lietuvoje įsitvirtino kartu su gitara, armonika, dviračiu, skrybėle“ (Daujotytė 2000: 3).

Tremtinė Zita Znotinaitė skambina gitara rankdarbiais išpuoštame kambaryje. Sujetica, Irkutsko r. Apie 1950 m. Saugoma Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje.

Žinoma, kūrėjams buvo leidžiama kalbėti tik apie gimtosios kalbos, bendros istorijos ir bendrų patirčių siejamą tautą, bet ne apie politinę tautą, kuri galėtų gyventi nepriklausomoje valstybėje. Galima pasakoti legendas apie Kęstutį ir Birutę, Vilniaus įkūrimą, didžiulis Vytauto Didžiojo vadovaujamos kariuomenės pergalė Žalgirio mūšyje, dainuoti Maironio sukurtą „Lietuva brangi“, tačiau nevalia užsiminti apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą. Draudžiama švęsti Nepriklausomybės dieną – Vasario 16-ją ir iškelti trispalvę vėliavą. Kai kurie žmonės ją saugojo paslėpę, kartais sukarpe į tris skirtingas atraizas, kur nors stalčiuje. Tik rezistencinėse dainose trispalvė tebeplevėsavu, jos niekas nenukabino:

*Geltona spalva – saulė,
Žalia – laukų spalva,
Raudona spalva – kraujas,
Kartu jos – Lietuva.*
LLD, t. XIX, Nr. 1

Sovietmečiu Antrasis pasaulinis karas vaizduotas kaip didvyriška kova prieš fašizmą ir šio žiauraus režimo sutriuškinimas, Raudonosios armijos pergalė. Nekalbėta apie tai, kas vyko po karo, kai jo laimėtoja Sovietų Sąjunga ėmė kontroliuoti Rytų Europos valstybes. Tikroji karo bei pokario istorija buvo nutylima, ją pradėta po truputį viešinti tik tada, kai Sovietų Sąjungoje prasidėjo Michailo Gorbačiovo inicijuota pertvarka, o Lietuvoje kilo persitvarkymo Sąjūdis (1988 m. buvo įkurta

Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti). Tik 9-ojo dešimtmečio pabaigoje žmonės išdrįso prabilti apie fašizmo ir stalinizmo nusikaltimus, ėmė kelti į viešumą archyvinis dokumentus, minėti nutylėtus įvykius, užmirštus vardus, pasakoti savo pačių patirtis. Vieni iš labiausiai sukrečiančių liudijimų buvo tremtinės Dalios Grinkevičiūtės prisiminimai „Lietuviai prie Laptevų jūros“ (paskelbti 1988 m.), atskleidę, ką teko iškęsti lietuviams, ištremtiems į Jakutijos šiaurę.

Sąjūdžio metais žmonių valia sugrąžinta trispalvė, kuri tapo svarbiausiu judėjimo simboliu, trispalvius ženkliukus žmonės segėjo atlapuose, pačių pasisiūtas vėliavas kėlė mitinguose. Pamažu buvo atkurti ir kiti okupacijos metais sunaikinti valstybiniai, tautiniai bei religiniai simboliai: susigrąžintas nepriklausomos Lietuvos Respublikos herbas ir himnas, miestų aikštėse nuo postamentų nukelti revoliucionieriai ir komjaunuoliai, atstatyti anksčiau ten stovėję Lietuvos laisvei ir nepriklausomybei skirti paminklai, tikintiesiems atiduota ir naujai pašventinta Vilniaus katedra, vėl atvertos kitos bažnyčios.

1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, imta nebesibaiminant viešinti tikrąją Antrojo pasaulinio karo ir pokario istoriją, anksčiau draudžiamus faktus: tūkstančių sušaudytų, įkalintų, ištremtų į Sibirą, emigravusių ir išėjusių į miškus kovoti už laisvę. 1992 m. Vilniuje įsteigtas valstybinis Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centras, kuris 1993 m. reorganizuotas į Lietuvos

gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrą, jam pavesta tirti 1939–1990 m. okupacinių režimų vykdytą Lietuvos gyventojų genocidą, taip pat ir gyventojų pasipriešinimą, įamžinti karo nusikaltimų aukų ir laisvės kovotojų ir atminimą. Remiantis istorikų moksliniais darbais ir visuomenininkų skelbiamais šaltiniais, pradėta kurti pokario rezistencijos istorinį pasakojimą.

Pasak Nerijaus Brazausko, šiuolaikiniam rezistencijos pasakojimui būdingi socialiniai, ideologiniai, kariniai ir kultūriniai diskursai, naratyvinį žinojimą dažnai papildoma vizualinis žinojimas (Brazauskas 2013: 235). Kaip galėtume tikėtis, šis pasakojimas idealizuoja laisvės kovotojus, vaizduoja juos buvus drąsiais, tvirtos dvasios vyrais, tačiau šalia šviesiosios yra ir tamsioji pusė – tai prisiminimai apie išdavikus, apie palūžusius partizanus, tapusius priešo agentais. Pokario rezistencijos vaizdinys konstruojamas iš įvairiausių publikuotų šaltinių, atsiminimų, dienoraščių, bunkerinių brėžinių (ten pat, 237). Pasakojimo kūrimui svarbios visos medijos; verbaliniai šaltiniai yra svarbesni mokslui, istorinės tiesos atskleidimui, tačiau visuomenei ne mažiau įdomūs ir vaizdiniai šaltiniai, ypač išlikusios fotografijos, rodančios kasdieninį ar asmeninį partizanų gyvenimą (ten pat, 241). Šio pasakojimo dalis yra ir partizanų dainos, kuriose išdainuotas Lietuvos valstybingumo suvokimas, laisvės ir nepriklausomybės branginimas, kovotojų pasiaukojimas, jų prisiimta asmeninė atsakomybė, kad valstybės istorija ne nutrūktų, bet tęstųsi.

Norint supažindinti su laisvės kovomis jaunimą, rengiami žygiai partizanų takais, kviečiama aplankyti buvusias jų vadavietes, susirėmimų su okupacine kariuomene ir žūties vietas. Simbolinė vieta yra tapęs bunkeris Kasčiūnuose, kur slapstėsi partizanų vadas Adolfas Ramanauskas-Vanagas, ir bunkeris Minaičiuose, kur 1949 metų vasario 16 d. susitikę aštuoni partizanų vadai pasirašė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio deklaraciją⁹. Būtent taip, lankydami atmintinas vietas ir tardami: „Ačiū, miško broliai“, patriotiškai jaunuoliai 2018 metais šventė nepriklausomos Lietuvos Respublikos 100-metį. Okupacijos metais partizanai paniekiamai vadinti banditais, tačiau šiandieninėje Lietuvoje jie ir juos rėmusieji žmonės yra didvyriai. Laisvės kovotojų pagerbimas, jų atminimo išsaugojimas laikomas valstybinės svarbos misija.

IŠVADOS

Prieš okupantus kovojusių partizanų dainų tyrimas patvirtino, tai, ką teigia istorikai: pagrindinis 1945–1953 metų partizaninės kovos tikslas buvo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas. Tik jį pasiekus tikėtasi sugrįžti atgal pas namiškius ir vėl pradėti įprastą gyvenimą.

Viltasi, kad ilgai kovoti neteks, kad nepriklausomybė netrukus bus atkurta. Partizanų dainose tėvynės laisvė yra didesnė vertybė negu asmeninė laimė.

Kurdami partizanai ir jų rėmėjai stengėsi išlaikyti prieškarinės visuomenės mentalitetą, tęsti nepriklausomos Lietuvos istorinį pasakojimą. Prieškario viešasis gyvenimas dar nebuvo išblukęs jiems iš atminties, prisiminimai, praeities vaizdiniai buvo ne tik partizanų dvasinės stiprybės, bet ir poetinės kūrybos šaltiniai.

Didvyriškumo pavyzdžiu partizanams buvo 1918–1920 metų nepriklausomybės kovos, tad jiems artimos buvo ir to laikotarpio karinės-istorinės dainos, pagal žinomas savanorių dainų melodijas eiliuoti nauji tekstai. Kūrėjus įkvėpė ne tik sakytinė, bet ir rašytinė lietuvių poezijos tradicija, ypač tautinio atgimimo dainiaus Maironio eilės, jo himnas „Oi neverk, matušėle“. Sekant Maironiu partizanų dainose prašoma neraudoti ir negailėti žuvusiųjų. Herojinės dainos turi ne kelti gailestį, o aukštinti didvyrius.

Partizanų ir tremtinių dainos buvo artimos tarpukario romansų žanrui. Dėl karo ir pokario sukrėtimų romansai pakito, ėmė kalbėti ne tik apie prarastą meilę, bet ir apie prarastą laisvę. Dainose laisvės kovotojai vaizduojami tarsi romano veikėjai, labai romantiškai nusakoma ir veiksmo vieta. Lietuvos peizažai partizanų ir tėvynės išsiilgusių tremtinių dainose atrodo tarsi gimtosios sodybos atvirukai. Jose vaizduojama graži gamta – tai graži Lietuva, už kurią kovota, kuria tikėta.

Jaunieji patriotai kurdami ne tik regėjo nepriklausomos Lietuvos vaizdus, jie atmintyje išsaugojo ir tos Lietuvos garsus. Daugelis dainų sukurtos pagal anuomet populiarių šokių – valso, tango, fokstroto – melodijas. Laisvo gyvenimo nostalgiją perteikė ir laisvalaikio muzikos instrumentai, ypač gitara, kuri partizanų bei tremtinių dainose tapo meilės, jaunystės ir laisvės simboliu.

Karo ir pokario metų dainos svarbesnės ne istorinių įvykių, bet istorinio pasakojimo tyrimams, iš jų sunkoka rekonstruoti konkrečius įvykius, galima sužinoti tik tų įvykių vertinimą. Dažnai svarstoma, ar partizanai laimėjo, ar

9 Plačiau žr.: Laisvės deklaracija ir jos signatarai (sud. Aukšutė Ramanauskaitė-Skokauskienė). – Kaunas: Naujasis lankas, 2009.

pralaimėjo, ar daugybės jaunų vyrų ir moterų žūtis nebuvo beprasmiška. Dainos atsako į šį klausimą, jose teigiama, kad partizanų auka buvo prasminga. Dainų kūrėjų supratimu, pokario pasipriešinimas – amžinos kovos už laisvę dalis, nors laisvės kovotojai žuvo, ta kova nesibaigė.

ŠALTINIAI

- LLD XIX – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX. *Karinės-istorinės dainos*, t. 5 – *Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainos*. Parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- LLD XXI – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XXI. *Karinės-istorinės dainos*, t. 6 – *Partizanų dainos*. Parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- SD – *Sušaudytos dainos*. Sudarė ir parengė Vytautas Leda ir Henrikas Rimkus. Vilnius: Vaga, 1990.

LITERATŪRA

- Aleksynas 2005 = Kostas Aleksynas. Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainos. Iš: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX. *Karinės istorinės dainos*, t. 5. Parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Baliukevičius 2011 = *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūkų dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Brazaitis 1990 = Juozas Brazaitis. *Vienų vieni*. Fotografinis leidimas. Vilnius, 1990. (Juozas Brazaitis. *Raštai*, t. VI. Chicago, 1985).
- Brazauskas 2013 = Nerijus Brazauskas. „Didysis pasakojimas“ apie partizanų vadus: tarp rezistencijos, atminties ir žinojimo. Iš: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 16.
- Daujotytė 2000 = Viktorija Daujotytė. Dainos apie širdies sopulius. Iš: *Aš iš meilės gavau džiovą. Romansai*. Sudarė Zita Kelmickaitė. Vilnius: Baltos lankos.
- Gaškaitė-Žemaitienė 1998 = *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*. Sudarė Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Girnius 1990 = Kęstutis K. Girnius. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Fotografinis leidimas su pratarne Lietuvos skaitytojams. Vilnius: Mokslo leidykla.
- Jurgutienė 1990 = Aušra Jurgutienė. Pratarinė. Iš: *Sušaudytos dainos*. Sudarė ir parengė Vytautas Leda ir Henrikas Rimkus. Vilnius: Vaga.
- Kubilius 2001 = Vytautas Kubilius. *Neparklupdyta mūza. Lietuvių literatūra vokiečiųmečiu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Mikučionytė 2017 = Raimonda Mikučionytė, Diana Glemžaitė. „Mes mokėsime numirti giedrių veidu ir tvirta dvasia“. Iš: *Kupiškėnų mintys*, 2017-07-04, prieiga internete: <http://kmintys.lt/2017/07/04/diana-glemzaite-mes-mokesim-numirti-giedriu-veidu-ir-tvirta-dvasia/> [žiūrėta 2018-09-11]
- Landsbergis 2010 = Vytautas Landsbergis. Pasmerktieji negrįžti. Iš: *Lietuviai Arktyje*. Sudarė Jonas Markauskas ir Jonas Rytis Puodžius. Vilnius: Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“.
- Kuodytė, Tracevskis 2013 = Dalia Kuodytė, Rokas Tracevskis. *The Unknown War: Armed Anti-Soviet Resistance in Lithuania in 1944–1953*. Vilnius: The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania.
- Peluritytė-Tikuišienė 2015 = Audinga Peluritytė-Tikuišienė. Didysis pasakojimas sovietmečiu: keli panoraminiai problemos štrichai. Iš: *Literatūra*, 2015, Nr. 57 (1), p. 22–42.
- Petrauskienė 2017 = Aistė Petrauskienė. Lietuvos partizanų pagrindžio valstybės bruožai. Iš: *Tautosakos darbai*, t. 53. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Petrauskienė, Petrauskas, Vaitkevičius 2017 = Aistė Petrauskienė, Gediminas Petrauskas, Vyktas Vaitkevičius. *Partizanų bunkeris Daugėliškių miške: kompleksinių tyrimų studija ir šaltiniai*. Raseinių krašto istorijos muziejus.
- Ramoškaitė 2005 = Živilė Ramoškaitė. Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainų melodijos. Iš: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX. *Karinės istorinės dainos*, t. 5. Parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Saboliū 2012 = Kristupas Saboliū. *Įnirtingas miegas. Vaizduotė ir fenomenologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Šeina 2014 = Viktorija Šeina. *Laikinoji sostinė lietuvių literatūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Verkeliū 2015 = Antanas Verkeliū. *Kas sugriovė Vilnių*. Vilnius: Leidykla „Briedis“.

PARTISAN SONGS AND HISTORICAL STORIES OF INDEPENDANT LITHUANIA

Austė NAKIENĖ

The article discusses the creative work of the participants of the armed resistance that took place after the Second World War. These are the songs of the partisans and those who supported them, created under unique circumstances: when hiding from persecution, preparing for battles, mourning fallen friends, and dreaming about a free, independent Lithuania. The songs are studied using the historical and cultural context of the war, post-war, and later decades. When Lithuania was occupied by the USSR, historical events were falsified, the historical story of independent Lithuania was replaced with the Communist story; therefore, it is studied how the songs managed to retain Lithuania's history, which was being erased. Very young people took part in the armed and the cultural resistance, thus the songs that they wrote are considered an expression of youthful culture, links are found between the songs and folk romances, which changed during the period of occupation: no longer were long lost loves sung about, but rather lost freedom.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius,
E. paštas: auste.nakienė@gmail.com

Gauta 2018-09-11, įteikta spaudai 2018-12-10

„ATĖJO PRŪSAI IŠ RYTŲ...“: IŠ POKARIO DAINŲ REDAGAVIMO ISTORIJS

Konstantas Algirdas ALEKSYNAS

■ Dvidešimtojo amžiaus vidurys Lietuvai buvo didžiulių politinių bei socialinių sukrėtimų metas. Abu Antrojo pasaulinio karo sukėlėjai kėlė grėsmę Lietuvai likti be lietuvių, pokaris irgi reikalavo dvasinės ištvermės priešinant nuolat užgriūvančioms negandoms. Neįprastos sąlygos vertė įvardyti bei įvertinti esamą padėtį, išreikšti savo emocinį santykį su ja. O tai lengviausiai ir paveikiausiai buvo galima padaryti pasitelkiant laisvą meninį žodį, perteiktą pačia prieinamiausia forma – per dainą. To pasekmė – akivaizdus ir visuotinai pripažįstamas faktas, kad Lietuvoje niekad per trumpą laiką nebuvo sukurta tiek daug dainų, kaip karo ir ypač dar karine nuotaika tebedvelkusio pokario metais. Ištisę dešimtmetį tokias dainas kūrė partizanai ir jiems prijaunčiantys žmonės, siekdami ne tiek atspindėti ginkluotą ir dvasinį priešinimąsi okupantui iš Rytų, kiek žadindami visuomenės gyvastingumą.

Ideologiniai barjerai atitvėrė tautosakininkus – tautosakos rinkėjus ir tyrėjus – nuo kūrybinių procesų, vykusių to meto Lietuvos kaime. Apie tokių kūrinių rinkimą ir fiksavimą, kad jis išliktų ateičiai, negalėjo būti nė kalbos. Jų jokiū būdu neturėjo patekti ir į didžiausią ir svarbiausią krašto folkloro saugyklą – Lietuvių tautosakos rankraštyną, anuo metu buvusį Lietuvos istorijos institute, vėliau perkeltą į Lietuvių kalbos ir literatūros institutą, o dabar esantį Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Tautosakininkai buvo priversti jų kratytis, nieko apie juos neužsiminti, lyg jų nė nebūtų, arba žvelgti į juos kaip į „liaudies priešų“, „išnaudotojų klasių likučių“ skleidžiamą ideologiją, bet jokiū būdu ne kaip į liaudies kūrybą. Folkloristai buvo skatinami užrašinėti kitokią – „tarybinę“ tautosaką, kurios nei tada, nei vėliau Lietuvoje nebuvo, bet kuri – nesvarbu, realu tai ar nerealu – turėjo atsirasti: juk tokios tautosakos jau esą turinčios kitos „tarybinės respublikos“. Spauldoje net įtikinėta, kad „tarybinės“ dainos jau kone išstumiančios senąsias. Sukurta meninės vertės neturinčių eiliavimų („Dar ilgai lietuviai / Būt vargus kentėjęs. / Jei nebūtų Stalins / Mūsų išgelbėjęs...“). Ankstyvuoju pokariu Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojas Zenonas Slaviūnas, sulaukęs kritikos, esą mokslinius darbus rašo apolitiškus, tinkančius bet kuriai

santvarkai (tai turėtų būti pagyrimas!), verčiamas imtis studijos apie nesamą „tarybinę“ tautosaką.

Rinkti, užrašinėti bent kiek patriotiškai nu-teikiančias, priešinimąsi karingiems atėjūnams skatinančias dainas tada buvo pavojinga. Vien žinia, kad tokia kūryba domimasi, galėjo susilaukti visai neadekvačios saugumiečių reakcijos. Aptikus blogoms pašalinėms akims tokių dainų sąsiuvinyje ar lapelyje, – o nuolatinio sekimo laikais tai lengvai galėdavo nutikti, – Sibiras būtų užtikrintas. Jau gerokai vėliau, po „tautų vado ir mokytojo“ mirties šiek tiek atlėgus bolševikinei priespaudai, Vilniaus universiteto studentui Albertui Uliui ar iš Sibiro sugrįžusiam Liudvikui Giedraičiui pasisekė, kad jų užrašytų liaudies dainų rinkiniai su žodis žodin užrašyti išdrįstomis antitarybinėmis dainomis buvo užrakinti į Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto specfondą (anuo metu taip buvo pavadintos sunkiai prieinamos saugyklos, į kurias patekdavo bent kiek oficialiajai ideologinei doktrinai neįtinkanti medžiaga): laikantis valdžios nurodymų, šie rankraščiai turėjo būti atiduoti reikiamai valstybinei įstaigai, o už tokius kūrinius jų užrašytojo lauktų pernelyg skausminga nuobauda.

Bet jau ir ankstyvuoju pokariu į Lietuvių tautosakos rankraštyną visai legaliai, apsimesdamos „nekaltomis“, patenka viena kita tokia daina, kokios ilgainiui atsidurs tarp oficialiai netoleruotinių ar net įsilies į partizanų dainų repertuarą. Dar karo pabaigoje pradėta dainuoti „Aš verkiau parimus tarpvartė darželio“, kuria puikiai pasirinktais vaizdais subtiliai išreikšta nuoširdi mergelės meilė tėvynės ginti išeinančiam berniui, greitai pritapo prie partizanų dainų, pateko į jų rinkinius. Pirmasis ją, nusakydamas kaip karo dainą, užrašė Lietuvos istorijos instituto darbuotojos Bronės Kazlauskienės vyras, muzikos pedagogas Jonas Kazlauskas, sukonkretindamas joje esančią aliuziją į „Tautinę giesmę“: „Švenčionių krašte buvo labai madinga rankšluostyje išausti himno žodžius.“ Gerokai vėliau, jau ramesniais 1971 metais ją kruopščiam dainų rinkėjui Juozui Aiduliui padainavo partizanų dainų kūrėja Elė Andriuškevičienė-Radzevičiūtė. Lietuvių liaudies dainų kataloge ji randa vietą tarp romansų, o apie 1980 metus jau perkeliama prie autorinių dainų, nurodant

ir jos kūrėją – nuo okupantų į Jungtines Amerikos Valstijas pasitraukusią Vandą Panavaitę. (Čia ir toliau neminimi tie rinkiniai, kuriuose dainos užrašytos ankstyvuoju pokariu, bet kurie į Lietuvos tautosakos rankraštyną pateko daug vėliau.)

Karo metais vokiečių valdžia iš sugaudytų, nelaisvėn paimtų Lietuvos vyrų suformuoja nedidelius kariuomenės dalinius ir išsiunčia kautis su Raudonąja armija. Ta dingstimi atsirado ir karo tematikos dainų, sukurtų kovojant su priešu iš Rytų. Tad joms irgi tektų vieta tarp pasipriešinimo raudonajai okupacijai dainų. Bet jose karo vaizdai labai apibendrinti, dominuoja kario atsiveikinimo su artimaisiais ir jo žūties, gedėjimo motyvai, o per tai pranyksta bet koks politinis angažuotumas.

Politiškai neutrali iš pat pradžių buvo daina „Kad ne auksinės vasaros“. Tik vėliau ją „pasivino“ tremtiniai. Bendra jos nuotaika, reiškiamų vidinių išgyvenimų visuma leidžia manyti, kad joje perteikiamas skaudus kario, išvykstančio į Rytų frontą, atsiveikinimas su namiškiais. Iki 1989 metų į Lietuvos tautosakos rankraštyną pateko per pusšimtį jos variantų. Liaudies dainų katalogintojų ji priimama į meilės dainų skyriaus romansų poskyrį. Vėliau prisidėjęs motyvas „O aš jaunutis išeinu / Sunkių ginklų nešioti“ pavertė šią atmainą naujokų išleistuvių daina.

Daina „Mėnulis teka taip nuliūdęs“ – apie bernelį, kuris „toli kovoja Rytuose“, t. y. su Raudonąja armija. Lietuvos liaudies dainų kataloge ji iš pradžių buvusi priskirta romansams, vėliau, atsigręžus į apibendrintus kovų vaizdus, bet neįžvelgus konkretaus priešo, perkelta į „Didžiojo Tėvynės karo“ dainų skyrį.

Pokariu buvo pamėgta daina „Jaunas berneli, kada tu josi“ – joje berneliui, išjojančiam „ginti tėvynės laukų plačių“, mergelė įteikia kryželį: „O jei sužeistas sunkiai dejuosi, / Mažas kryželis priglaus tave“, – bet po žūties niekas nelankė jo kapo. Pritiko ji partizanų dainuotam repertuarui. Anuomet į Lietuvos tautosakos rankraštyną ji pateko užrašyta Vilniaus universiteto studentų ir sostinės kraštotyrininkų ekspedicijose. Tokių kariškos tematikos, bet įvykių nesutikrovinančių dainų tada užrašyta ir daugiau.

Jau pirmaisiais pokario metais Lietuvos tautosakos rankraštynas pasipildė naujomis dainomis, daugiausia sukurtomis vokiečių okupacijos metais, tarp jų pasitaikė ir ką tik atsiradusių, netgi „tarybinių“, kurių autentiškumas buvo labai abejotinas. O visuomenėje vis daugėjo prieš naująją, primestinę santvarką nukreiptų kūrinių, nuo kurių tautosakininkams buvo privalu griežtai atsiriboti.

Susigaudyti, kaip elgtis, padėdavo prie užrašytų dainų paliekamos pastabos, nurodančios, kada dainos atsiradusios, kur girdėtos, dainuotos. Viena iš jų – apie dainą „Palinko liepa šalia kelio“, atsiradusią paskutiniais nacių viešpatavimo Lietuvoje metais ir ypač išpopuliarėjusią pokariu, pamėgtą partizanų, paskelbtą jų spaudoje. Kažin, ar ji būtų be baiminimosi priimama į Lietuvos tautosakos rankraštyną, jei ne ją 1946 metais užrašiusio Respublikinės partinės mokyklos klausytojo K. Juciaus pastaba: „Ją dainavo Lietuviškosios XVI divizijos kariai 1943–4 m.“ Pastabos prie „įtartinųjų“ dainų, nurodančios, kad jos užrašytos teisėtai, atlikdavo „perkūnsargio“ vaidmenį.

Karo metais spėjusią išpopuliarėti dainą „Ar aš tau, sese, nesakiau“, prasidedančią populiarios vestuvių dainos posmu, sukūrė Kazys Jakubėnas. Joje apdainuojamą prūsą („Atjojo prūsas bernelis, / Jis prie mergelių greit prilįs. / Priiršo žirgą prie tvoros, / O pats darželin prie rūtos“) pokariu greitai pakeitė nauji priešai („Atėj kacapai iš rytų“, „O mūsų dukra Lietuvos / Dėl rusų kraustos iš galvos“), bet į Lietuvos tautosakos rankraštyną ilgą laiką patekdavo pirminiai tekstai. Tik viename nusidainuota: „Atėjo prūsai iš rytų“ (LTR 4183/55/) – matyt, bedainuojant susigriebta, kad rusai neminėti. Ir 1951 metais liaudies dainų rinkinį Lietuvos tautosakos rankraštynui sudaręs muzikologas Stasys Paliulis gavo šią dainą su „prūsu“, bet joje yra šiam tipui nebūdingas žodžių junginys „prūsai vakarų“. Ar tik nebus jis atsiradęs perkuriant tuo metu buvusią eilutę „priešai / rusai iš rytų“. O jeigu taip, tai ir *prūsas* joje bus atsiradęs iš *ruso*. Kad būtų užbėgta už akių galimiems įtarimams, pridedama pastaba, kad ši daina dainuota „vokiečių okupacijos laikais“ (nors taip vargu ar galėjo būti). Kartu nurodomas ir jos „kūrėjas“ (aišku, susigalvotas): „Sukūrė Vižentas, miręs 1938 m.“, o tada pasamprotaujama (matyt, ne norint įtikinti tuo, kas rašoma, o apsisaugoti nuo įtarimo, kad variantas netikras): „Jei dainos autorius tada miręs, tai čia kalbama apie Pirmojo pasaulinio karo vokiečius“ (tad išeina taip, jog daina tikrai ne antitarybinė). Taip neutralizuota daina įdėta į „Didžiojo Tėvynės karo“ dainų poskyrį, tokia pastaba apsaugant ir kitus jos variantus nuo įtarimų.

Nedidelę dalį į Lietuvos tautosakos rankraštyną patekusių patriotines, antitarybines nuotaikas reiškiančių dainų kaip tik sudaro tekstai, kuriuose antitarybiškumą yra pavykę užslėpti ar ir panaikinti. Antai dainos „Kai buvo tylūs vakarai“ objektas – apibendrintas atėjūnas („Dabar tu mane pamiršai / Ir atėjūną pamilai“; mergelė

liks „be atėjūnų, be draugų...“ (LTR 3061/16/). Kas jis – išaiškėja iš paskutinio posmo: „Kuda idioš – nieks nepaklaus, / Kur ta Katiuša prisiglaus.“ Tekste jo nesama – kūrinys tinka į karo meto dainų skyrių... Žinant oficialią sovietmečio doktriną, kad lietuviams priespaudą nešė ne rusų tauta, o carizmas, ir dainą nesunku padaryti neutralesnę: „Mes, lietuviai, jau nuo seno / Viso ko regėjom, / Spaudė *caras* [ne *rusai*, kaip padainuota], slėgė prūsai – / Mes juos pergalejom“ (LTR 3777/42/).

Bet dauguma tokių dainų prasmuko „apverstos žemyn galva“ – falsifikuotos, pavergėjų iš Rytų niekšingus poelgius, prieš tautą, jos žmones nukreiptus darbus priskiriant nedaug anksčiau pasidarbavusiems pavergėjams. Palyginkime jau Nepriklausomybės metais užrašytą variantą „O kam pamilai tą mongolą iš Azijos kraštų?“ (LTR 6397/7/) ir anais laikais į saugyklą patekusį „Kodėl patinka tau prūsokas iš Prūsijos laukų?“ (LTR 2546/160/) Falsifikatuose nepaisoma, kad bus pažeistas ritmas, dings rimas. Kartais galima įtarti, jog stengiamasi, kad to pakeitimo dirbtinumas tiesiog kristų į akis, pavyzdžiui: „Tu mano brolių pražudei, / O brolio žirgą Vokietijon išgabena!“ (LTR 2666/6a/). Ankstesniajam, karo metų priešininkui priskiriami jam nebūdingi nusikalstami veiksmai: „Ei fašiste, ko taip dažnai / Tu mano tėviškę lankai“, – skundžiasi mergelė, bet vokiečių kareivis į „menkesnės rasės“ lietuvaites visai nežiūrėdavęs; „Išvežei sesių drobeles, / Margas močiutės juosteles“, – į turtą okupantų atvirai nesikėsinta, iškeldinamieji gyventojai galėdavę jo pasiimti, kiek įstengdavę; „Mano brolelį areštavai / Ir į Saksoniją išvežei“ (LTR 2666/18/), – Saksonija visai nebuvo tremties ar įkalinimo vieta...

Lygiai tokios pat maskuotės raudonosios okupacijos laikotarpiu imdavosi ir tie žmonės, kurie norėdavo dainą užsirašyti į savo rinkinį, bet baimindavosi galimų pasekmių. Jie praleisdavo žodį „partizanas“ ar vietoj jo įrašydavo neutralų „bernužėlis“ ar „kareivėlis“, imdavosi ir kitų gudrybių. Pavyzdžiui, jau Atgimimo metais Lietuvių tautosakos rankraštyne gautas apie 1948 metus Girionių kaimo (Kauno r.) gyventojo Kazimiero Buzo susidarytas stambus dainų rinkinys. Jame – ne viena politiškai „neutralizuota“ daina, o labiausiai pakeistas tekstas – apie tremtį. Jame yra tokios eilutės: „Ir Hitlerio saulei pašvietus rudai / Lietuvis neteko taikos ir gerovės. // <...> Kada bus kelionės kentėjimų galas, / Nuvargusios akys įžvelgt neįmano. / Ledinis Atlajus, laukinis Berlynas / Ir nusiaubtos stepės rūsčios Saksonijos.“ Pakeitimus galima lengvai restauruoti lig šiol žinoma ano meto poetiniais įvaizdžiais ir realijomis:

juk tada Stalino saulė švietė raudonai, tremta į Altajų, laukinį Uralą ir rūstų Kazachstaną (be to, taip pakeitus daina tinkamai susirimuotų)...

Falsifikatai patvirtina, kad tokios dainos anuo metu buvo gyvybingos. Kartu – kad tokia buvusi vienintelė galimybė oficialiai jas užfiksuoti, išsaugoti ateičiai, neprarandant vilties, kad jei po ilgo laiko, kai pasipriešinimo blogio imperijai dainos jau bus išnykusios, Lietuvoje jau bus praėję „laikai kraujuoti, gyvensim mes dienas dailias“, ir tada iš tikrų dainų ir iš tokių jų skiaučių bei atplaišų bus galima restauruoti užslėptą kūrinį ir rasti jame paliudijimą, kas sunkmečiu dėjęsi Lietuvoje.

Taip manant galima suprasti, kas 1971 metais – jau kiek ramesniu laikotarpiu – paskatino partizanų dainų kūrėją Elę Radzevičiūtę-Andriuškevičienę tautosakos rinkėjui Juozui Aiduliui išdrįsti padainuoti jau visoje Lietuvoje žinomą savo sukurtą dainą „Galbūt mėnuo tėvelis tau“ – apie iš užsienio į Lietuvą lėktuvu grįžusį ir žuvusį kovotoją. Padainavusi ji priduria: „Šitą dainą apie 1943 metus kaimo jaunimas dainuodavo.“ O Juozas Aidulis užbaigia: „Ką apdainuoja ši daina, kieno žygius ji apdainuoja – pateikėja nemokėjo paaiškinti.“ Autorystę nutylinti dainininkė apsimeta nenumananti, kam ji skirta: „Buvo ir vienokių, ir kitokių partizanų dainų, o kurių ši – ir pati nežinau.“ Su tokiais tikrovės neatitinkančiais komentarais ši daina ir liko glūdėti rinkinyje, vienintelį kartą užrašyta beveik prieš porą dešimtmečių, o dabar Lietuvių tautosakos rankraštyne užrašyta arti 70-ties jos tekstų, ir jos paskirties nebereikia slėpti.

Dabartiniu metu, kai pokario kūrybos yra sukauptas didžiulis masyvas, tai, kas joje netikra, atsiradę dirbtinai ir priverstinai, visai nesunku atskirti lyginant su tikraisiais variantais. O tai, kas tikra, ilgai bus pravartu žvalgantis į mūsų praeities kovas, gilinantis į jų atspindžius žodinėje tautos kūryboje.

“THE PRUSSIANS CAME FROM THE EAST...”: FROM THE HISTORY OF EDITING POST-WAR SONGS

Konstantas Algirdas ALEKSYNAS

For Lithuania, the mid-20th c. was a period of great political and social upheaval. Lithuania was threatened by sides of WWII, and the post-war resistance required spiritual endurance. The songs created and sung at the time, for political reasons, in the Soviet era couldn't be included in the Folklore Archives of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore; therefore, in writing them down the texts were changed, and after independence was restored, the changed texts were returned to their original form.

Žematija. 2013 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

PRIGIMTINĖ GAMTOJAUTA: *BUVIMAS IŠVIEN*

Viktorija DAUJOTYTĖ

(Pabaiga. Pradžia 5-ajame žurnalo numeryje)

Pirmojoje literatūrologės, fenomenologės profesorės Viktorijos Daujotytės straipsnio dalyje buvo svarstoma, kaip formuojasi pirminiai žmogaus santykiai su gamta ir kaip jie mus keičia. Ką mums sako patirtis ir ką patiriame iš literatūros. Kokie santykiai tarp gamtojautos, kuri suvokiama kaip prigimtinės kultūros buvimo būdas ir atrama, gamtonaudos ir gamtosaugos? Atkreiptas dėmesys į tyliosios kultūros fenomeną ir ekologinę etiką, kuri lietuvių literatūros tekstuose siejama su gailesčiu.

■ ĮSIGYVENIMAS KAIP *BUVIMO IŠVIEN* JUTIMAS

Dirbančio žmogaus kūnas palinkęs, akys nuleistos. Judesiai pasikartojantys, monotoniški. Reikia žiūrėti po kojomis, sekti rankų judesius, ir sėjant, sodinant, ir ravint, kaupiant, kasant. Kuo darbas monotoniškesnis, tuo galva laisvesnė. Monotoniškas darbas, monotoniški judesiai lyg įsuka kokį nematomą kūno ratą, kuriame dar kažkas vyksta, į sukimo ritmą atsiliepiama kalbiniu kūno ritmu. Pagrįstai manoma, kad malimo dainos vienos seniausių. Negudrus įrenginys, tereikalaujantis mechaninio judesio. Tarp monotoniško sukimo ir laukiamo rezultato – sumaltų sėklų, grūdų – lyg įsiterpia laiko tarpelis, kurį sąmonė užpildo rankos ir kūno judesius atitinkančiais kalbiniais ritmais. Mechaniniai judesiai tarsi erdvina vidinę tuštumą, kuri tarsi slegia, žodiniai-melodiniai ritmai tarsi prašviesina darbą. Gamtoje atliekamo darbo judesiai dar labiau reikalauja atliepimo-atiliepimo, ypač tie darbai, kurie yra ritminio pobūdžio: šieno pjovimas, grėbimas, rugių kirtimas, rišimas. Judesių monotoniškumą ir kartu ritminę harmoniją. Kuo judesiai harmoningesni, tuo darbas lengvesnis ir spėsesnis. Pradalgės platumas pagal rankos mojų, pagal užsimojimo galią. Pėdo suėmimas kiek nesunkiai pakeli, nes kilnoti reiks iki vakaro, iki saulei nusileidžiant. Gera dirbti, vadinasi, dirbti ritmiškai. Rugiai kertami itin ritmiškai. Bet ritminės harmonijos turbūt negali turėti miško kirtimas.

Medžio kirtimo, turint kokį tikslą (vygė, karstas, troba, kryžius), motyvas, bet nėra miško kirtimo dainų kaip žanro ar pogrupio. Tarp poetiškų rugiapjūtės dainų, tarp rugių kirtimo ir miško kirtimo glūdi neįveikiamas ontologinis tarpas, plyšys. Kirsdamas rugius, žmogus gali jaustis ir *poetiškai*, jis pats rugelį žiemkentelį pasėjo, pats iškuls, duona bus padėta ant jo šeimos stalo. Medį vygei, karstui ar kryžiui taip pat galima kirsti poetiškai, apipinant prasmėmis, viltimi, gailesčiu. Miško kirtimas negali

būti poetiškas – visada siesis su prievarta gamtai, galios naudojimu, skriauda. Kaip ir didelių akmenų skaldymas – naikinimas, nieko gamtai nebesugrąžinant. Maždaug iš čia galima suvokti, kaip susidaro pirminė sąmonės ekologija – perspėjimas ar ir net draudimas naikinti tai, kas nėra atkuriamą, o jei ir atkuriamą, tai jau dažniausiai ne paties, net ne tos pačios kartos. Medžio, o ypač miško saugojimas. Medžio ir miško personifikacijos – nuo Simono Daukanto iki Adomo Mickevičiaus, Antano Baranausko, Česlovo Milošo, Justino Marcinkevičiaus: „Ar žmonės žino, kad miškai, tai mūsų žemės gyvos mintys, kad jiems išnykus visiškai, žmogus ir žemė ims kankintis“ („Kraujas ir pelenai“). Tarp Daukanto ir Baranausko lietuvių literatūroje susiformuoja miško ir žmogaus santykio abipusiškumas, abipusis palankumas, *buvimas išvien*. A. Baranausko „Anykščių šilelio“ miškas broliškas, pagailintis badaujančių žmonių, pasiaukojantis:

Miškas žmonių pasgailęs, rasa apsverkęs,
Aukštas savo viršūnės debesin įmerkęs
Ir sušukęs: „Broliukai, ginkitės nuo bado!
Palaiminta toj ranka, ką kirvį išrado!

Miškas laimina jį žudančią ranką – gyvenkite, žmonės, išgyvenkite. Ir žmonės supranta tą aukštą palaiminimą, kuris perduodamas iš kartos į kartą, atsimenamas:

Tai mat mūsų tėveliai miškų neberadę
Ir terp savęs kaip broliai visi susižadę –
Ažleist dirvas šileliui. Mat miško pasilgę,
Dažnai savo blakstienas ašarom suvilgę,
Žiūrėdami in kelmus.

Gal ir esminis dalykas sąmonės ekologijai – būtent *abipusiškumas*: didžiausia būtinybė saugoti tai, kas saugo tave, kieno esi saugomas. Suvokti, kuo gali naudotis, išteklius atkurdamas, ir kur ilgiam lieka plynės. Kirs rugius. Kirs ir vėl sėk. Greitas rugio ratas. Bet be reikalo nekirs medžio, medis negreit pavėsį teteikia. „Nekirs medžio“ – gilus, mitinis perspėjimas.

Visos šiuolaikinės utopijos su medžiais, miškais, žaluma. Visos distopijos – technologinės, robotinės. Iš medžio energija, šiluma, būstas, grožis, estetika. Tai visų žemės, žemdirbiškų tautų, lietuvių taip pat, žinota, žinoma. Gamtojautoje medis viena svarbiųjų figūrų. Gal ir svarbiausia, jei mąstysime apie *pasaulio medį* – žodinę ir vaizdinę metaforą. Svarbiausia vertikalė – nuo šaknų giliausioj gilumoj iki viršūnės aukščiausioj aukštumoj. Mitai, galiausiai mitinę patirtį bent iš dalies perimanti literatūra žmogaus ir medžio ryšį tvirtina perspėjimais, draudimais. Grainio liepa Vinco Krėvės „Skerdžiuje“. Sutelkia šventumo galių. *Sengirės* – jei ir liekanos, jei ir tik paskiri medžiai – yra stebuklas. Medis gali išlikti, net kaip didelės sengirės liekana, liudijanti tai, kas buvo. Medis nevirsta atliekomis, atgyvenę savo, medžiai grįžta į amžinąjį gyvybės ratą. Gamtoje nėra atliekų, tik liekanų, kurias galima suvokti ir kaip persikėlimus į žmogaus sąmonę, bandant, siekiant suvokti, kaip yra pasaulis, kaip yra gyvybė. Liepa, juolab devyniom šakom, jau simbolis. Simboliai formuojasi iš to, kas ne atlieka, o lieka, kas negali būti sunaudojama.

Galvojant apie gamtinę pasaulėjautą, svarbu suvokti, kaip iš sunkaus darbo atsiranda dvasinės pratūros, sinerginis kūno ir dvasios veikimas, kaip atsiranda, kaip sukuriama kad ir rugiapjūtės dainos. Darbo ritmikais svarbūs *tarpai*. Širdis pailsi dirbdama, tarp dviejų dūžių yra širdies poilsio laikas. Ritmiškai dirbanti širdis yra saugi. Jei trinka ritmas, širdis nebegali pailsėti. Daina ar tik pirminis intonacinis motyvas galėjo pasigirsti *tarppe*, jau po darbo, jau atsitiesiant, jau nusibraukiant prakaitą, pažvelgiant į besileidžiančią saulę, taku einant į namus, juntant atokvėpio minutę. Bet kartu ir sunkaus darbo prasmę – pareis į namus ir rugiai, pareis duona, sustiprės viltis išgyventi, viltis pajusti *buvimo išvien* prasmę, grožį.

Dabar žemės darbų tiesiogine prasme yra sumažėję: žemės ūkio mašinos ir žemės darbus artina prie fabrikinį. Bet išlieka gamtinė aplinka, keičianti tvarką, įsiterpianti. Staigus lietus stabdo kombainą. Vėjo išverstas medis verčia pasirūpinti keliu, gal ir prisiminti ką, kas su tuo keliu susiję. Išlieka bent dalis smulkiųjų žemės darbų, kur reikia žmogaus rankų, niekuo nepakeičiamų. Dar yra mažyčių sklypelių, darželių prie vasaros sodybų ar senų žmonių kaimuose. Daugiau moteriškų rankų darbo – daigelių sodinimo, ravėjimo. Žolės pjovimo technika sunaikino dalgio poeziją ir muziką – dalgio plakimas rytais, jo pustymas pradalgės gale, skirtingas dalgio ėjimas pažeme ir aukštos žolės guldymo garsas. Šieno pjovimas turi daug garsų. Pjovėjas daug ir mato – skiria žolių rūšis, mato žiedus, pastebi kokią gyvybę.

Šieno grėbimas – fiziškai lengvesnis, bet judesių daugiau, ne toks ryškus ritmas. Ilgai ir sunkiai dirbti žemės darbą galima ir dėl ritminio jo pobūdžio. Kūnas persiima ritmu, nebereikia atskirai įsiminti.

Prigimtinės kultūros ištakos ir pirmieji koncentrai – gyvenimas ant žemės, su žeme ir iš žemės. Aiškios ir rūsčios žemės pamokos. Ką reiškia žemei besaikis miškų kirtimas, mažųjų vandenų melioracija. Kokia vienadienė kartais yra nauda ir kaip ilgai tęsiasi nuostoliai. Prigimtinės žemdirbių kultūros pirminė ekologija iš rūsčios būtinybės, iš suvokimo, kad gyventi reikia atsargiai, nepažeidžiant kitų gyvenančių: miške, mažame upelyje, daubose, čia pat, po kojomis. Ekologija – iš pamokų, iš vėjo pustomų smėlynų, iš žemės erozijos, iš senkančio ežero, iš išdžiūvusio šulinio. Bet ir iš kitos pusės – iš empatinių ryšių, kurie kaip prigimtines turtas matyti vaikų pasaulyje: negali be pėdsako išnykti prisirišimas prie šunelio, džiaugsmas pražydusiu žiedu; iš čia, iš pirminių *buvimo išvien* pajautų formuojasi grožio ir gėrio nuostatos: gera būti žmogum ankstyvą pavasario rytą (pagal Marcelijų Martinaitį), gera būti, kad gera eiti taku palei žydinčią pievą (ne, ne per pievą), gera aštriu dalgiu aplenksti gražiai siūruojančią ramunę. Gera jausti sunkios vasaros dienos nuovargį kūne atsisėdus ant suoliuko po langu, kur viskas aplinkui yra tavo ir tau, nors nei pasiimsi, nei kam nors panaudos.

APIE GAMTOVAIZDĮ, KRAŠTOVAIZDĮ, JO JUTIMUS

Tadas Ivanauskas manė priklausantis žmonėms, kurie, nors ir jaučiantys kultūros, ypač mokslo pažangą, savo pasakojimus pradeda maždaug taip: *gerais senais laikais...* Tad ir sakė:

Aš labiau vertinu praeities kraštovaizdį su visu tuo, kas jam priklausė. Su jo upėmis, ežerais, kalvomis ir slėniais, pievomis, pelkėmis, raistais ir miškais. Net ir senovinio žmogaus būdas, žmogaus, gyvenusio po šiaudiniu samanotu stogu, mitusio savo karvių pienu ir juoda duona, kurią išsikepdavo iš savomis girnomis sumaltų rugių, buvo man artimesnis. Paprastumas slėpė jo širdyje, o tą paprastumą be suktų žodžių išreiškė jo lūpos net ir nepažįstamam <...> (Ivanauskas 2010: 286).

Gimęs dvare, lenkų kalba kalbėjusioje šeimoje (panašiai kaip ir Česlavas Milošas), Tadas Ivanauskas sąmoningai apsisprendė lietuvybei, dalyvavo Lietuvos valstybės darbuose, ypač aukštojo mokslo, gamtotyros ir gamtosaugos darbuose.

Savo pasaulėžiūros formavimosi ir sklaidos kelią atskleidžiančią knygą „Aš apsisprendžiu“ baigė mintimis apie senąją Lietuvos kraštovaizdį, iš esmės lėmusį lietuvių pasaulėjautą, kurios pagrindiniu bruožu T. Ivanauskas laiko *paprastumą*.

Kad ir ką, kad ir kaip kalbėtume apie gamtos jutimus, atsiremiamie į kraštovaizdį, suprantamą siauriau nei gamtovaizdis, sutelktą į vieno ar kito krašto regimuosius aspektus. Vienoks ar kitoks *krašto vaizdas*. O štai *gamtovaizdis* apima ir tai, kas apskritai būdinga gamtai. Galima prielaidą, kad tautosakoje mes nematome realaus kraštovaizdžio, kaip prieš akis išsiskleidžiančio vaizdo. Į dainą patenka tie gamtos elementai, kurie yra arti, tiesiai po rankomis, prieš akis. Ne gamtovaizdis kaip toks, o medis, kelias, gėlės žiedas, namai. Literatūra įgyja *žvalgymosi* lyg nuo kokios pakilumos perspektyvą. Atsiranda horizonto linija – iki jos.

Formuojasi nuojauta, kad gamta yra daugiau negu atskiri jos elementai. Rašytojai negali apeiti gamtos, jos paslapties dažnai yra ir įkvėpti rašyti. Kaip ir Donelaičiui, Žemaitėi gamta tebėra atskiroji, didžioji Veikėja. Gamtos gyvybingumas yra nežinomos ritminės prigimties, į kurią atsiliepia ir kalba. Lyg ir paprastame pasakojime susidaro laisvo eiliavimo ritminės bangos, pasigirsta silabinių metrų atoskambiai:

Vieversiai visose pusėse už vienas kito vyturiavo, taip pat ir po mišką paukšteliai jau sukilę įvairiais balsais giedojo. Tą visą gryną, žydrą dangų apsiautęs rymojo. Viename pakraštyje švytinti patekėjusi saulėlė, antrame – nusileidęs, apskritas, nublyškęs mėnuo; abudu, prieš vienas kitą sustoję, į pasipuošusią žemę stebėjosi.

Žemaitės „Šv. Jurgio aukų“ pradžia, kaip ryto vaizdas, yra daugiau nei vaizdas – švento ryto ritualo atskalos. Šventume slypi grožis, grožį persmelkia šventumas. Ir apsakymo pradžios kalbą persmelkia lyg koks estetinis interesas. Kodėl taip ypatinga? Žvilgsnis sutelktas į žemę. Ji yra apsiausta dangaus, kuriame abudu didieji suverainai, saulė ir mėnulis, retai susitinkantys, žvelgia į pasipuošusią žemę, stebisi ja. Lyg siunčia signalą žmogui. Gamtovaizdis, net jei jo atskala, yra didesnis už vaizduojamą konkretybę, vadinasi, jos paskirtis yra kita, kitokia. Pavasario rytmetį stebinčios pasakotojos žvilgsnis yra toks intensyvus, kad jis galėtų ir toliau atsiveriančiu horizontu skleistis. Bet reikia artintis prie gyvulių ir žmonių, prie žmogiškųjų reikalų. Sujungti, išskleisti *buvimą išvien, sykiu*.

Pradėdama rašyti, Žemaitė skiriasi nuo to laiko savo patirties, nuo sunkių, kaimiškų darbų. Įeina lyg į kokią tarpinę situaciją. Nėra galimybių

susidaryti estetinei distancijai, žemės patirtyje atpažinti kokius bendresnius meno poslinkius, kaip Ignui Šeiniui su tiesioginėmis patirtimis susijusiose gamtinėse impresijose užčiuopti stiprios europinės srovės – impresionizmo – poetiką. Žemaitė veikia kitu planu – savo patirtį ji pajunta iš giliau išskylantį mitinės sąmonės pulsavimą, pirminius ritualus.

Visai kito plano – Sigito Gedos eilėraštis proza „Akvarelė iš Nidos II“ („Septynių vasarų giesmės“, 1991). Geidimo būti kitu, turėti kitų galimybių pasija:

O, jeigu aš būčiau dailininkas, iš didžiosios raišės spalvininkas! Aš nupieščiau tave. Geltoną su baltu. Žydrynę aplinkui. Kelis žolių kuokštus. Pušaitę, mažytę, susikūpinusią japonišką liliputę. Tikrai jie šitaip moka. Regisi, vos pabrėžta, tačiau kiek jėgos ir kiek dvasios. Alsavimu. Kiek judėjimo, nors viskas sustingę! prieš šimtmečius nupiešta, o viskas alsuoja. Dvelkia kvapnia gyvastim. Moterim, gal mergaitė. Kažin kokia dvilyte esencija, – kaip prieš pasaulio gimimą. Dieviškosios erotikos kvapas iš paukščių, augalų, mineralų. Vilionė ir paslaptis, ilgesys ir ramybė. Tai, ką slepia tobulos formos, yra juk dvasia. Ta šviesa, kur užlieja, įtraukia, užvaldo. Kaip pavasario jūra, užpylusi krantą. O kada pasitraukia jos vilnys, viskas būna nuplauta, šviežia, skaidru. Lyg gyvi akmenėliai iš penktojo amžiaus. Koks gi skirtumas, judant stichijoms!.. Šitą ką reiškia dvasia ir piešimas. Viskas vienu ypu ir – lyg nieko...

Galėti piešti, tikint, kad piešiniu labiau nei žodžiu įmanu priartėti prie daiktų, taip pat ir prie gamtos daiktų. Geda galėjo piešti, turėjo liniją, jos pajautimą. Didžioji poezijos rinktinė „Sokratas kalbasi su vėju“ turi ir fragmentišką piešinio siužetą. Gamtos vaizdas, ypatingas gamtinis Nidos piešinys, primenantis japonišką piešinį.

Didieji Rytų meistrai teigia, kad piešinys prasideda dvasioje, tarsi išteka iš dvasios. Ir nieko negalima padaryti tik teptuku ar pieštuku, jei nėra judesio vientisybės, reiškiančios visko Matą: atitinkančio M. Merlo-Ponti (Maurice Merleau-Ponty) akį ir dvasią, kartu ranką ir dvasią. Žvelgdamas į Nidos gamtovaizdį, poetas jaučia žodžių, kalbos nepakankamumą, *adequatio* labiau pasiekama brėžiančiam liniją. Tarsi atskira malonė ta linija, bet ji iš brėžiančio dvasios, veikiančios kūnu, akim, ranka. *Vos pabrėžta* – sako Sigitas. *Vos* – o kiek jėgos ir dvasios. Linija sugauna, sulaiko momentą, kai dvasia susikaupia išsiliejimui, *perdeka*. Dvasinio intensyvumo sanauja ir jau perviršis – iš jo galia ištekti, išsiliesti ir – kas svarbiausia – *įsiliesti*.

Kai poetas sako: *aš nupieščiau tave*, jis tą ir ima daryti žodžiais. Spalvina. Brėžia linijas: žymi horizontą, objektus. Susikūpinusi pušaitė – asociacija su japonų vaizduojamuoju menu. Bet ir apie jį reikia pasakyti žodžiais. Žodžiai, kalba sugrąžina prie pirminio *pado*, prie gamtos, iš kurios kilę visa, kas gyva, gyvastinga. Ir regėjimas-matymas-mąstymas tarsi dvilypuojasi, trilypuojasi, sueidamas į būseną, bet ir pakildamas iki minties, aforistinio apibendrinimo: „Tai, ką slepia tobulos formos, yra juk dvasia“. Ratas, ovas: dvasia reaguoja į regimą tobulybę, susikaučia į išsiliejančią būseną – *brėžia liniją*. Teptuku arba žodžiu. Būsena pasigenda teptuko, tarp jos ir kūno (arba dvasios) neįsiterpia kalba. Žodis nėra vienkartinis. Žodžio linija linkusi sklisti į šalis, šakotis. Bet *piešimas* bendrina. Akmenėlio iš kokio penkto amžiaus gyvybė dar patiriama ir daiktiskai, jį galima palytėti, jis tas pats, jei ir kitas. Ir ta liliputė pušėlė smėlynuose – ta pati, tad ir tapati, jei ir kita. Daikto ir žodžio sankaba. Žodžio tikslumas – kaip brėžio. Sakinio linija, melodija. *Dvasia ir piešimas* – pirminė jungtis, net ne jungtis, o sąlytis, galiausiai susiliejimas. Galbūt iš čia, iš šio taško ir galima justi *gamtovaizdžio metafiziką*, skaidrią, pirminę, nesukomplikuotą antrinių teorijų. Kalba laikiška, bet pajėgianti perteikti ir erdvės įspūdį. Kalba gamtiška, savin įtraukiant ir tai, ko pasakyti lyg ir neįstengiamo, bet pasakome, jei iš tiesų pamatome. Pirmą kartą tai esu pajutusi iš Antano Kalanavičiaus poezijos. *Akvarėlė iš Nidos*, – sako Sigitas Geda, ne *Nidos akvarėlė*. Vadinasi, tai, kas vieną mirksnį buvo išvysta Nidoje, išvysta kalbine tos akimirkos būsenos apimtimi, kalbėjimui tarsi perimant erdvinius ir laikinius Nidos gamtovaizdžio parametrus, juos bendrinant su kitos kultūros patirtimi.

Tai, kas yra prieš mus kaip gamta, kaip jos netobulos ir kartu tobulos formos, yra fizika. Bet fizika nesibaigia fizika, kaip ir gamtovaizdis nesibaigia žydryne aplinkui, žolių kuokštais, pušaitė. Kas *nesibaigia*, kas pereina į dvasią (arba tik iš jos išeina), jau *po fizikos*, jau metafizika. Kūrybos aktais, intensyviom kūrybinėm būsenom, kalba turi būti tarsi atgimdoma, tarsi sugrąžinama į pirminių būties koordinacių sistemą. Maironis ištaria „Išsisupus plačiai...“ ne todėl, kad nori kalbėti apie jūrą, o kad jūra išsitaria patiriamomis būsenomis, kalbai suteikdama ir tarsi sugrąžindama, jos erdvę ir laiką, esmines būties dimensijas. Sutaptys, to erdvės taško, kuriame yra kalbantysis, tos būsenos, – akimirka, kai kalba lyg atpažįsta, ką jau yra patyrusi kitu atveju, bet dabar kitaip, tad persitvarko iš vidaus, itin įgilindama vidinį bangavimą – intonavimą. To, kas pasirodo eilėraščio tikrovėje, nėra jokioje tikrovėje: Maironis

būsenos kalba ir kalbos būseną tarsi užbrūkšniuoją erdvę tarp matomo-regimo horizonto ir savęs, apimdamas ir nematomąją savo sielos dalį – pagal nujaučiamąją neramybės tapatybę. Metafizinėje (arba kūrybinėje) perspektyvoje gamta, gamtovaizdis reiškia sielos ir sielos kalbos išerdvinimą, kūno ribų įveiką, peržengimą. Intonacija, melodija yra artimos bendriausiam ir bendrinančiam žvilgsniui į gamtovaizdį: tai, kas yra atskirai (medis, akmuo, miškelis, kelias, upė...), regėjimo yra subendrinama, *užbrūkšniuojama*.

Gamtovaizdžio tyrimas įmanomas tik kaip patyrimas: vadinasi, ne tik matomu-girdimu paviršiumi, bet ir melodija, intonacija; spalviniais-linijiniais deriniais, kūno patirčių atliepiniais, to, kas patirta anksčiau ar perimta iš kitų, atsiminimais.

Gamta tiriama fiziškai – fizinių mokslų. Gamtovaizdis arba gamtobūdis – ir metafiziškai, dalyvaujant matančiai akiai ir patiriančiai dvasiai, galiausiai estetiniam interesui, *buvimo išvien* galiai.

Pakelti gamtos energijai reikia energijos, ypač intensyviausiam jos laikui – birželiui, kopiančiam į zenitą, kai gamta pulsuoja didžiausiu intensyvumu – kupėjimu, žydėjimu. Tik gyvybingas reaguoja į gyvybingumą atitinkamu intensyvumu. Tik žmogaus kūrybingumas prilygsta gamtos intensyvumui. Pavargęs kūnas, juolab jei skaudantis, nebepakelia gamtos plūsmo, akis ima skaudinti žydėjimas, lyg koks gyvybingumo priekaištas baigtinumą žinančiai būčiai. Būti gamtoje *išvien* reikia jėgų. Buvimo kaip įsibuvimo gamtoje gylį rodo poezija; eilėrašties gali būti daugiau negu tik kalbos tekstas. Vytauto Mačernio „Vizijų“ intensyvumas – gamtos ir žmogaus abipusis buvimas – iki svaigulio ir iki supratimo, sujungiant tolimiausias santykio kraštines:

Laukuose degė saulė. Buvo vasara. Ir augo didelė
švelni žolė miškų pavėsiuose,
Nuo upių pūtė šiltas vėjas atgalios.
Balti keliai, tartum svajonės vienos, per lygumas
beribėn tiesėsi,
Kai ašėjau per žemę žydinčią, apsvaigęs saulės
spinduliuos.

Aš supratau tada žydėjimo ir subrendimo prasmę giliai,
Ir buvo sieloj taip ramu, kai užė vėjas kalvose,
Kai žemė, upių vandenys ir mėlyni miškai giedėjo tyliai:
Gyvenk per mus, kad mes galėtum amžinai gyventi per tave.

„Penktoji“, Vilnius, 1941.

Žemininkų banga, programiškas žemės kaip atramos pasirinkimas. Ir kita banga, iki šiol gal ir aukščiausia, kai kalbame apie gamtojautą literatūroje, apskritai profesionaliajame mene. Banga, išskylanti iš didesnės distancijos ir stipresnės jos įveikos. Distancija, kuri patiriama jau iš kaimo išėjusių, nuo tiesioginės žemdirbių patirties pasitraukusių. Ir distancijos įveika, kurią galima laikyti *estetine*. Darbo patirtis, kad ir ankstyva, vaikiška ar paaugliška, išlieka kūne, stiprina vaizduotę (paveikslis bulviakasio dangus su išskrendančiais paukščiais), patirtis prasitęsia bendresniais jautimais, apmąstymais.

DAR KELI GAMTOJAUTINIAI BRĖŽIAI

Atskirų, specifinių gamtojautos aspektų dar galėtų būti atskleista Alfonso Nykos-Niliūno, Mačernio bendrakeleivio, kūryboje – ne tik poezijoje, bet ir dienoraščiuose. Itin savitai pajuntama lietuviškos gamtos *monotonija*, kurios jautimas pavadinamas *monotonijos estetika*: „Monotonijos estetika. Ir vėl sau vienas kartoju, kad tik nuobodulys niekad nenusibosta, kad nusibosta tik pramogos; kad nuobodulys ilgiau ir lengviau pakeliamas negu „maloniai praleidžiamas laikas“ (Nyka-Niliūnas 2009: 46).

Ką reiškia *monotonijos estetika*? Apie lietuvių gamtojautos monotonią tiesiogiai ir netiesiogiai yra užsiminę Jurgis Baltrušaitis, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, bet daugiau kaip apie savaime suprantamą dalyką. Monotonija iš gamtovaizdžio lygumo, iš kartojimosi lyg ir tais pačiais intervalais, pavidalais, iš pilkos, pilkšvai žalsvos spalvos ir atspalvių, sklidžių, tolygiai sklindančių. Monotoniški žemės darbai, judesiai, daugkartiniai žmonių ėjimai-grįžimai tais pačiais keleliais-takeliais. Tas pats medis, akmuo, bet ir vis kitas, kitoks. Kitumas iš tapatumo, iš gyvybingumo. Akmenį kitaip apšviečia ne tik saulė, bet ir žmogaus šypsena. Akmeniu narsiai šapą tempianti skruzdė lyg kažką pabudina žmoguje, sustiprina. Abipusis ryšys. Fabrike nėra abipusiškumo, todėl žmogų slegia, vargina fabriko konvejerio monotonija. Ta pati fabrikinė aplinka – tą patį darantys ir kiti žmonės, kasdien tos pačios durys, sienos, langai, tas pats laikas – įeiti į darbo patalpą, iš jos išeiti.

Žemės darbo *monotonija* skiriasi nuo fabriko. Tik gamta teikia žmogui *buvimo išvien* jautimą. Tik iš šio pamato gali rasti ir *monotonijos estetika*, jau pereinanti į kūrybą. Nėra neperžengiamos ribos tarp darbo gamtoje, ypač jei nesunkaus, ir tarp tiesiog *buvimo*, apie ką savo dienoraščiuose, ypač ankstyvuosiuose, nuolat kalba Nyka-Niliūnas.

Nykos-Niliūno *monotonijos estetika* iš pačios gamtos ir iš buvimo joje. Iš tarsi girdimos *sutartinės*, tautosakos žanro, reiškiančio ir pasaulėjautos žanrą, svarbų ir Jurgiui Baltrušaičiui, ir Marcelijui Martinaičiui. *Monotoniškas*, bet ir gyvybingas darbas. *Nuobodus*, – pasakytų tik darbo paviršių tematantis, niekada jo nedirbęs arba su paniekinimu atsitraukęs. Gyvybingas, poetiškas, – taip darbo monotonija gali skleisti tokio darbo patirtį turinčio sąmonėje. Ir *monotonijos estetika* gali rasti tik žemės darbo patirtį turinčio (ar net ją tebeapatiriančio), girdinčio garsus, kurie yra įprasti, bet ir neįprasti – jau *muzika*. „Rytai pažadina iš miego rugiapjūtei besiruošiančių pjovėjų dalgį muzika <...>.“

Nykos-Niliūno dienoraštyje randasi savita į savo namus atostogoms sugrįžusio studento figūra. Tas pats savo namų vaikas, bet ir *kitas*, tik būnantis namuose, neturintis kokių būtinų įsipareigojimų, toks savojo buvimo būvėjas, jaučiantis tokio buvimo prasmę ir pakankamumą. Laisva, nes nėra nieko būtino. Šienapjūtė jau pasibaigusi ir dalgiai tvarkomi rugiapjūtei, bet tai labiau tėvo, vyresnio brolio rūpestis. *Bastymasis* – laisvo buvimo miške, prie upės būdas. Sėdėjimas nieko neveikiant, meditacija, kuri nepastebi pati savęs. Skaitymas. Taip pat visiškai nesuinteresuotas. *Dalgį muzika* rytais – būtinas darbas ateis. Ir dėl to nieko neveikimas dar saldesnis.

Atskirai įdomus įrašas paskutinę liepos dieną:

Iš paskutinio įrašo datos matyti, kad dvi savaites nepriėjau prie šių užrašų. Bet laikas buvo toks tobulai pilnas, taip nepakartojamai užpildytas tuo, ką būtų galima pavadinti absoliučiai tikru ir betarpišku paprastos, bet kartu ir neaprepiamai gilios ir plačios kasdienybės išgyvenimu, jog griebtis žodžių, tuo labiau rašto jai išreikšti, būtų buvęs gamtinės rimties pažeidimas. Nieko kito nereikėjo ir niekas kita neturėjo prasmės. Kitaip sakant, aš gyvenau tobulai, kaip dobilas žydi tobulai, kaip saulė teka tobulai, kaip akmuo dirvoje į nieką nekreipia dėmesio tobulai.

Bet vakar vakare, klausydamasis sesers ir jos draugių dainuojamo romanso brutaliai sentimentalių žodžių ir liguistai ilgesingos melodijos, staiga ir vėl pasijutau savo knyginės išminties sąlygoto ir ta pačia prasme „sutepto“ pasaulio ribose, kur nuolatinė savęs analizė ir „širdies matematika“ nepalieka nei vietos, nei laiko gyventi, gyventi tikra to žodžio prasme, – kaip jau minėti dobilas arba dirvoje akmuo gyvena: tobulai“, (Nyka-Niliūnas 1998: 12)

Laisvo ir nesuinteresuoto buvimo laikas. *Tobulai pilnas laikas* – kaip tik tada, kai niekuo

specialiu jis nėra užpildomas. Tada laikas neįjuntamas, jo nėra. Arba jis yra amžinas, nekintantis, tas pats – kaip gulintis akmuo. Ta pati tobulybė – dobilo ir akmens. Ir žmogaus, jei tik jis būna *išvien*. Kasdienybė, visiškai sau ir ją patiriančiam pakankama. *Gamtinė rimtis*, – ištaria Nyka-Niliūnas, tokia savęs sklaidina, kad žodžiai, juolab raštas, ją tik pažeistų. Jokio poreikio tai daryti. Nereikia nei žodžių, nei rašto. *Saikas*, tas esminis harmonijos matas, kuris tiksliausiai ir veikia gamtinio pilnio, *gamtinės rimties* akivaizdoje. Tikėtina, kad ir pirminės žodžio kūrybos visada buvo „amžinas, sklaidinas pilnis“ (pagal Jurgį Baltrušaitį), nei per mažai, nei per daug. Dobilo, akmens tobulybė, arba rimtis, pilnis iš *buvimo išvien*. Ir kartu sąmonės krypsnis į tai, kas mūsų laikais įgaus *sąmonės ekologijos* apibrėžimą. *Gamtos rimtis* siunčia sąmonei signalą apie jos namus, apie didįjį *oikos*, reiškiantį ir būstą, ir tėvynę.

Dar vienas žingsnis: nuo „knyginės išminties“ iki „gamtinės rimties“, kurią galima suvokti ir kaip mintį be minties (vėlgi baltrušaitiškoji atrama: *i žnanije bez mysli, i pokoj*); dar labai jaunas Nyka-Niliūnas tiksliai pajunta tą ypatingą būseną – beminčio žinojimo, – gal ir nuojautą: kuo labiau būsi tokio žinojimo gaubiamas, tuo giliau prisisieksi. Ir dėl to atskira „knyginė išmintis“ pasaulį riboja, nuolatinė savianalizė trikdo tiesioginį suvokimą, nutolina nuo dobilo tobulumo. Galbūt ir dabartiniam ekologinio apsisprendimo lygmeniui trūksta kaip tik balanso tarp „knyginės išminties“, dažnai virstančios šūkiiais ir raginimais, ir „gamtinės rimties“; balanso, arba pusiausvyros, tarp savaiminio gyvenimo turiningumo, atsirandančio buvime *išvien* (tokią galimybę signalizuoja dobilo tobulumas), ir sąmoningųjų žmogaus siekinių.

Pirminė gamtojauta – ko žemės žmogus neįjunta, visas susitelkęs į gyvenimą kaip išgyvenimą. Gyveni teisingai, eini teisinga linkme, jei išgyveni. Kūno, jausmų veikla suderinta su maisto, šilumos poreikiais. Jutimų skalė ima skleistis, kai gyvenimas labiau suimamas į savo rankas, kai didėja galimybės įdirbti žemę, pasėti, pasodinti, turėti patikimesnį stogą virš galvos, apsiginti nuo žvėries, nuo priešų. Pasitikėjimas savimi, savo ir bendrąjį pastangomis kelia akis į viršų, skatina stebėti saulės ir debesų kelius, moko matyti, padeda pastebėti formas. Galių jautimas plečiasi – gal savyje galiu rasti ir galimybių paveikti gamtą ne tik fiziniu darbu, bet ir žodžiais, ženklais. Paprašyti ežero, kad nusileistų, kai taip sausa, kad viskas išdžiūvę. Sulaikyti lietaus debesį virš galvos. Bijoti žodžio, kuriuo gali pakenkti, išduoti. Konkretius veiksmus, tobulinamus įrankius pildo kalbos galia, išsiskleidžianti pirminėmis kūrybinėmis formomis. Iš jų į mus byloja žemės

žmogus, jau juntantis savojo pasaulio daugialypumą. Reikmenišumą vis labiau papildo tiesiogiai naudos neteikiantys dalykai.

Darbo dainos ne tik apie darbą, kartais ir visai ne apie darbą. Šienapjūtės tik todėl, kad šienapjūtės laiku dainuojama, dainuojama ir iš pievų žydėjimo, iš žiedų kritimo po dalgiais, iš darbo būtinumo ir smagumo, tarsi persmelkiamo vystančių žolynų, kažko, kas atgyvena, baigia gyvybės ciklą, kai sustiprėja *kažko kito* jautimas, nuojauta. Pasaulis dvilypuojasi, formuojasi pirminiai transcendencijos takai – ir aš kaip tas žiedas po dalgiu, ir mano brolelis kaip dobilėlis. Taip randasi *poetinė gamtojauta* – gamta kaip matoma, girdima, juntama, bet ir mano paties, mano gyvenimo matas. Į visur ir iš visur palyginimų takai, išplėtos *paralelizmų* šakos, visų žymiausių liaudies dainos poetikos tyrinėtojų priskiriamos lietuviškumui, savumui, savitumui. *Lyrinis jaukumas, lyrinis gerumas*, – sakė Balys Sruoga apie lietuviškus Jurgio Baltrušaičio eilėraščius. Galima atsargi prielaida, kad tai ir lietuviškos gamtojautos savybės, kad jos susietos su kitataučius stebinusiu ir tebestebinančiu mūsų tautosakos *deminutyvumu* (lot. *deminuo* – sumažinu, *deminutyvinis* – mažybini, maloninis). *Lyrinis gerumas* susijęs ir su tuo dar gilesniu jutiminiu podirviu, kurį bandėme apibūdinti *gailėsčiu*: gailėti gyvo, gailėti kenčiančio, bet just gailėsčių ir tam bendros būties dalyviui, kuris gyvas žmogui nežinomu gyvumo būdu: medis, augalas, akmuo. Salomėja Nėris nebūtų galėjusi ištarti gailėsčiu veriančių *našlaitiškumo* frazių, jei jų nebūtų kėlusio gimtoji pasaulėjauta, prigimtoji gamtojauta. Iš testamentinio S. Nėries eilėraščio „Obelys žydi“ (1945.V.27): „O kadaise šventą ažuolyną / Buvo nuodėmė kirviu paliesti...“ Baisi praeitis už pečių, mirtina liga prieš akis. Bet kas giliausiai persmelkia poetės sąmonę paskutinį gyvenimo pavasarį – šventų ažuolynų refleksija, baltų obelių žydėjimas; tai, kas ir yra amžinybė, šventi būties pamatai. Senieji moraliniai įstatymai: draudimas kirsti šventą mišką, laikant šį veiksmą nuodėme, skatinimas (skiepijimas į sąmonę) mylėti medį kaip tikrą brolių. Vengti nuodėmės arba nusikaltimo prieš tai, kas šventa, pasikliauti senolių išmintimi – mylėti medį. Yra senas žinojimas, kaip turi gyventi žmogus: su meile visai gyvybei, su gyvybe *išvien*, jausti šventumą ir jam nenusikalsti. S. Nėries *senoliai* tebėra tie patys, kaip ir A. Baranausko „Dainu dainelės“ *seneliai*: „Tenai Lietuva per amžius buvo, / Kaip sako mūsų seneliai.“ Lietuvių gamtojauta yra *legitimuota* senųjų patirties, perduoto žinojimo, kaip reikia gyventi. Didelė dalis šventųjų pajautų susidarė iš jutiminių gamtos pasaulio patirčių: senų šventų medžių, šaltinių, versmių, akmenų.

Žematija. 2013 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

Ekologinė sąmonė yra ir *ekumeninė*; ekumenizmas, dabar reiškiantis visų krikščionių ir jų bažnyčių vieningumą, kaip sąvoka, savo graikiškose šaknyse turi tą pačią *oikumenę*, reikiančią gyvenamąją žemę, vietą ar apibendrintus namus, būstą. Ekologinis buvimas, ekologinis sąmoningumas reiškia visų žmogaus dominuojamo pasaulio sandų vieningumą. Principas – gyventi taip, kad kuo mažiau pakenktum kitiems.

PABAIGA: KERTAMI MEDŽIAI IR „SENGIRĖ“

Tebereaguojame į kertamus medžius, į benzo-pjūklų garsus. Giname. Rašome peticijas. Protestuojame. Nenorime girdėti jokių argumentų – kad medžiai jau seni, kad ligoti, kad nebevertingi. Verkių regioniniame parke tvarkant iškirsti ir dvikamieniai medžiai, atseit, jie pavojingi vaikščiotojams. Kokia baisi medžių diskriminacija! Bausmė už tai, kad kitoks nei kiti. Kauno atvejis, prieš metus ar dvejus. Kodėl kertami seni medžiai? Ne, jokie jauni ir vertingi negali atstoti tų, kuriuos žmonės matė diena dienon. Į kalbą ir į mišką reaguojama panašiu intensyvumu – gynybiškai. Dažniausi miestiečių ir valdžios konfliktai – dėl medžių, dėl kokio dar neužstatyto plotelio. Žmonės tebelaiiko mišką bendra nuosavybe ir kažkur čia slypi racionalus grūdas. Miškų kaip ir vandenų privatumas yra ir turi būti ribojamas.

Tikrai laiku „Sengirė“ (režisierius Mindaugas Survila, dokumentika), tikrai gražus ir pritrauklus filmas. Retai kada lietuvių filmas sulaukia tiek dėmesio. Dokumentinis, o patriotiškesnis už patriotinius kūrinius. Žmonės nori pamatyti, vedasi vaikus. Už visų praeinamybių yra dar kai kas, kur žmogus gali susitikti su tuo, kas atspindi amžiną gamtos tvarką – ne tik kovą, bet ir su gyvenimą, savųjų, savosios genties atpažinimus. Filmas ir skirtas tiems, kurie su gamta jau neturi ar ir nėra turėję tiesioginio ryšio. Siekiama atkreipti dėmesį, tad neišvengiamai ieškoma ir efektų, efektingos zoologijos. Trūksta *sengirės* jūtimo. Lyg ir visko yra, kas gali būti girioje, jei net ir ne sengirėje: žvėrių, kurių šiaip nepamatysi, medžių, augalų, retų paukščių, roplių, vabzdžių ir vabalų, spalvų ir garsų, garsų ir balsų. Bet kažko trūksta, kad kruopščiai kurta, mokslininkų konsultuota dokumentika peržengtų faktus, kad atsivertų tai, kas yra *sengiriška*. Kad bent prasiwertų tai, kas skiria girią nuo sengirės. Juk ne tik reta gyvūnija ar augmenija. Dar kažkas. Filmuota, kaip skelbiama, paskutiniuose Lietuvos senųjų

girių plotuose. Bet nejaučiama, kad tai paskutinės sengirės, kad čia giria buvo visada ir kad niekad nebuvo pasitraukusi, išėjusi, kad tai ir yra jos amžinybė, ne atskiri balsai, garsai, o *alsavimas*, labai gilus kvėpavimas. Sengirė, o nėra medžių – individualybių, atskirybių, medžio kaip *pasaulio medžio* išpūdžio. Yra atskirų vaizdų, bet trūksta visuminės girios estetikos, vaizdų ir garsų *lietimosi* prie žmogaus. Bet tokios visuminės estetikos ar net *monotonijos estetikos* (jei pagal Nyką-Niliūną) pasigenda tik visuminę gamtos patirtį turintys, jei ir nematę kurtinių tuoktuvių ar gyvatės medžioklės. Visuminę gamtos patirtį būtų galima apibūdinti ir kaip žmogaus gebėjimą būti gamtoje, kuri laiką išsilaikyti, išlikti gyvam net ekstremaliomis sąlygomis. Buvimo gamtoje aštrumas, netgi skaudumas, o ne tik pasivaikščiojimai vasarą miško takeliais, pageidautina, asfaltuotais ar bent išgrįstais. Taip, ir gamtinės patirties aštrumas lemia gamtojautą – ne tik jausminę, bet ir universalią pajautą. Taip pat ir estetiką, ne tik sentimentalumą, gebėjimą grožėtis, bet ir estetinį rūstumą. Ekologinei sąmonei reikia rūstumo.

Pranešimas skaitytas XV Prigimtinės kultūros seminare „Prigimtinė gamtojauta ir ekologinė sąmonė“, vykusiame 2018 m. birželio 28–liepos 1 d. Pervazninkų k. (Šakių r.)

LITERATŪRA

- Ivanauskas 2010 = Tadas Ivanauskas. *Aš apsisprendžiu*. Vilnius: VšĮ Baltijos aplinkos forumas, 2010, p. 286.
Nyka-Niliūnas 1998 = Alfonsas Nyka-Niliūnas. *Dienoraščio fragmentai, 1938–1970*. Chicago, 1998, p. 12.
Nyka-Niliūnas 2009 = A. Nyka-Niliūnas. *Dienoraščio fragmentai 2001–2009; Papildymai 1940–2000*. Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 46.

INNATE FEELING OF NATURE: BEING AS ONE

Viktorija DAUJOTYTĖ

In this continuation of the article by Viktorija Daujotytė, literary scholar and professor of phenomenology (the first part is published in the previous issue of this journal), it is noticed that all modern utopias are associated with trees, greenery, forests, while dystopias are technological, robotic. Natural worldview and ecological consciousness is discussed: ecological consciousness is expressed through the following principle – live in such a way that you bring the least harm to others. Multiple examples from Lithuanian literature are used, indicating the power of “being as one”. From the primary sense of “being as one”, people’s provisions of beauty and goodness are formed.

NORBERTUI VĖLIUI – 80

Visi, kam teko laimė sutikti Norbertą Vėlių (1938–1996), gali paliudyti, kad tai buvo išskirtinė asmenybė, įkvėpusi ir padrąsinusi ne vieną atsigręžti į mūsų etninę kultūrą. Visų pirma, atrasti ją sau, kaip nelygstamą vertybę, ne iš knygų, o kalbantis su kaimo žmonėmis, kurie, nepaisant visų istorinių negandų, XX a. tebebuvo tautosakos ir tradicinio žinojimo saugotojais, o jų atmintis – iki šiol neišsemtas lietuvių dvasinės kultūros aruodas.

Tai kraštotyros ekspedicijų, iš pradžių studentiškų, o vėliau – jau istorinėmis tapusių kompleksinių, suburdavusių po šimtą ir daugiau dalyvių, akademinį jaunimą ir įvairių sričių profesionalus, – pamokos. Net jas nutraukus darbai nesustojo, juos tęsė kiti, jausdami N. Vėliaus palaikymą ir globą.

Kitas – sukauptų šaltinių sisteminimo, apibendrinimo, lietuvių mitologijos ir senosios religijos tyrimų – etapas. Trims per dešimtmetį išleistoms N. Vėliaus monografijoms „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ (1977), „Senovės baltų pasaulėžiūra“ (1983), „Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis“ (1987), nepaisant leidybos trukdžių, teko laiminga dalia. Kažin, ar koks kitas lietuvių mitologijos tyrinėtojas turėjo tiek suinteresuotų ir smalsių skaitytojų: dirva jau buvo parengta ir ji davė vaisių.

Dar vienas veiklos baras – Tautosakos archyve saugomų tekstų grąžinimas visuomenei tautosakos rinktinėmis. Jos, ypač sakmių rinkiniai, formavo mūsų sakytinės lietuvių tautosakos kanoną. Priminsime tik keletą N. Vėliaus sudarytų knygų:

„Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai“, 1975, Lau-mių dovanos: lietuvių mitologinės sakmės, 1979, „Šiaurės Lietuvos pasakos ir sakmės“, 1985, „Kaip atsirado žemė: lietuvių etiologinės sakmės“, 1986, „Sužeistas vėjas: lietuvių mitologinės sakmės“, 1987, dar Rožės Sabaliauskienės, Petro Zalansko ir Anelės Čepulienės kūrybos rinktinės ir kt.

N. Vėlius ir pats veikė kaip nenuilstantis tautosakos pateikėjas – charizmatiškas pasakotojas, dosniai besidalijantis savo žiniomis ir atradimais. Po Atgimimo jis skaitė paskaitų kursus beveik visų aukštųjų mokyklų studentams – šiai kartai tai buvo didelė dovana.

Pagaliau paskutiniai didieji mokslininko darbai – atraminės knygos, paliktos ateinančioms kartoms: trys chrestomatijos „Lietuvių mitologija“ (1995, 1997, 2004) ir keturi „Baltų religijos ir mitologijos šaltinių“ (1996, 2001, 2003, 2005) tomai.

Liko nepaminti visuomeniniai, administraciniai darbai bei rūpesčiai, dešimtmečiais minti įvairių institucijų slenksčiai, kovojant už etninės kultūros teises ir garbę...

Tad minėdami garbingą jubiliejų, drąsiai galime tarti, kad be N. Vėliaus darbų, be jo įkvėpiančios, uždegančios asmenybės, mes būtume kitokie. Šia proga primename kalbą, pasakytą „Steigiamajame etninės kultūros draugijos suvažiavime“ 1989-aisiais. Ir po trisdešimties metų ji išlieka aktuali.

Saulė Matulevičienė

Norbertas Vėlius ir Dalia Šilainytė užrašinėja tautosaką iš Salomėjos Krivickienės. Geručių k., Žeimelio apyl., Pakruojo r. 1965 m. Iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Tautosakos rankraštyno fototekos.

ETNINĖ KULTŪRA IR TAUTA

Norbertas VĖLIUS

■ Vis dažniau su skausmu prabylame apie 1940 m. pradėtą lietuvių tautos genocidą, šimtais tūkstančių skaičiuojame ištremtus ir nukankintus, vis drąsiau kalbame apie pokario metais, priverstinės kolektyvizacijos laikotarpiu sugriautą valstiečių ūkį. O kas suskaičiuos, kokius dvasinius nuostolius tauta patyrė išdraskius sodybas ir ištisus kaimus, išrovus ir sudeginus pakelėse stovėjusius kryžius ir koplytstulpius, buldozeriais sulyginus kapines, uždarius bažnyčias, uždraudus tradicines šventes ir papročius, išgijus iš viešojo gyvenimo mūsų liaudies dainas ir pasakas, šokius ir žaidimus – suardžius visą senąjį mūsų gyvenimo būdą. Šitas praradimas buvo skausmingiausias, nes lietuviai ir jų protėviai baltai, beveik keturis tūkstančius metų pastoviai gyvendami, niekur neklajodami ir nesimaišydami su kaimynais, buvo labai prisirišę prie savo žemės, sodybų ir papročių. Tą prisirišimą galima pailustruoti daugeliu pavyzdžių iš archeologijos, etnografijos, mitologijos ir kitų sričių.

Imkim kad ir gyvenvietes. Nuo seniausių laikų jos buvo kuriamos beveik tose pačiose vietose. Pasikeitus gamtinėms ir socialinėms sąlygoms, jos pakildavo į aukštumėles ar nusileisdavo į slėnius, tačiau niekur toli nenuklysdavo. Neretai ir dabar tose vietose stovi miestai, kaimai ar sodybos. Kur dabar Vilniaus mūrai, miesto jau būta XI–XII a., ant Gedimino kalno įtvirtinta gyvenvietė jau stovėjusi I tūkstantmetyje pr. m. e. O žemai, prie Vilnios, žmonių gyventa ir IV–III tūkstantmetyje pr. m. e. Kur dabar Merkinė, miesto jau būta XIV a., XIV–XV a. ant Merkinės piliakalnio stovėjusi pilis, o prie Merkio ir Nemuno santakos žmonių gyventa X–II tūkstantmetyje pr. m. e. Prieš 2–3 tūkstantmečius žmonių gyventa ir Nidoje, ir Šventojoje. Ne tik toje pačioje vietoje mūsų protėviai gyvendavo, bet ir mirusiųosius laidodavo tose pačiose kapinėse. Apie tūkstantį metų mirusieji buvo laidojami Kurmaičių, Jauneikių (Joniškio raj.), Mandžiorų (Telšių raj.) ir kitose archeologų tyrinėtosose kapinėse. Tūkstantmečius siekia lietuvių medinės architektūros tradicijos. Ankstyvajame geležies amžiuje Prūsų krašte ant laidojimo urnos įspaustas statinio atvaizdas jau panašus į mūsų trobesius. Dar senesni tą architektūrą, drabužius, daugelį buities daiktų ir memorialinių paminklų

puošiantys ženklai. Perkūno žvaigždė, svastika, kryžius, apskritimas, pusmėnulis, eglutė ir daugelis kitų mūsų tautodailės ornamentų žinomi ne tik visiems mūsų protėviams baltams, indoeuropiečiams, bet ir daugeliui kitų Eurazijos tautų, ir žinomi jau nuo neolito laikų. Nuo tada jau ryškus ir tų elementų jungimas į vieningą sistemą, išreiškiančią viso pasaulio struktūrą. Nuo neolito laikų daugeliui tautų žinomas, o mūsų tautosakoje, tautodailėje, papročiuose ypač gerai išlikęs ir kosminio pasaulio, arba gyvybės, medžio įvaizdis. O ką jau sakyti apie mūsų kalbą, kuri geriausiai iš visų gyvųjų kalbų yra išlaikiusi indoeuropiečių prokalbės bruožus, apie mitologiją, visą mūsų protėvių (baltų) pasaulėžiūrą. Visi mūsų svarbiausieji dievai (Dievas, Perkūnas, Velnias) yra išlaikę ne tik senuosius indoeuropietiškuosius pavadinimus, bet ir daugelį funkcijų, išvaizdos ir elgsenos ypatybių. Daug indoeuropietišku bruožų nesunkiai galima įžiūrėti Žemynos, Aušrinės, dievų Dvynių, Teliavelio, Saulės, Mėnulio, Vėjo ir kituose mitiniuose personažuose, ugnies, vandens, miško, gyvūnų kultuose, senuosiuose ritualuose, žyniavimo ir burtininkavimo tradicijose. Ir ne tik indoeuropiečių. Lietuvių tautodailėje, papročiuose, tautosakoje ryškūs ir senosios Europos kultūros reliktai. Ištisus šimtmečius ir tūkstantmečius mūsų protėviai kaip šventąjį testamentą iš kartos į kartą perteikė savo sukurtas dainas ir pasakas, kalendorinių, šeimos ir darbo švenčių ritualus, audimų raštus, perteikė kartais net nebesuprasdami jų pirminės prasmės, tačiau viską stengdamiesi daryti taip, „kaip tėvai darė“. Todėl nenuostabu, kad tame palikime sakralumo yra ne mažiau negu religinėse senųjų indų ar germanų giesmėse, ir juo remdamiesi mes galime bandyti atkurti savo senąją religiją ir mitologiją. Ir ne tik savo. Kaip be lietuvių kalbos būtų sunku rekonstruoti indoeuropiečių prokalbę, taip be lietuvių tautosakos, papročių, tikėjimų dar sunkiau rekonstruoti senąją indoeuropiečių religiją ir mitologiją. Lietuvių etninė kultūra padeda geriau suprasti ir visą senosios Europos kultūrą.

Pagarba protėviams, gimtųjų namų, aplinkos, tėvynės meilė, prisirišimas prie įprasto gyvenimo būdo, papročių ir leido išlikti tokiai turtingai ir archajiškai mūsų etninei kultūrai – žemės dirbimo, sodų veisimo, gyvulių auginimo, įvairiausių

amatų ir verslų tradicijoms, architektūrai, tautodailei, šokiams ir žaidimams, muzikai, tautosakai, liaudies medicinai, meteorologijai, astronomijai ir daugeliui kitų dalykų, kuriuos šiandien mes kartais jau nedovanotinai esame užmiršę.

Išlikti archajiškai etninei kultūrai padėjo ir specifiniai raidos dėsningumai. Jai, kaip visiems visuomenės ir gamtos reiškiniams, būdingas ne tik konservatyvumas, senųjų formų išlaikymas, nuolatinis jų atkartojimas, reprodukovimas išstisus šimtmečius ir tūkstantmečius, bet ir kaita. Etninė kultūra keičiasi keičiantis socialinėms, ekonominėms sąlygoms, keičiantis pačiam žmogui, veikiant kaimyninėms ir net toliau esančioms kultūroms. Etninė kultūra iš dalies yra atvira. Atsiradę įtaigūs nauji reiškiniai greičiau ar lėčiau paplinta išstisuose arealuose, o kartais net visame pasaulyje. Tačiau atsiradę nauji reiškiniai dažnai ne išstumia senuosius, o egzistuoja šalia jų, ne griaua visą etninės kultūros sistemą, o prisiderina prie jos. Taip šalia dainų, pasakų, šokių, savo ištakomis siekiančių tolimiausią praeitį, čia pat gyvuoja kūriniai, sukurti šiandien, vakar, prieš du ar tris šimtus metų. Net toje pačioje dainoje vieni motyvai, įvaizdžiai siekia tolimiausią praeitį, o kiti yra atsiradę vakar ar užvakar. Atsiradę nauji elementai yra priderinami prie visumos, kol ilgai neišsiskaido, o egzistuoja šalia jų, ne griaua visą etninės kultūros sistemą. Revoliucinių permainų būna net tokiose konservatyviose srityse kaip religija ir mitologija. Tačiau jų būna retai, ir kiekvienoje etninėje kultūroje dominuoja ne nuolatinė kaita, naujovių siekimas, o tradiciškumas, konservatyvumas (gerąja prasme). Todėl jos ir sugeba išlaikyti tai, kas pastovu, stabilu, tiesiog amžina tiek materialinėje, tiek dvasinėje srityje.

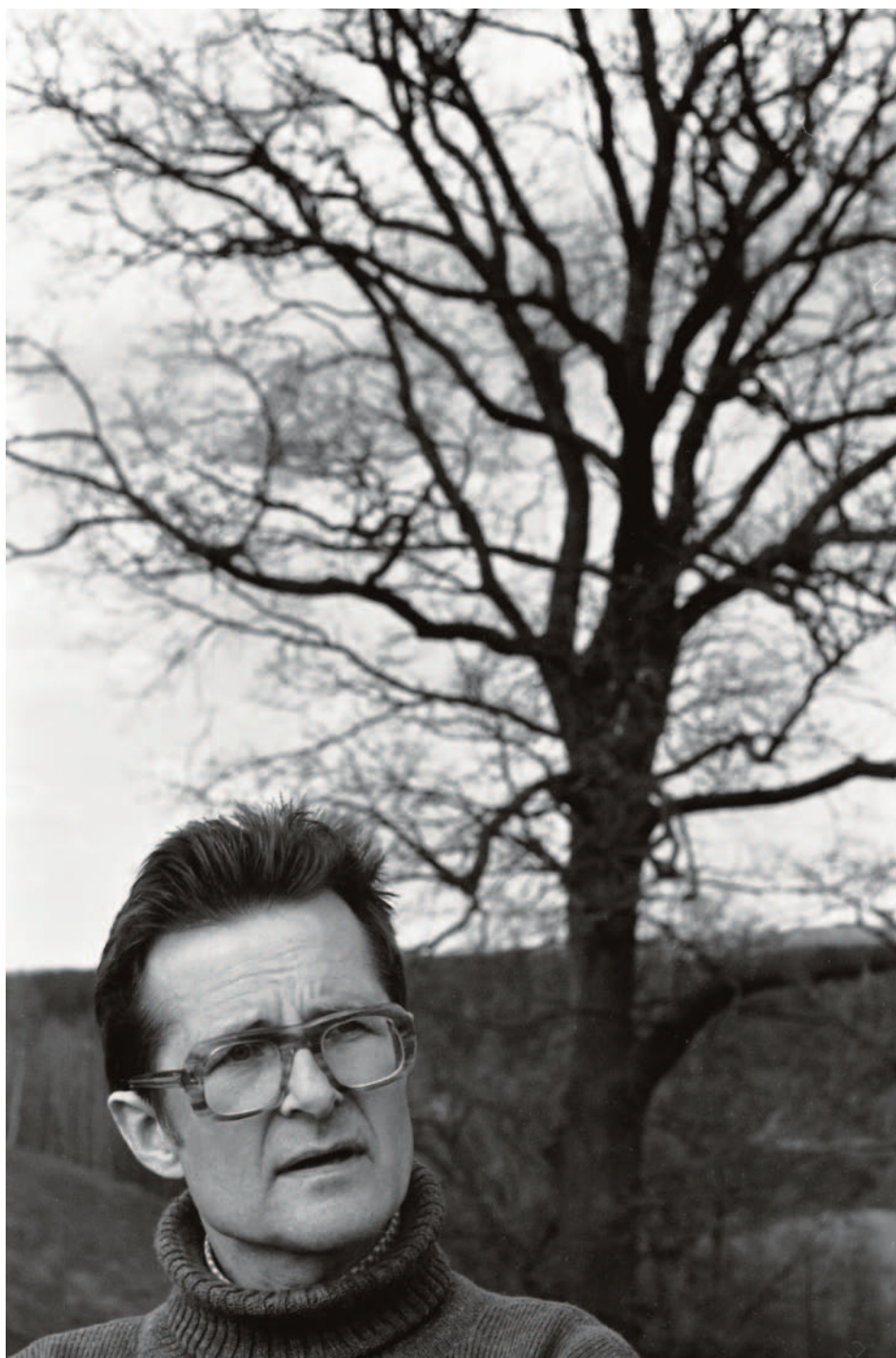
Būdama archajiška, etninė kultūra teikia nepaprastai daug duomenų tautos istorijai. Čia nesakau, kad ši kultūra iš viso yra svarbiausias, vos ne vienintelis šaltinis, iš kurio pažįstame tautą, jos prigimtį, psichologiją, filosofiją, – visą pasaulėjautą bei pasaulėžiūrą ir jų raidą, bet yra tikra, kad ji daug padeda ir politinei, socialinei tautos istorijai, ypač kai pritrūksta rašytinių, archeologinių šaltinių arba kai kalbama apie laikus, kurių šie šaltiniai nesiekia.

Tačiau archajiškumas nėra vienintelė ir svarbiausia tautos dvasinio palikimo ypatybė. Norint geriau suprasti ir įvertinti etninę kultūrą, reikia prisiminti visiems žinomas tiesas – kaip formavosi ši kultūra. Juk buvo laikai, kai jos nebuvo, kai žmogus ir fiziškai, ir dvasiškai buvo nuogas, nors ir turėjo tą brangiausią Dievo ar Gamtos dovaną

– sugebėjimą mąstyti ir kurti. Ši kultūra formavosi kartu su žmogum, joje kaupėsi visa žmogaus patirtis. Stebėdamas gamtą, jos pastovumą ir kaitą, įsiklausydamas į savo dvasios šauksmą, Gamtos įsakymus (dėsningumus), žmogus pamazū sukūrė visa tai, ką dabar vadiname materialine kultūra. Per šimtus tūkstančių metų, nuolat savo kūrinius tikrindamas praktiškai, atmesdamas, kas buvo nepavykę, neatitiko jo poreikių, ir toliau tobulindamas tai, kas jau buvo pusėtinai pasisekę. Kaip suręsti namo sąsparą, įrengti pirkioje židinį, padaryti žagrę, pajungti jaučius ar pabalnoti žirgą, žmogus galvojo ir bandė milijonus kartų, ir drąsiai galima sakyti, kad surado optimaliausią būdą, atitinkantį savo poreikius, prigimtį, gamtines – žemės ir oro – sąlygas.

Tas pat pasakytina ir apie dvasinę kultūrą. Juk norėdamas išreikšti savo būseną, džiaugsmą ar skausmą, norėdamas vienaip ar kitaip paveikti savo likimą ir visą aplinką, žmogus šimtus tūkstančių kartų dainavo, šoko, grojo, atlikinėjo ritualus, kol savo jausmui, minčiai išreikšti surado geriausius garsus, žodžius, žingsnius, veiksmus, kol galiausiai buvo sukurtos tradicinės dainos ir pasakos, šokiai ir žaidimai, apeigos – visa dvasinė kultūra.

Vadinasi, etninėje kultūroje žmogus sukaupe visą savo patirtį – tiek darbinę, gamybinę, tiek dvasinę, kurią mes šiandien linkstame išskaidyti į atskiras sritis – dorovinę-etninę, mokslinę-filosofinę, estetinę, arba dar smulkiau į atskiras dvasinės etninės kultūros sritis, jos rūšis ir žanrus. Tačiau visa ši patirtis sudarė vieningą rezginį, kuriame sunku atskirti net buitinę patirtį nuo dvasinės. Juk, pavyzdžiui, vienokios ar kitokios namo konstrukcijos įsigalėjo ne tik todėl, kad jos geriausiai atitiko žmogaus poreikius, gamtines sąlygas, bet ir todėl, kad geriausiai išreiškė žmogaus dvasinį nusiteikimą, buvo susietos su atitinkamais tikėjimais, burtais ir prietarais, dievais, visu ano meto žmogaus pasaulio supratimu. Namų sandara, daugelio pasaulio tautų ir genčių supratimu, atitiko viso pasaulio sandarą, tai tarsi mikrokosmosas, kurio atskiros dalys buvo siejamos su atskiromis kosmoso dalimis (stogas – su dangum, pamatai – su požemiu). Dar labiau tarpusavyje buvo susijusios dvasinės kultūros sferos. Juk visa estetinę vertę turinčia etninė kultūra buvo reiškiamos žmonių pažiūros į juos supantį ir antgamtinį pasaulį, aiškinamos svarbiausios, žmogui būtiniausios tiesos: kaip atsirado šis pasaulis, žmogus, kas jo laukia po mirties. Vadinasi, jomis buvo reiškiamos filosofinės ano meto žmonių pažiūros. Ir ne tik reiškiamos, o norima dainuojančius, šokančius, grojančius ir

Norbertas Vėlius Kryžiokų kaimo kalvose. 1982 m. Algimanto Kunčiaus nuotrauka.

besiklausančius išmokyti svarbiausių gyvenimo tiesų, elgesio normų. Vadinas, jose yra sukaupta ir dorovinė etninė patirtis. O ką jau gali kalbėti apie išraiškos formų susipynimą. Juk neretai kartu ir šokama, ir dainuojama, šokami ir grojami kūriniai įsikomponuoja į sudėtingas kalendorines, šeimos ir darbo apeigas, kuriose būdavo kalbama, sakomos oracijos, aukojama ir meldžiamasi. Tos pačios mintys, idėjos, jausmai ir išgyvenimai perteikiami ir dainose, ir šokiuose, o neretai ir muzikoje, ir audimų raštuose.

Todėl visai pagrįstai dabar sakoma, kad ta mūsų protėvių materialinė ir dvasinė kūryba savo ištakose buvo sinkretinė. Tokia ji iš dalies išliko ir iki šių laikų. Todėl ją rinkti, tyrinėti ir net propaguoti reikėtų kompleksškai. Tik suvokę etninę kultūrą kaip vientisą fenomeną, išreiškiantį ilgametę tautos patirtį, turintį savitą struktūrą, prigimtį, dvasią, gyvuojantį pagal savus, tik jam būdingus dėsningumus, mes galime ryžtis, norėdami palengvinti jos rinkimą bei tyrinėjimą, laikinai ją skaidyti į atskiras sąlygiškai

savarankiškas sudedamąsias dalis, kurios šalia bendrųjų dėsningumų jau turi ir savų rūšinių ar žanrinių ypatumų.

Kadangi etninė kultūra formavosi kaupiant visokeriopą žmogaus patirtį, tiesiog yra tos patirties materializuota, struktūralizuota išraiška, todėl jos ištakos neatskiriamos nuo pasaulėžiūros, yra tos pasaulėžiūros išraiška. O ta archajinė pasaulėžiūra, kaip žinome, ilgus amžius buvo mitologinė, religinė. Todėl ir ši kultūra, ypač dvasinė, ištakose buvo mitologinė, o kartais net sakralinė. Mitologinė pasaulėžiūra buvo perteikiama įvairiausiomis etninės kultūros formomis; tie patys mitai, sakralinės tiesos buvo išreiškiamos ir pasakojimais, ir dainomis, ir šokiais, žaidimais, muzika, net materialiais daiktais – statiniais, darbo įrankiais, drabužiais, maisto gaminiais. Užtenka prisiminti, kokį svarbų vaidmenį įvairiose kalendorinėse šventėse, darbo, šeimos papročiuose vaidino ir tebevaidina maistas (pvz., kūčių kisielius, kanapės, aguonos, Velykų margučiai, vestuvių karvojus). Pasikeitus protėvių pasaulėžiūrai, ėmus užmiršti senąją religiją ir mitologiją, mitinis visos etninės kultūros įprasminimas dėl minėtų tos kultūros raidos tendencijų išliko iki mūsų dienų, vienur kaip visos apeigos, viso sakomų, dainuojamų, grojamų ar šokamų kūrinio ciklo schema, kitur kaip atskiro kūrinio siužeto, kompozicijos struktūra, dar kitur kaip sustabarėjęs ornamentas, įvaizdis, paprasčiausias tikėjimas, burtas ar prietaras. Tačiau kad ir kokią archajinės etninės kultūros formą šiandien imtume, norėdami išaiškinti jos paskirtį, struktūrą, semantiką, visada susiduriame su mitologija. Mitologija yra raktas į užburtą etninės kultūros karalystę. Todėl renkant, tyrinėjant ir populiarinant visą tautos palikimą, daugiau dėmesio turėtų būti skiriama religijai ir mitologijai.

Etninės kultūros archajiškumas, mitologiškumas, gebėjimas akumuliuoti ir įvairiausiais būdais išreikšti ilgaamžę žmonijos patirtį lėmė savitą jos tautinių ir tarptautinių elementų santykį. Kuo etninės kultūros reiškinys senesnis, tuo jis visuotinesnis. Jeigu teigiame, kad koks nors mūsų garbintas dievas, tautosakos ar muzikos kūrinys, instrumentas, statinio konstrukcija ar atskiras ornamentas yra baltiškos kilmės, vadinasi, jį pažįsta arba pažinojo visi baltai; jei indoeuropietiškos kilmės – jį pažinojo visi indoeuropiečiai, jei reiškinys siekia dar senesnius (ikiindoeuropietiškus) laikus – jį pažinojo dar didesniuose Eurazijos ar viso pasaulio plotuose. Vadinasi, dabartinėje mūsų, lietuvių, etninėje kultūroje atsispindi viso pasaulio žmogiškojo patyrimo dalis. Šios kultūros

turinys tam tikru mastu yra bendražmogiškas. Grynai tautinė yra tik ta mūsų kultūros dalis, kuri buvo sukurta jau susiskaidžius baltams, susiformavus dabartinei lietuvių tautai. Tačiau ir ši dalis yra bendra visai žmonijai savo tikslais, būdais, kuriais šių tikslų siekiama, o kartais net ir konkrečia patirtimi. Todėl iš esmės klydo ir klysta tie, kurie raginimą rinkti, tyrinėti ir populiarinti etninę kultūrą, laikyti ją visos tautinės kultūros pamatu, supranta kaip raginimą užsisklęsti savo tautoje, atsiriboti nuo pasaulinio patyrimo. Yra kaip tik priešingai. Atsigręždami į protėvių palikimą, mes atsigręžiamo į ilgaamžę žmogaus patirtį, į visais laikais, visose pasaulio šalyse žmogui rūpėjusias problemas ir būdus, kaip tas problemas spręsti. Tik ta patirtis kiekvienoje tautoje yra įgijusi savitą raiškos būdą, geriausiai atitinkanti žmonių fizines ir dvasines savybes, gamtines ir socialines sąlygas. Tai visų pirma ir sudaro etninės kultūros tautiškumą.

Kadangi etninė kultūra formavosi šimtus tūkstančių metų, sukaupdama savyje bendrąją visų žmonių ir dalinę savos tautos patirtį, ir išreiškė ją labiausiai tautos prigimtį, būdą ir sąlygas atitinkančiomis formomis, tai nesuklysim sakydami, kad etninė kultūra yra tobula kūryba. Ji nereikalauja jokio perdirbinėjimo, pritaikymo scenai, „naujų laikų dvasiai“. Ši kūryba yra tvirtas pamatas, ant kurio buvo pradėtas statyti mūsų profesionaliosios kultūros rūmas. Ir ne tik pamatas. Būdama pakankamai gyvybinga, etninė kultūra įvairiausiais būdais šiandien dar veikia visą mūsų kultūros procesą, suteikdama jam ir visos žmonijos patyrimo, ir tautinio savitumo.

1989 m. ši kalba buvo paskelbta nedideliame leidinyje „Lietuvių etninės kultūros draugija“ ir perspausdinta žurnale „Kultūros barai“.

ETHNIC CULTURE AND THE NATION

Norbertas VĖLIUS

This year we commemorate the 80th anniversary of Prof Habil Dr Norbertas Vėlius (1938–1996), famed researcher of the ancient Baltic worldview, folklore, and mythology. We are also commemorating the 30th anniversary of our journal. N. Vėlius was one of the people who initiated the publication of this journal. On this occasion, we are sharing a speech by N. Vėlius, presented 30 years ago at the constituent meeting of the Ethnic Culture Fellowship. In this speech he talked about our material and immaterial cultural heritage, cultural memory, conservation of ethnic traditions and their change, as well as about their openness – modern Lithuanian ethnic culture reflects a part of all of the global human experience.

„NORBERTAS VISADA ŠYPSODAVOSI“

Minint vieno žymiausių senosios (tautinės, etninės ar prigimtinės) lietuvių kultūros tyrinėtojo Norberto Vėliaus (1938–1996) 80-ąsias gimimo metines kraštiečio atminimą pagerbė ir jo gimtos žemės žmonės. Laukuvos gimnazija, kuriai 2000 m. buvo suteiktas N. Vėliaus vardas, padedama rajono savivaldybės ir Šilalės kraštiečių draugijos, surengė konferenciją „Sekam Norberto Vėliaus keliais“. Apie N. Vėlių kalbėjo laukuviškiai, klaipėdiečiai ir vilniečiai, Laukuvos kultūros centre pasirodė ir mokinių kolektyvai, ir mokytojai. O renginio viršūnė buvo neseniai susikūrusio Laukuvos mokyklinio teatro spektaklis pagal Petro Tilainės viduramžių lietuvių baladę „Raganos“ (režisierius – kraštiečio prof. Petras Bielskis), kuriame drauge vaidino ir mokytojai, ir mokiniai. Pateikiame pasisakymų apie Norbertą Vėlių fragmentus.

■ IŠ N. VĖLIAUS ŠEIMOS ATSIMINIMŲ

Mano tėvuks Aleksas Vėlius yra Norberto Vėliaus brolis. Labai gaila, kad jis negalėjo dalyvauti šiame renginyje, nes šiuo metu yra be sveikatos. Norėčiau pradėti nuo to, kad Noberts (taip jį visi Gulbėse, kai kurie ir Laukuvoje vadino), grįžęs į tėviškę, visada kalbėdavo gimtąja žemaitiška tarme. Tai prisimindama, ir aš apie jį norėčiau pasinėkėti žemaitiškai.

Visi žinom, ką jis padarė ir ką lietuvių kultūrai reiškia jo darbai. Norėčiau Nobertą prisiminti tokį, koks jis buvo mūsų giminėje, kokius prisiminimus mums paliko. Mano tėvukas prisimena ir mums tankiai pasakoja, kad kai jie buvo maži, eidavo kartu su Nobertu žvejoti. Bet eidavo žvejoti ne prie upelio, o su kresčiais į durpynes. Kartu su juo ėjo į bažnyčią mokytis poterių, o maldų mokėsi iš maldaknygės. Nobertas pradėjo pažinti raides, padedamas sesers Albinos ir mamos, o kai atėjo laikas mokytis pradinėje mokykloje Gulbėse, jau anam buvo nesunku. Kai pradėjo lankyti pradinę mokyklą, abu jau skaitė. Gulbėse buvo biblioteka, kur tankiai abu broliai pradėjo lankytis, imti knygas. Ir labai abu pamėgo skaityti knygas. Vaikai mokykloje iš pradžių turėdavo išmokti pažinti raides, o jis tada neturėdavo ką veikti. Kelis mėnesius abu pabuvo vienoje klasėje, paskiau Norbertas liko vienas mokytis. Mano tėvuką mokytoja pastatė į kampą už kažkokį smulkų prasižengimą, bet ir tai vėliau pasirodė, kad jis buvo nekalts, o tada tėvuks supyko ir į mokyklą daugiau nebėjo. Tuo mano tėvuko mokslai ir pasibaigė. Jų sesuo Stasė irgi vėliau pasakojo, kad gavusi dvejetą ir daugiau į mokyklą nebėjusi. O Noberts, matyt, buvo daugiausiai užsispyręs ir nutarė toliau mokytis, nežiūrėdamas, ar bus pastatytas į kampą, ar ne. Tėvukai ir nesi-stengė, kad visi vaikai mokytųsi, nes buvo *biedni* laikai. Jie nutarė, kad užteks ir vieną vaiką į moks-lus leisti. O Nobertas buvo gabus mokslams – per vienus metus baigė keturias klases, o kitais metais jau mokėsi Laukuvos vidurinėje mokykloje. Ir ten

per metus baigė dvi klases, vieną peršoko dėl kažkokios švietimo reformos, o vėliau jau „varė“ po vieną per metus.

Baigęs Laukuvos mokyklą, dirbo Nevardėnų kaimo bibliotekoje, buvusioje netoli Varnių ir Girgždūtės kalno, ir Laukuvos mokykloje mokytoju, o paskui išvažiavo į Vilnių ir įstojo į universitetą. Dar dirbdamas mokykloje iš uždirbtų pinigų tėvams tėviškėje Gulbėse padėjo pastatyti naują namą. Mano tėvukas dar ir dabar prisimena, kaip atrodė senieji *budinkai*, kaip talkininkai padėjo statyti tą namą. Iki tol visi gyveno kartu tėvų namuose Gulbėse, o vėliau jų tėvuks su žmona persikėlė gyventi į Laukuvą. Jų mama (aš ją vadindavau *baba*) buvo visos mūsų Vėlių giminės šviesulys, židinytis ir trauka, apie ją išlikę spalvingiausi prisiminimai. Apie mažą, geltonai dažytą trobelę Laukuvos bažnyčios papėdėje susipynė daug mūsų šeimai brangių akimirkų ir išgyvenimų. Ta šviesa, paprastumas ir šiluma, kurią skleidė ir Nobertas, daugiausia sklido iš jo mamos ir visų mūsų *babos* Stanislavos. Kaip prisimena mano tėvuks, Nobertas iš jos užrašinėjo pasakojimus, dainas, kurių ji mokėjusi labai daug. Kai tik aplankydavau *babą*, ana tuoj mane vesdavosi į virtuvę, užkaisdavo arbatos, ištraukdavo stiklinę sausaininę su sausainiais arba kartais vaišindavo miltiniais blynais su cukrumi. Kai atsisėsdavome prie stalo, klausdavo, kaip sekasi, kaip einasi mokslai. Jau ir mano duktė atsimena, kad po pamokų Laukuvos mokykloje visada stengdavosi užbėgti pas *babą*, pajauti jos skleidžiamą šilumą, pasišnekėti ir pasivaišinti tais pačiais blynais.

Dar prisimenu (ir tai mano didžiausias prisiminimas), kaip mes, visa mūsų giminė, švėsdavome Velykas pas mūsų *babą* Laukuvoje. Susirinkdavo visi, kurie tik galėdavo, anūkų, vėliau ir proanūkių būdavo pilni namai... Nobertas atsiveždavo paties pagaminto vyno iš savo sode užaugintų vaisių, *baba* krosnies pečiuje iškepėdavo kugelį, vaikai žaisdavo su margučiais, o vyresnieji, susėdę už stalo, prisimindavo, kaip vaikystėje vienas

kitam turėjo „užsidėję“ pravardes. Noberts buvo Reškė, Stasikė – Brotstva, o mano tėvukas buvo Zdisius... Ir dabar matau, kaip jie tiek juokdavosi, kad vos pilvai nesprogdavo. Pats jauniausias brolis Vaciuks neturėjo jokios pravardės. Išties būdavo daug juoko prisiminus tas pravardes. Dar prisimindavo jaunystę, kaip tada švėsdavo Velykas kaime. Vis tiek, kad ir sunkūs tada buvo laikai, visada per Velykas būdavo babos keptas kugelis ir margučiai. Mano tėvuks prisimena, kad prieš Velykas jie ilgai taupydavo, nevalgydavo kiaušinių, kaip sakydavo, dedindavo tuos kiaušinius ir anų turėdavo būti labai daug, apie šimtą – tiek ir pridėdavo, kad visiems užtektų. Ir tėvuks prisimena, kad per Velykas eidavo į bažnyčią, į Prisikėlimą.

Grižęs iš Vilniaus Noberts pirmiausia aplankydavo mamą Laukuvoje, paskum eidavo į Gulbes pas brolininką, mano tėvuką. Iš Laukuvos į Gulbes visada eidavo pėsčiomis Žemaičių plentu – gal norėdamas pasidžiaugti gamta, gal prisimindamas takelius, kuriais tiek metų vaikščiodavo į mokyklą ir atgal į namus. Ateidavo visada besišypsantis, iš tolo brolio klausdavo: „Na, brolau, kaip sekas?“ Visą laiką būdavo paprastas, nuoširdus, kaip mes, žemaičiai, sakom, nepasiptęs. Nuo ano sklisdavo šiluma, apie paprastus žemės reikalus su namiškiais kalbėdavosi su nuoširdžiu susidomėjimu. Kai buvau maža ir kai lankiau Laukuvos mokyklą, visada atvažiavęs Noberts manęs paklausdavo apie mokslus, visada prašydavo parodyti pažymių knygelę. Ir tai man buvo didžiausias negerumas, nes ne visada gerai mokiausi, tad kartais pasitaikydavo, kad ir nenorėdavau jos rodyti, tada ją pakavodavau ir sakydavau, kad surinko auklėtoja, bet dėl to būdavo didelė sarmata, stengdavausi taip nedaryti... Kai neblogai sekdavosi, visada mane pagirdavo už gerus pažymius ir sakydavo, kad mokslas žmogui daug ką reiškia ir kad dėl jo reikia turėti daug noro ir užsispyrimo, kad gyvenime ko nors pasiektum. Prisimenu, kad po vieno tokio mūsų pokalbio daugybės lentelę išmokau kaip poterius – visam gyvenimui. Ateidamas mums visada lauktuvių iš Vilniaus atnešdavo lietuviško šokolado plytelę. Kai tik išleisdavo naują knygą, visada ir man padovanodavo vieną egzempliorių su dedikacija. Ir tai man būdavo didžiausia dovana. Nuo tada ir pamilau knygas, su jomis nesiskiriu ir dabar. Ir tas Noberto knygas skaitydama tarsi jusdavau nuolatinį paraginimą stengtis ir niekada nepamiršti, kas esi ir iš kur, niekada nepamiršti savo šaknų.

Pasėdėjęs ir pasišnekėjęs su šeimyna Nobertas mėgdavo su mano tėvuku pakeliauti po Žemaitiją. Eidavo pėsčiomis prie Skambalinės

daubos, prie Kartuvių kalno, paskiau pavažiudavo ir toliau, tėvuks turėjo toki seną ir surūdijusį žiguliuką, bet jį vertino ir laikė. Broliai skyrėsi – Norbertas daugiau mėgo knygas, o mano tėvuks – labiausiai techniką. Jie dar važiuodavo ant Medvėgalio piliakalnio, ant Šatrijos kalno prie Luokės. Kartu prisimindavo visokius pasakojimus, legendas, sakmes, pasakas, dainas, eiles. Ir dabar tėvuks tebeprisimena visus Noberto jam pasakytus eilėraščius. Sakė, kad ant Medvėgalio užlipus abiems brolininkams Norbertas pradėdavo sakyti: „Nuo Medvėgalio pažvelgus – tai tikrai aukštai, / Keturiolika bažnyčių matyti... <...>“

Kai Laukuvos gimnazija nusprendė pasivaldinti Norberto Vėliaus gimnazija, jos mokytojai, tarp jų ir mano dukra, rinko medžiagą, nuotraukas, parašė projektą, kuris buvo sėkmingas ir, mūsų visos giminės džiaugsmui, Norberto Vėliaus vardas ir pavardė yra įamžinti mokyklos, kurioje jis mokėsi, pavadinime. Mūsų širdys džiaugiasi, kad dabartinių technologijų pasaulyje, kuriame viskas nuolat keičiasi milžinišku greičiu, liko toks tikras prisiminimas apie dabar jau istorinius laikus, su N. Vėliaus atminimu įprasminantis Žemaitiją ir visą lietuvių tautą. Pamatęs mus dabar, išgirdęs šias skambančias dainas ir pasakojimus, esu tikra, kad Nobertas nusišypsotų kaip kadaise – ramus, kad jo darbai buvo prasmingi.

Nijolė VĖLIŪTĖ-MATEVIČIENĖ,
N. Vėliaus dukterėčia, brolio Alekso dukra

IŠ N. VĖLIAUS KLASĖS DRAUGŲ ATSIMINIMŲ

Su Norbertu buvau artimas kaimynas, jis buvo mano trečios kartos giminė, nes jo senelis ir mano senelė buvo brolis ir sesuo. Buvau už jį vyresnis šešeriais metais, o įstojęs mokyti į pirmą klasę Norbertas greit pajuto, kad jam ten nėra ką veikti, skaityti ir rašyti jau mokėjo. Vasarą jis atėjo pas mane, abu ten Gulbėse ir gyvenom, ir jis vienu metu buvo nuo manęs atsilikęs tik dviem klasėmis, ir jis pasakė, kad sugalvojo peržengti dar vieną klasę pirmyn. Tada jis kreipėsi į mane, kad parūpinčiau jam visus reikalingus vadovėlius ir užrašus, paskolinau anam tuos vadovėlius ir knygas, kokių jam reikėjo. Be to, ir pats buvau kaip jo mokytojas konsultantas, kartą per savaitę jis ateidavo pas mane pasimokyti, nes beskaitant vadovėlius kildavo visokių neaiškumų. Visokios teoremos, uždavinių sprendimai, algebra, geometrija, trigonometrija, chemija, fizika... Visi tie „kietieji“

dalykai, kuriuos tada gerai išmaniau, tuos dalykus tada mokiausi penketais, ir man buvo nesunku išaiškinti tai, kas jam buvo neaišku.

Paskiau nuėjom į mokyklą, jis tada jau buvo peršokęs per tris pradinės mokyklos klases ir atsidūręs penktoje Laukuvos vidurinės mokyklos klasėje. Norbertas peržengė ne tik vieną klasę, bet ir – dėl tuometinės mokslo reformos – dar vieną. Taip jis atsidūrė vienoje klasėje greta manęs, atsisėdo į suolą priešais mane, ir taip mes tapome klasiokais. Taip su juo ir mokėmės, vaikštinėdavom kartu – nueidavom ir pareidavom iš mokyklos. Išleidęs pirmąją knygą, man užrašė autografą: „Vincui, klasės draugui ir mokytojui“. Ta knyga dabar kaip eksponatas yra laikoma Laukuvos mokykloje.

Norbertas, būdamas mažas, buvo bažnyčios klapčiukas, o aš juo nesu buvęs. Gyvendamas pas tėvus, buvau jaunas ūkininkas, auginau tabaką, gerai iš to uždirbdavau. Ar pats rūkiau? Ne, tik kartą, kai buvo šalta, sugalvojau pasišildyti, iš tabakos susisukau tokį cigarą, prisirūkiau ir po to sunkiai sirgau kokią savaitę. Ir tada sau pasakiau, kad jeigu išgysiu, tai amžiais neberūkysiu. Taip ir buvo, pasveikau ir neberūkiau. O Norbertas irgi nerūkė, jis tėvų buvo išaugintas sveikai. Nei snapšės gėrė, nei nieko. Ir aš buvau sveikas – karves ganydavau iki Visų Šventųjų, nieko rudens šaltis nevodijo.

Norbertas buvo labai gabus ir darbštus vaikas, atsimenu, ką tik paskaitydavo, viską gerai atsimindavo, todėl anam buvo lengva mokytis. Ką nors iš geografijos, istorijos paskaitydavo ir jau žinodavo. Tik jo raštas buvo ne visai geras, toks sukrypęs. Atsimenu, aštuntoje klasėje jis buvo parašęs rašinį, o mokytoja sakė, kad jo parašymas vertas penketo, bet, sakė, kad tau sumažinsiu pažymį, kad pasistengtum gražiau rašyti... Buvo laimingas, kai kartu *prūde* pažvejodavom, bet retai taip buvo, o šiaip jis neturėjo laiko, vis skubėjo, vis tautosaka ir tautosaka... Rinko dainas, visokių padavimus iš kaimynų, paskiau ir plačiau važinėjo, bet pats nedainavo, nesu girdėjęs. Kai Norbertas buvo išdirbęs Laukuvoje mokytoju porą metų, pardavė gimtąją sodybą Gulbėse, o motinai nupirko trobelę prie Laukuvos bažnyčios. Ir jo motina ten gyveno, o tėvas jau seniau buvo miręs. Tada dažniausiai atvažiuodavo iš Vilniaus į Laukuvą aplankyti motinos (ir aš tada jau gyvenau Laukuvoje), ateidavo ir į Gulbes pas brolių, pabūdavo kokią dieną ir vėl išvažiuodavo. Dar, be artimesnių giminių, jis palaikė ryšius su pusėsėsėmis Irena, Biruta ir Elvyra bei pusbroliais Donatu ir Jonu Kugelevičiais, tėvo sesers Onos Vėliūtės-Kugelevičienės vaikais.

Prieš mirtį vasarą buvo atvažiavęs į Laukuvą kažko toks įpykęs, sakė, kad valdžioje esanti didelė korupcija, žodžiu, buvo politiškai nusiteikęs...

Vincas SAKALAIŠKAS,
N. Vėliaus antros kartos pusbrolis, klasės draugas

Laukuvos vidurinę mokyklą esame baigę 1954 metais. Buvome septintoji laida. Ir ta mūsų laida buvo kaip *kuloks*, kurio ir dabar nėra vienas pirščiukas be žinios neatsilenkia. Laida be galo draugiška, nes mes mylėjome vienas kitą, gerbėme vienas kitą. Norbertukas buvo mūsų jaunikas, bet nejautėm to. <...> Apie Norbertėlį noriu pakalbėti ne kaip apie mokslininką, žymų ne tik Laukuvai, bet ir visai Lietuvai nusipelnusį tyrinėtoją, bet kaip apie draugą. Tai buvo nuoširdus, atviras, be melo jaunuolis, visiems padedantis, labai geras draugas ir žmogus. Norbertą mačiau visada besišypsantį. Jis kažkaip mokėdavo padaryti, kad aplinkiniai nematytų to, kas buvo negerai...

Buvo toks laikas, kai saugumas ėmė vesti iš klasės draugą po draugo į tardymus. Mūsų gretos pradėjo braškėti, visiems kaupėsi ašaros, širdgėla didžiausia. O kai kurie mokytojai mūsų kitaip ir nevadino kaip žioplai, mulkiai ir panašiai. Kartą net buvome pavadinti banditų klase...

Reikėdavo tada mokykloje kiekvieną savaitę leisti sienlaikraštį. Mūsų Marytė Mockutė-Jocienė labai gražiai rašė, tiesiog kaligrafiškai, ji perrašydavo tekstelius, o man reikėdavo kokių vaizdelių nupiešti. Na, o Norbertas atnešė parašęs eiluiotą rašinį „Lakštingala ir asilas“ pagal rusų rašytojo Ivano Krylovo (1769–1844) pasakėčią, gal penkių ar šešių posmų. Tuo šmaikščiu rašiniu jis gynė klasės draugus... Ir ką – sutvarkėme, pakabinome. Klasiokai, kiti mokiniai ir mokytojai skaitė, žiūrėjo, atrodė, viskas normalu. Ir po pirmos pamokos žiūrime, kad nei mūsų pasakėčios, nei žinelių ant sienos nebėra – mūsų sienlaikraštis dingo. Tik po savaitės tuos sienlaikraščio rėmus perdavė kitai klasei. Ir tada mes plojome rankomis sakydami, kad, ačiū Dievuliui, kai kurie pedagogai save atpažino...

Atsimenu, Norbertukas buvo didysis klasės matematikas, o literatūros pamokose vis pasakydavo kokių įdomių pasakymų, ką nors iš tautosakos. Jei, būdavo, sėdim paniurusios, iš kažkur netikėtai atlėkęs, visokiomis laumėmis ar raganomis mus pradėdavo gąsdinti, juokauti ir išjudindavo. Žodžiu, buvo neprastas ir linksmas jaunuolis. O kai reikėjo, mokėjo ir išklaudyti, ir paguosti...

Senąją Laukuvos vidurinę mokyklą baigėme, rodos, dvidešimt trys abiturientai. Atsimenu,

susirinkome buvę mokiniai: N. Vėlius, V. Dargevičiūtė, A. Bagdonaitė, M. Mockutė, S. Pocius, Z. Karpys, A. Vaičiūtė, A. Petkevičius ir kiti, – pasiimti atestatus ir charakteristikas... Atestatus mums turėjo įteikti jauniausias mokyklos mokytojas Zigmas Montrimas ir mūsų klasės auklėtoja Lidiya Vasiljevna (pavardės, deja, neatsimenu), gera ir nuoširdi rusų kalbos mokytoja, valdžios tremtinė iš Krymo (direktorius tada buvo Jonas Stabužis). Dar atėjo mokyklos sargas Bagdonas (vardo neatsimenu), amžiną jam atilsį. Ir išdalino tuos atestatus... Ne įteikė, o išdalino... Skaudžiausia buvo, kad ant stalo sargas Bagdonas buvo užklojęs suglamžytą raudoną vėliavą. Taip kumštukus suspaudę sėdėjome ir tylėjome. Pasiėmėme ir išėjome. Dar mokytojas pasakė, kad po savaitės ateitume charakteristikų. Pasiėmėme charakteristikas užantspauduotuose vokuose, o išėję iš mokyklos susėdome po medžiais, atplėšėme tuos vokus ir charakteristikas balsu perskaitėme. Visose paskutinis sakinyss buvo toks: politiškai nesubrendęs. Ar su tokiu sakiniu tada galėjai kur nors stoti mokytis? Nutarėme tų charakteristikų niekam nerodyti...

O mūsų laidos pasiekimai tokie: aštuoni tapo gydytojais, šeši – pedagogais, yra baigusių Žemės ūkio akademiją, yra dėstytojų... Man nusišypsojo laimė penkiasdešimt septynerius metus būti mokytoja... Visi buvę žiopliai ir netikėliai susiradome gyvenimo kelius. Ir džiugu, kad pačia didžiausia Lietuvos žvaigžde nušvito mūsų mažylis Norbertas... Vėliau dažnai rengdavome klasės susitikimus.

Atsimenu, į vieną susitikimą mūsų Norbertėlis atvažiavo su savo jauna žmonele Ramune. Nuo tada ją vadindavome – mūsų marti.

Vanda DARGEVIČIŪTĖ-KLIMAVIČIENĖ,
klasės draugė

Adomas Mickevičius yra pasakęs: „Norint ką nors pasakyti apie žmogų reikia kalbėti apie jo žemę, apie jo dangų ir apie jo pragarą.“ Kokie buvo N. Vėliaus žemė, dangus ir pragaras? Noriu atkreipti dėmesį tik į kai kuriuos dalykus. Apie N. Vėliaus žemę jau girdėjome. Žinome, kada, kur ir kaip jis gyveno, dar gerai jį prisimename kaip žmogų. O Norberto dangus, mano manymu, buvo jo mintys, tiksliau sakant, – jo dvasia. Pirmiausia – tai jo parašyti darbai. Mano požiūriu, pats svarbiausias jo veikalas – „Senovės baltų pasaulėžiūra“ (1983), kuriame visapusiškai atsiskleidė Vėliaus senojo baltų pasaulio ir pasaulėvaizdžio supratimas. Ne Prahoje, ne Paryžiuje, ne Niujorke, o Gulbėse, Laukuvos žemėje, gimė drąsus protas, kuris sukūrė archajiškojo pasaulio supratimo metodiką. O apie pragarą iš dalies jau kalbėjo jo žmona Ramunė. Sąjūdžio dar nė nenujautėme, kai tarsi iš tautos gelmių iškilo tautosakos vertės suvokimas, kilo folkloro judėjimas – dainavimas, vakaronės, pradėjo kurtis folkloro ansambliai, pradėtos švęsti šventės... Tai, man atrodo, buvo N. Vėliaus kelias, ten jis praėjo ir savuosius pragarus...

Petras BIELSKIS, N. Vėliaus klasės draugas,
režisierius, pedagogas, menotyros daktaras

Norbertas Vėlius su džiukų dainininke Anele Čepukiene. Jonikiaičių k. Šilutės r. 1967 m. N. Vėlius parengė jos kūrybos rinktinę „O! tu kregždele“ (1973). Nuotrauka iš LLTI LTR Fototekos.

ATSIMENA RAMUNĖ VĖLIUVIENĖ

Norbertas labai gerbė mokyklą, mokytojus, nes ir pats jautė pareigą uždegti mokinius etnokultūriniam darbui ir meilei Lietuvai. Noriu perskaityti tekstą, kuriam jau yra beveik trisdešimt metų. Jis buvo parašytas 1988 m., maždaug liepos mėnesį, kai mūsų sūnus Gintautas baigė Vilniaus 27-ąją vidurinę mokyklą (dabar Vilniaus Jono Basanavičiaus gimnazija). Norbertas mokinių tėvėlių komiteto vardu buvo paprašytas pasakyti kalbą abiturientus išleidžiant į gyvenimą. Tai yra Norberto Vėliaus palinkėjimas buvusiems mokiniams. Tik jūsų mokytojai ir vyresnio amžiaus žmonės gali suprasti tą kontekstą, kada ir kokiomis aplinkybėmis ta kalba buvo pasakyta. Tuo metu dar buvo sovietmetis, ir tas palinkėjimas abiturientams buvo labai drąsus. Ir tai yra tiesiog programinis jo žodis.

Mieli abiturientai, kiekviena karta turi savo likimą, kurį jai paskiria istorija. Šitai kartai, kuri šiandien išeina į gyvenimą, teko itin sunkus išbandymas. Jūs gimėte ir augote slogiausiais totalitarinio brežnevinio režimo metais, kai po liūdnei pagarsėjusių pasitarimų Kremliuje ir Vidurinėje Azijoje paspartintais tempais buvo formuojama „vieninga tarybinė liaudis“, nežinanti savo istorijos, papročių, kalbanti viena sudarkyta rusų kalba. Iš jūsų buvo atimta Lietuvos istorija, papročiai, dorovė. Jums ne puoselėjo ne meilę draugams, tėvynei, visiems žmonėms, o klasinę neapykantą. Jūs augote ir mokėtės ne humaniškoje, demokratiškoje visuomenėje ir mokykloje, o tarsi kareivinėse, kur viešpatavo prievarta, galingesniojo teisė, kur norėjo jus padaryti ne savarankiškais, mąstančiais Lietuvos piliečiais, o paklusniais vyresniojo brolio valios vykdytojais. Todėl daugelis jus laikė prarasta karta. Bet jūs tokie nepanorote būti, šurpindami savo mokytojus ir tėvelius, su žaliomis „Žalgirio“ vėliavomis iš stadionų ir Sporto rūmų, kur iki užkimimo šaukdavote „Lietuva! Lietuva!“, jūs milicijos lydimi patraukėte į aikštes ir gatves. O ant namų sienų ir savo marškinėlių vis piešdavote Vytį ir Gedimino stulpus. Saugumiečiai nespėdavo perdažinėti sienų, o tėveliai keisti marškinėlių. Iš pasuolės, slapta, jūs skaitėte „Vytautą Didįjį“, „Kęstutį“, Šapokos „Lietuvos istoriją“ ir iki ašarų ginčydavotės su savo mokytojais. Ir kai pradėjo busti visa Lietuva, jūsų visur buvo

pilna: ir Gedimino aikštėje, ir Vingio parke, ir Rygoj, ir Taline. Žalias vėliavas jūs pakeitėte trispalvėmis. Taip iš prarastos kartos jūs tapot mūsų vilčių ir ateities karta. O kad jūs iš tiesų pateisintumėt atbundančias Lietuvos viltis, jums teks patiems susigrąžinti tai, kas buvo iš jūsų per prievartą atimta. Jums teks iš naujo suprasti ir pamilti savo gražiąją, nesudarytąją lietuvių kalbą, istoriją, dorovę, papročius – visą mūsų tėvams ir protėviams įprastą gyvenimo būdą. Atgimstančiai Lietuvai reikės daug drąsių, išmintingų politikų, ekonomistų, teisininkų, tautinės kultūros ir mokslo darbininkų. O kad tokiais galėtumėt būti, jums dar teks daug ir atkakliai mokytis.

Norėčiau ir linkėčiau, kad visi jūs susirastumėte savo vietą gyvenime, kad kiekvienas būtų savo specialybės, savo amato meistras, o svarbiausia – kad per visą gyvenimą, nesvarbu, ar jis būtų sunkus ar laimingas, išliktumėte sąžiningi, taurūs, dori, gerbtumėt save ir kiekvieną žmogų, kad mylėtumėte žmones ir savo gimtąjį kraštą – Lietuvą.

O kad iš prarastos kartos jūs tapot vilties karta, daug prisidėjo gerieji jūsų mokytojai. Visų tėvėlių vardu nuoširdžiai jiems dėkoju.

Manau, kad šie palinkėjimai yra labai aktualūs ir dabar. Tik dabar užduotys kitos: tada reikėjo bijoti rusifikacijos, sovietizacijos, o dabar reikia stengtis nepasiduoti įvairioms atplūstančioms įtakoms, nereikia išsivaikščioti, galbūt galima rasti savo vietą Lietuvoje ir tarnauti Lietuvai.

LAUKUVOS N. VĖLIAUS GIMNAZIJOS DIREKTORĖ RAIMONDA KAUNECKIENĖ

Neseniai atšventėme Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmetį. Laukuvos lietuviška mokykla ir jos bendruomenė šių metų spalio 26 d. taip pat švęs savo šimtmetį. Šiomet minime ir mitologo, folkloristo, vieno žymiausių pasaulyje pripažinto senosios lietuvių kultūros tyrinėtojo, profesoriaus Norberto Vėliaus 80-ąsias gimimo metines. Norbertas Vėlius – žmogus Mokytojas, kuris mokė ir toliau mus moko – siekti, atsakyti; jaučiant pareigą ir kasdienybėje augti... Ne veltui 2000 m. tuometinei Laukuvos gimnazijai buvo suteiktas naujas pavadinimas ir dabar mes, mokiniai ir mokytojai, visi joje dirbantieji, galime išdidžiai tarti, kad dirbame ir mokomės Šilalės r. Laukuvos Norberto Vėliaus gimnazijoje.

Norbertas artimųjų, draugų, bendražygių, buvusių klasės draugų širdyse ir mintyse yra išlikęs kaip paprastas, nuoširdus, darbštus, gabus žmogus. Iš Vilniaus parsivežusi gerbiamos jo žmonos Ramunės Vėliuvienės gimnazijai dovanotas Norberto Vėliaus knygas ir jas prieš save išsidėsčiusi, supratau, kokio begalinio darbštumo ir kantrumo, koks talentingas ir atsidavęs darbui žmogus jis buvo... Ne veltui istorikas Antanas Tyla rašė, kad Norberto Vėliaus mokslinis palikimas ir yra pats geriausias paminklas, kokį viso gyvenimo triūsu mokslo žmogus gali pats sau pastatyti.

LAUKUVOS N. VĖLIAUS GIMNAZIJOS MOKYTOJA AURELIJA BITINIENĖ

Šiomis dienomis girdime pranešimus, kaip Švietimo ir mokslo ministerija mėgins Lietuvos mokyklas suskirstyti į stiprias ir silpnas. Neaišku, kaip gelbės vadinamąsias silpnas mokyklas. Neaišku, kaip bus vertinama mūsų Laukuvos Norberto Vėliaus gimnazija, bet su pasididžiavimu sakau, kad mūsų gimnazija yra stipri, gražiai puoselėdama profesoriaus Norberto Vėliaus atminimą. Prieš kelias dienas gimnazijoje organizavome N. Vėliaus surinktų sakmių popietę, ir grįžtamasis to renginio ryšys man buvo maloniai netikėtas. Vakar šeštokėliai prisiminė visas per renginį sektes sakmes, jiems pasirodė įdomus tas paslaptingas – nematomas, neapčiuopiamas – mitinis sakmių pasaulis. Pagal jas jie sukūrė ir mažyčius šedevriukus – koliažus, piešinius.

N. Vėliaus gyvenimas – dabar madinga taip sakyti – sėkmės istorija. Jis yra sakęs: „Aš niekada nesuabejojau dėl savo darbo, pasirinkimo, santykio su žmonėmis, su dieviškuoju pasauliu, kadangi, ačiū Dievui ir šeimai, manyje esantis etninis paveldas yra labai stiprus.“ N. Vėliaus dėka supratau, kas yra etninė kultūra. Todėl drįstu savęs ir visų klausti, ar dažnai paskambinu mamai, ar pažįstu savo giminės genealogiją? Kaip į amžinojo poilsio vietą palydime mirusiuosius, ar dažnai anūkai aplanko senelių kapus? Ar džiaugiamės išmokę šokti polką, ar prisimename mamos dainuotą lopšinę? Ar nesi-gėdijame grodami tradicinėmis kanklėmis? Ar šiuolaikinės panelės moka suadyti prakiurusią vilnonę kojinę, ar žinome, kieno kieme gandrai suka lizdą? Ar turėdami išmaniąsias technologijas

įamžiname svarbias savo gyvenimo akimirkas? Ar noriai geriame močiutės pašildytą pieną su medumi? Ar išiname su mama rinkti čiobrelių arbatai, ar tikime, kai tėvai ir seneliai pasakoja apie buvusias galias lietuviškas žiemas? Kodėl apie emigravusius mūsiškius jau kalbame kaip apie svetimus? Kodėl mūsų gimnazijoje nuolat verda diskusijos, kas pirmasis turėtų pasisveikinti – mokinys ar mokytojas?

Ką apie tai dabar pasakytų N. Vėlius? Manau, kad jis pasakytų, kad etninė kultūra yra gyvenimo būdas, – ne šou, ne vienkartiniai pasirodymai, ne tik kaimo turizmo sodybos, net ne tik šokis ar daina. Etninė kultūra yra gyvenimo būdas čia, savo žemėje, dabar, o ne kada nors. Tai gyvenimas, kai neskubėdamas bandai suprasti, kas aš esu, kodėl aš esu, kokia mano buvimo žemėje prasmė? Dabar jau svarbu savęs klausti, kas aš esu – žmogus ar feisbuko profilis?

Etninė kultūra, kai gerbiamos ir išlaikomos tradicijos, netrukdo tautos progresui, skatina kurti ir naujas tradicijas. Etninė kultūra – savųjų šaknų suvokimas, kai dera sena ir nauja, tai, kas padeda tautai nekeliaklupsčiauti. Neke-lia-klups-čiau-ti! Ypač mūsų laikais. Esu giliai įsitikinusi, kad etninės kultūros reikia mokyti ir kad būtina įsipareigoti tautos kultūrai. Paklauskime, ką 1992 m. N. Vėlius kalbėjo su antropologe profesore Liucija Baškauskaite: į Baškauskaitės pasakymą „Mano akimis žiūrint, tu esi žynys“ N. Vėlius sureagavo taip: „Tu pavadinai mane žyniu. Žynys, išminčius yra senas. Aš norėčiau būti žynys, norėčiau būti išmintingas, bet norėčiau būti dar ir nesenas.“ O jo pašnekovė tada pranašišškai pasakė: „Amžiną jaunystę turi, Norbertai...“ Manau, kad N. Vėlius gyvendamas ir dirbdamas jautėsi jaunas ir mums jis visada išliks jaunas.

Parengė Juozas ŠORYS

“NORBERTAS WAS ALWAYS SMILING”

Prof. Norbertas Vėlius (1938–1996), promoter of Lithuanian ethnic culture, researcher of mythology is remembered in his homeland, Laukuva. He was honoured at a conference organised by the school named after him and local cultural figures. Presented are reminiscences of this celebration's participants – N. Vėlius' close family and fellow countrymen remember his youth and the work that he did. Prepared by Juozas Šorys.

Petrikų k. ąžuolas. Gervėčių kraštas. 2010 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

AŽUOLĖLI ŠIMTAŠAKI, VIDURY PASAULIO DYGĖS

Vladas BRAZIŪNAS

■ *qžuolėli šimtašaki
ar tave ši žemė sakė
ar mane, kai ryto metą
raibą plunksną žaibas meta*

*ar meni, kaip gyveni
mano žemės armeny
brankini ak žaibo grūdą
žiemkenty, ir mano būdą*

*apkabinki mintį lėtą
mano žemės išmylėtą
mano tvinksinčias rankas
ir kas žingsnis naują kas*

*kas mus skiria, kas mus sieja
kas be vėjo mus pasėja
kas diena: ant ilgo lauko
lygų liemenį užaugo*

Šitas eilėraštis, parašytas daugiau kaip prieš tris dešimtmečius, man pasirodė kažkodėl svarbus, nes atpažįstu jį kaip kiaurai persmelktą tradicinės mūsų pasaulėvokos, teigiančios, jog dygęs esi vidur lauko ar pasaulio marių, ant tėvulio dvaro, pats esi galingas pasaulio medis, tas ažuolas ažuolėlis, nors gal, kaip sako šį eilėrašį pakursčiusi mįslė, – ir linas ar kitas šventas žolynas... Čia slypi paprastas ir aiškus žmogaus orumo, taip pat ir tautinio orumo, savivertės ir dvasios laisvės kodas. Man įtvirtintas – Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuvos ir apskritai viso ano meto tautinio sąjūdžio. Per Petro Zalansko, per Onos Vaškaitės-Bluzmienės, pagaliau per Marcelės Paulauskienės ar Veronikos Janulevičiūtės, per dešimtis, šimtus, per tūkstančius kitų žmonių lūpų...

Atsiprašau, kad kalbu apie save, bet mokslininkas nesu. Galiu būti liudytojas ar tipiškas pavyzdys savo kartos žmogaus, kuriam pasisekė: Pasvalio šaknys, ramuvos liemuo, literatūrinės ir kitokios šakos šakelės... Tokios būtų trys mano pasaulio sferos, galėtų būti ir trys svarbiausios autobiografijos dalys. Laja sulapoja, bet maitinančios šaknys, lają laikantis kamienas – niekur nedingsta, kol esi gyvas. Be Pasvalio šaknų, bet ramuvos kamieno jokia mano laja nešlamėtų.

Ramuva man prasidėjo 1969-ųjų spalį, tai gi prieš 49-erius metus. Ir iškart – neišvengiama žygeivystė, greit ir dainavimai su Žiūrais, su „Ratilio“ ir su visais pamažu kitur besirandančiais, beansamblėjančiais. Visose šito didžiojo sąjūdžio

atšakose sukosi daugmaž tie patys žmonės, vienur veikiantys stipriau, kitur gal tik šiaip gerai besijaučiantys. Tą lemtingą vakarą, kai dar žurnalistikos kurso ir bendrabučio draugas Edmundas Stankevičius mane, septyniolikmetį fuksą, nieko daug neaiškindamas tiesiog buitškai nusivedė „pas seserį“. O ta sesuo – Julija Stankevičiūtė-Trinkūnienė, Jono Trinkūno žmona ir Žemynos Trinkūnaitės motina. O svečiai, kiek iš to, regis, vakaro pamenu, – Jonas Bruveris, Veronika Janulevičiūtė (vėliau Povilionienė), Vida Jukniūtė (greitai Girininkienė), Arvydas Šliogeris... Tą vakarą gal ne, bet šiaip esančius drauge jautei Vingaudą Baltrušaitį, Viktoriją Daujotytę, kiek atokiau gal Marcelijų Martinaitį... Kazimierą Eigminą, Kazimierą Garšvą ir arčiau prie žygeivių Tadą Šidiškį. O kartą Rimanto Matulio bute buvau pasijutęs kaip slaptame tarptautiniame susitikime: latviai, estai, mūsų keletas, svečių veidų nei pavardžių neprišiminčiau, bet šnekama – angliškai – buvo apie bendros veiklos koordinaciją...

Tai čia tik pirmosios ramuvos priešistorės dienos ar tik akimirkos, atminty išlikusios (juk ne kas kita ir teišlieka, tik akimirkos). Šiaip ar taip, iškart tada pasijutau panardintas galingan srautan. Gal ypač Jonas Trinkūnas turėjo tą neatremiamą savybę iki tol nepažinotą žmogų be išlygų priimti kaip savą, natūraliai iškart užkrauti jam kokią užduotį nė nepatikrinus jo gebėjimų. Tiesiog iš kažkokios keistos nuojaautos, gal iš pirmo įspūdžio. Tik gal kokius pradmenis pajutęs. Tarkim, nei iš šio, nei iš to pareikš, jog iš moterų geriausiai dainuojanti Veronika, o iš vyrų – Vladukas, tai gi jau aš, jauniklis. Tam jaunikliui kiek sukosi galvelė, nes nauji potyriai vėrėsi kaip niekad sparčiai, iškart pasijutai kažkokio didelio bendro kelio pradžioj, didelėj bendrystėj, pernelyg neviešintinoj. Bet nesaugus nesijautai. Bent jau kurį laiką. Greitai gavau Marijos Gimbutienės knygos „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene“ mašinraštį, gražų Alfonso Andriuškevičiaus vertimą – gal per parą ranka persirašiau nuo pradžios iki galo, tą rankraštį tebeturiu... Nieks nieko neaiškino, bet žinojai, kad labai kam nesigirtina. Ar kad niekam neatskleistina koks romantiškas Vidos Jukniūtės prisipažinimas, kaip jie, koku kursu vyresni istorikai, susibūrę į, regis, visai neformalų Lietuvos istorijos būrelį, renkasi pas kažką senam name, užsidangsto langus ir tyliai tamsoje gieda „Lietuva, brangi“... Juolab kad prisipažinta pašnibždom, prisipažinta va kaip tik tokiu spalio

Vilniaus ramuviečiai: Rimantas Matulis, Vladas Braziūnas, Julija Trinkūnienė, Ida Stankevičiūtė, Vytautas Ciplijauskas, Jonas Trinkūnas ir kiti. Apie 1971 m. Vytauto Daraškevičiaus nuotrauka.

laiku, savaitė prieš Ilges, o žengėm mes vakare, jau visai sutemus, žengėm miško pakraščiais palei Nerį, buvom atvažiuavę traukiniu, tad turėjom persikelti šion Neries pusėn, tilto nėra, reikia prisišaukt kokį vietos žmogų su laive – padėjo galingas Edmundo Stankevičiaus balsas. Atplaukė žmogus, perkėlė, parsivedė, pavalgydino, daržinėj ant šieno apnakvino, kiekvienam po veltinį pasiūlė... Rytojaus dieną niurktelėjom Nerin, išvaikščiojom Karmazinių piliakalnį ir viską aplink: vieta pirmosioms ramuvių ir žygeivių Ilgėms – kuo puikliausia! Po savaitės jau mūsų čia buvo daugybė... Šitai va tarytum atsitiktinai ir tampama pradininkais, tarytum kokia globianti ranka skiepytą tave tvirtan kamienan, gyvybės syvų pritvinkusian. Tikras pavasaris, tikras žemės atrakinimas. Kad ir rudenį.

Po trisdešimties metų, amžių sandūroje, įvairių kartų Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuvos žmonės buvom sukrutę siuntinėti vieni kitiems anketas, prašyti tam tikros temos prisiminimų ir pan. – ketinom atlikti išsamią kompleksinę ekspediciją po... pačią ramuvą ir šitai išleisti įvairiausių skerspjuvių jos monografiją. Sumanymą, kad ir kaip pakitusį ar išsiskaidžiusį, vis tiek kada nors teks įvykdyt, o dabar va pasiėmiau savo anketos lapus.

Į klausimą „Kas buvo ramuva Jums?“ ten atsakau: „Daugmaž kas Adomo Mickevičiaus laikų jaunuoliui būtų buvę filomatai, tik daugiau ir dvasiškai bene lemtingiau: tautinės, istorinės sąmonės lavėjimo, (įsi)prasminimo vieta (*locus*

patriae), galimybė ir būtinybė; (pasi)tikėjimo, atsakingos laisvės sala; sutelktinio darbo džiaugsmas; neaprepiamas tikrumo potyrių laukas...“

Į klausimą „Kas buvo ramuva?“, pati ramuva, mėginu atsakyti objektyviau ir kuo glausčiau: „Legaliai formalizuotas nelegalių paskatų bei nuotaikų tautinis kultūrinis sąjūdis“; ir prirašau pasergėjimą: „jokiu būdu ne koks „klubas“ (plg. „interklubas“; bent autentiškaisiais ramuvos metais klubu net pašalinių, net ideologinėj viešumoj, pvz., spaudoj, – neprasivardžiuota)“. Platesnius ramuvos prisiminimus, gal ir visą knygą, turėčiau rašyti vien todėl, kad Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuva ir pavadinimu, ir savo esminėmis nuostatomis su niekuo, su jokia kita anų ar šių laikų etnokultūrinio (ar net etnoreliginio) judėjimo atšaka painiojama nebebūtų. Visos šimtašakio šakos bei atšakos gražios ir vertos, tačiau kiekviena šlamėjo vis kiek kitaip, užtat kiekviena verta ir įdomi dar ir savaime.

Tad trumpai dėl paties vardo. Svarbiausia įsiminti, jog *ramuva* yra bendrinis žodis, todėl jis niekad nerašomas didžiąją raide, prie jo nekabinamos jokios kabutės, nereikia jam jokių paaiškinamųjų priedėlių (minėto „klubo“ ar pan.). Tokia Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuva radosi, tokia išliko keletą pirmųjų lyg ramesnių metų, tokia per pirmuosius sukrėtimus, kai Jonui Trinkūnui buvo pradėta kurti byla, jis pašalintas iš aspirantūros, tada iš Arvydo Šliogerio man teko perimti oficialų vadovavimą ramuvai, o jos ideologinės priežiūros ėmėsi tiesiogiai universiteto

prorektorius Bronius Sudavičius (gal saugumo pulkininkas, gal papulkininkis). Kas ketvirtadienį paskirtą valandą turėdavau eit jo kabinetan atsiskaityti, o jis pasitikdavo ta pačia pasisveikinimo fraze (intonacija truputį šnypščia): „Tai ką per savaitę spėjot nuveikti, draugai nacionalistai?“ Tik Sudavičiui pasirašius galėjom kabinti eilinį savo skelbimą, kad renkamės kokion pasirengimo ekspedicijai paskaiton ar dar ko. Ant to skelbimo, išpiešto Jono Daniliausko, visada kuo gražiausiai puikuodavosi bendrinis žodis *ramuva*, Sudavičiui jis buvo kaip buliui raudonas skuduras – iškart jam primindavo Lietuvos laikų karininkų ramovę Kaune... Prasidėdavo pamokslas, tekdavo apsimesti naiviu išvėpėliu ar dar kuo, prorektorius įkarštis tam kartui užgesdavo.

Ačiūdie, greitai iš manęs ramuvą perėmė Venantas Mačiekus, prieš tai kraštotyron subūręs pulkelį Ekonomikos fakulteto studentų bei dėstytojų ir su tuo pulkelio ramuvon gražiai įsiliejęs. Žmogus vyresnis, apdairus, visai kitos patirties. Ar gal tiesiog reiktų sakyti – patyręs (mat mano improvizacinė diplomatija bus buvusi gaudžiai menka, o konspiracinė patirtis – ir visai niekinė). Ramuva, ko gera, būtų buvusi uždaryta (kaip vėliau buvau uždarytas aš pats – kariuomenėn) ar paspausta po padu (kaip vėliau septynerius metus leidykloj taip laikyta pirmoji mano eilėraščių knyga). Bet ramuva liko gyva ir gyvybinga. Užtat Mačiekui ir reiktų dėkoti,

kad apie Vilniaus universiteto kraštotyryninkų ramuvą kalbam kaip apie smarkų kelių dešimtmečių etnokultūrinį sąjūdį, aprėpusį dešimtis dėstytojų, šimtus, tūkstančius jų studentų ir moksleivių visoje Lietuvoj;

kad tas sąjūdis įgavo aiškią sandarą ir aiškų kuo rimčiausios mokslinio darbo talkos ritmą (kompleksinės ekspedicijos ir savišvietos tarpai tarp jų);

kad drauge su žygeiviais, kitais ramuviais, etnografiniais ansambliais Lietuvoje lyg nejučia sukurta tokia mentalinė terpė, jog budrus tautinio orumo, tautinės savivokos režimas joje ėmė veikti tarsi savaime, tyliai ir sklandžiai, stipriai ir nepalenkiamai: esame ąžuolai ąžuolėliai, žymintys, jog čia – mūsų Lietuva. Visų mūsų laimė ir lemtis, mūsų kūno ir dvasios tėvynė.

Beje, tada, prieš pusę amžiaus, autentiškas dainavimas jau lėtai geso net kaime, o iš viešumos – radijo, koncertų scenų ar švenčių – jį jau, atrodė, visiškai buvo išstūmę vadinamojo estradinio dainavimo popsas, rusiškas ir lietuviškas, šiek tiek klasikos, dar kaip „tautinės formos“ prieskoninių – žiupsnelis liaudies dainų harmonizacijų. Savaip teisus buvo net vienas prodekanas, lakstęs vis mūsų skūsti prorektoriumi Broniumi Sudavičiumi: „Ir vėl jie ten sektantiškas dainas dainavo!“ Čia apie

galingąsias šilinių dzūkų daugiabalses, mūsų užrašytas daugiausia prie Ūlos, juostoj tarp Zervynų ir Mardasavo, išdainuotas su Žiūrų vyrais ir moterimis, tada jau dainuotas auditorijose, universiteto kiemeliuose, traukiniuose ir troleibusuose, pagaliau pasiekusias ir atokiausias miestus ir kaimečius... Liaudies daina per dešimtmečius Lietuvos žmonių vėl buvo išgirsta, prisiimta kaip sava ir pamilta. Tauta vėl išmoko kalbėt ir kalbėtis liaudies dainos garsais. Lemtingaisiais tautos atgimimo metais švelnioji mūsų liaudies daina pasirodė besanti tvirčiausias mūsų vienybės ginklas, iškalbiausias laisvos mūsų valios pareiškimas.

Tiek spėjau tarstelt apie neapbrėpiamą Vilniaus universiteto kraštotyryninkų ramuvą, jos ištakas ir pirmuosius gyvavimo metus. Jono Trinkūno ramuva, jos nuostatos ir dvasia, iš esmės tos pačios liko ir Venanto Mačiekaus ramuvoj. Kaip, kokiomis pastangomis ir kokia kaina, papasakos jis pats, ramuvos ąžuolo drūtgalis, daugelio ramuvių kartų vadinamas Vadų Vadu.

dugno dangus

*kaip ąžuolas giliai šakas suleido
kaip sulapojo ant vakario veido
tos senos tvoros, atžalų pynė
apstojusi mane kaip giminė*

*baltai aukoja, numazgoja kojas
aš jau piemuo, ganytojas, artojas
iš mano vardo, Viešpatie, buri
įsmeigęs kardą vargo vidury*

*iš jo malonės pateka raudona
kantrybės kraujyje mirkyta duona
ir darganotam dugno danguje
prasiveria teisybės praraja*

Pranešimas, skaitytas 2018 m. spalio 24 d. LR Seimo Kultūros komiteto ir Etninės kultūros globos tarybos konferencijoje „Etnokultūrinio sąjūdžio ištakos, raida ir reikšmė“, skirtoje atkurtos Lietuvos 100-mečiui, folklorinio judėjimo ir žygeivystės 50-mečiui.

HUNDRED-BRANCHED OAK TREE, GROWING IN THE WORLD CENTRE

Vladas BRAZIŪNAS

Laureate of the Lithuanian National Award, poet Vladas Braziūnas, remembers the Vilnius University student *ramuva*, operating in the 1960s–1970s, as an ethno-cultural movement, encompassing dozens of teachers and professors, and hundreds of students. An island of responsible freedom and field of immensely certain experience. The academic youth, coming together into the *ramuva*, organised complex ethnographic expeditions, gave new life to the authentic singing tradition in the cities, a tradition that was dying out in the villages.

TUVOS ELNIŲ AUGINTOJŲ IR MEDŽIOTOJŲ SOCIOEKONOMINĖS PRAKTIKOS BEI STRATEGIJOS POSOVIETINĖJE APLINKOJE. 2 DALIS.

Aivaras JEFANOVAS

Tęsiame kultūros antropologo tyrimą apie Tuvos Respublikos, Todžos rajono (Pietų Sibiras, Rusija) vietinių gyventojų tradicines veiklas – elnininkystę ir medžioklę. Dėl ekonominių ir socialinių pokyčių elnių augintojams kyla daug naujų iššūkių. Vienas jų – plėšrūnai (vilkai, meškos), kurie dažnai puldinėja elnius. Medžiotojų santykiai su jais pagrįsti ne tik agresija bet ir pagarba. Straipsniui panaudota lauko tyrimų medžiaga, surinkta 2017 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Todžos rajone.

■ ELNIŲ AUGINTOJŲ IR MEDŽIOTOJŲ SANTYKIAI SU PLĖŠRŪNAIS

Papašyti papasakoti apie santykius su plėšrūnais, Todžos rajono autochtonai dažniausiai kalbėdavo apie plėšrūnų užpultus elnius, jų medžiojimo praktikas bei plėšrūnų gebėjimus pergudrauti medžiotoją. Šie pasakojimai atspindi dvejopą požiūrį: žmonės į plėšrūnus žiūri su pagarba, kaip į intelektualias būtybes, gebančias stebėti, mokytis ir perprasti žmonių ketinimus, kita vertus, į plėšrūnus žiūrima kaip į naikintinus kenkėjus (Oehler 2016 : 194). Neigiamą vietinių žmonių požiūrį į plėšrūnus įtakojo sovietmečio kolektyvizacijos praktika, kadangi valstybė skatino ir vertė visomis priemonėmis juos naikinti. Posovietiniu laikotarpiu autochtonų požiūris į plėšrūnus dažniausiai išliko neigiamas. Pavyzdžiui, Buriatijos evenkų manymu, nekovoiant su plėšrūnais, neįmanoma užsiimti elnininkyste (Brandišauskas 2017: 204–206). Kitoje Sibiro dalyje, Jakutijos šiaurėje, kai kurie elnių augintojai, piktindamiesi plėšrūnų apsauga ir globa bei humanizmu Europoje, sako, kad jeigu būtų galimybė, tai visus vilkus išnaikintų arba „atiduotų“ juos Europos žaliesiems ir gėjams (A. J. lauko užrašai, 2018).

Kita vertus, požiūris į plėšrūnus, kaip į pagarbos vertas būtybes, atsiranda dėl jų gebėjimo pergudrauti žmogų ir konkuruoti su juo. Gyvendamas kaimynystėje žmogus priverstas taikytis su plėšrūnų jėga, ištverme ir sumanumu.

Nors Todžos rajono elnių augintojai Nikolajus ir Slava plėšrūnus laiko kenkėjais, tačiau mano, kad vilkai yra protingi žvėrys, nes gaudydami grobį ir slėpdamiesi jie gudriai išnaudoja kraštovaizdį, atpažįsta medžiotojo pėdsakus, kurie praneša apie pavojų, supranta žmogaus klastą. Todžos rajono kaimynystėje gyvenantys sojotai (Buriatija) vilkus taip pat laiko intelektualiomis būtybėmis. Nors plėšrūnai ten nelaikomi priešais,

tačiau dėl gebėjimo mokytis ir numatyti slaptus autochtonų ketinimus jie suvokiami kaip pavojingi žmonių konkurentai (Oehler 2016: 192, 198). Elnių augintojai evenkai (Baikalo kraštas) į vilkus žiūri su pagarba ir stengiasi be reikalo jų nežudyti, nes mano, kad keršydami vilkai gali išpjauti visą elnių bandą (Давыдов 2014 b: 112).

Mongolai tiki, kad vilko sumedžiojimas atneša sėkmę ir pagarbą medžiotojui, tai trokšamas laimikis. Taip žmogus siekia susitapatinti ar įgyti plėšrūnų savybių, tokių kaip gudrumas, ištvermė ir jėga (Charlier 2015: 170).

Daugelis Sibiro autochtonų laikosi tam tikrų meškų medžioklės tradicijų bei ritualų, skirtų pagerbti šiuos žvėris (Vanshtein 2006: 69–76; Brandišauskas 2017: 207–213; Wilerslev 2007: 130). Todžos rajone nuo senų laikų gyvavo Meškos šventė, kurios metu medžiotojai, pagerbdami sumedžiotą žvėrį, pakabindavo meškos kaukolę ant medžio ir nukreipdavo ją į vakarus¹ (Вайнштейн 1960: 172, 173).

Todžiai lokį laiko taigos šeimininku, būtybe, kuri turi savo teritoriją ir „prižiūri“ taigos išteklius, todėl medžioklėje stengiamasi elgtis pagarbiai, pavyzdžiui, nesigirti tuo, kad einama medžioti meškos.

1 Sumedžioję mešką medžiotojai ant laužo katilė išvirdavo jos galvą, susėsdavo aplink ugnį ir pats vyriausias grupės narys, išėmęs žvėries galvą, atsipjaudavo mėsos gabalą ir perduodamas kitiems medžiotojams sakydavo: paragaukite „torajaus“ (ru. *топай*) galvos. Atsipjovęs meškienos medžiotojas sakydavo „chuuk“, šis garsas tarsi pamėgdžiojo varnos kranksėjimą, žmonės sakydavo: „Tai ne mes tave užmušėm, torajau, o varnos“ (Vanshtein 2016: 72). Galva eidavo ratu, kol visa mėsa būdavo suvalgoma, o vyriausias medžiotojas paimdavo meškos kaukolę ir tardamas „torajaus galvą nuspalvinsim“ nujuodindavo kaukolę laužo anglimis. Tada laidodavo mešką, pakabindavo kaukolę ant kedro ar jauno beržo, jos priekinę dalį nukreipdavo į vakarus, o letenas pakabindavo šalia (Вайнштейн 1960: 172, 173).

Šalia „čiumo“ – nušautos meškos kailis. 2017 m.

Todžos medžiotojas papasakojo istoriją, kaip jis sumedžiojo pirmąją mešką: iš pradžių ją pašovė, bet žvėris pabėgo, teko ilgai ją sekti, kol galiausiai pribagė. Po šios medžioklės vyras ilgai negalėjo atsigauti, drebėjo visas jo kūnas, kurį laiką netgi negalėjo kalbėti ir vengė rodytis žmonėms. Šio autochtono teigimu, medžiotojai, rodydami pagarbą meškoms ir bijodami užsitraukti nesėkmes, laikydavosi nekalbėjimo ritualo ir niekada neminėdavo tikrojo meškos pavadinimo. Kalbėti apie planuojamą meškos medžioklę tiesiogiai buvo neleistina, todėl meškų medžioklę žiemos guoliuose vietiniai vadindavo svečiavimusi guolyje (ru. *Гостить в берлоге*).

Apie vieną įdomiausių tradicinių lokių medžioklės būdų Todžos rajone pasakojo kitas buvęs medžiotojas: anot jo, medžiotojas tyliai, kad nepažadintų meškos, įlisdavo į jos žiemos guolį, rankomis tamsoje apčiuopdavo plakančią plėšrūno širdį ir durdavo peiliu². Todžos rajone šis

medžioklės būdas seniau buvo laikomas įprasta praktika atšiauriomis žiemomis apsirūpinti mėsa ir riebalais (Даржа 2013: 442).

Meškų medžioklė labai pavojingas užsiėmimas, todėl apipintas įvairiausiais pasakojimais ir legendomis, kuriančiomis meškos, kaip pavojingiausio ir mistinių galių turinčio gyvūno, įvaizdį. Tuviai pasakojo legendą apie medžiotoją, kuris buvo meškos sudraskytas į gabalus, o vėliau jo galvą žmonės rado erelio lizde. Kita medžiotojų legenda pasakoja, kad prasidėjus šalčiams meška įbrenda į vandenį tam, kad sušlapęs kailis pasidengtų ledo sluoksniu, kurio neperšauna smulkios kalibro kulka, o stambesni šratai tiesiog nuslysta.

Elnių augintojai Nikolajus ir Slava pasakojo nutikimą, kai meška įlindo į čiumą, o žmonės gindamiesi ją užbadė peiliais. Elnių augintojų teigimu, puolančiai meškai reikia mesti kokį nors

2 Medžiotojas, prisiartinęs prie guolio, stengdavosi įsiklausyti ir nustatyti, ar meška giliai miega, ar guolyje žiemoja viena, o gal daugiau meškų. Žmogus tyliai įlisdavo į guolį, delnais apčiuopdavo gyvūno širdies pulsavimą ir pridėjęs peilio smaigalį stipriu smūgiu giliai susmeigdavo

ašmenis. Svarbu būdavo neužstoti išėjimo iš guolio angos, nes mirtinai sužeistas žvėris staigiai pašokdavo ir nubėgęs nedidelį atstumą žūdavo. Jei guolyje būdavo antra meška, tai pagal medžiotojų pasakojimus, antra dažniausiai likdavo gulėti ir ją sumedždavo tuo pačiu metodu (Даржа 2013: 442).

daiktą – kepurę, drabužį ar krepšį, – nes žvėris, letenomis jį gaudydamas, atsistoja ant dviejų kojų ir atsidengia, o tuo metu reikia durti peiliu į širdį.

Pasakojimai apie meškas, užpuolančias žmones, plačiai paplitę tarp Sibiro medžiotojų, dažnai kalbama apie meškas, kurios įsiveržia į medžiotojų trobeles (Davidov 2014a: 28). Baikalo regiono elnių augintojai mano, kad meškos taip elgiasi sąmoningai, nes konkuruoja su žmonėmis (žr. ten pat). Nikolajus, paklaustas, ar bijo meškų, atsakė, kad visada jų bijo, nes jos būna piktos bei kerštingos ir gali sąmoningai persekioti žmogų.

Todžos rajono elnių augintojų ir medžiotojų santykiai su plėšrūnais pagrįsti pagarba jų intelektui bei gebėjimams perprasti žmogaus ketinimus ir jį pergudrauti. Kita vertus, autochtonų požiūriu, plėšrūnai yra pavojingi kenkėjai ir konkurentai, su kuriais nuolatos vyksta kova dėl elnių ir teritorijos. Plėšrūnų medžioklė yra pavojingas užsiėmimas, neretai susijęs su medžioklės ritualais ir apipintas legendomis. Meškų pagerbimui todžiai nuo seno skiria ypatingą dėmesį. Medžiotojų teigimu, nors meškos sumedžiojamos beveik kiekvienai progai pasitaikius, tačiau su jomis elgiamasi pagarbiai, pavyzdžiui, atliekamas palaidojimo ritualas.

PLĖŠRŪNŲ SKAIČIAUS REGULIAVIMO PRAKTIKOS IR STRATEGIJOS

Elnių augintojai Nikolajus ir Slava pasakojo, kad plėšrūnai elnius dažniausiai užpuola naktį, kai apsiniaukę, lyja ar tvyro rūkas, tad tokiomis naktimis autochtonai būna pasiruošę galingą prožektorių ir užtaisytą šautuvą. Nikolajaus teigimu, meškos daugiausia žalos padaro vasarą, o vilkai daug elnių papjauna rudenį ir žiemą, kai paauga vilkiukai ir jiems reikia daugiau maisto.

Elnių augintojas sako, kad meškos dažniausiai nusineša po kelis jauniklius, o štai vilkai per vieną naktį gali papjauti daug elnių, užpuola ir suaugusius, ir jauniklius. Kai vasaros pabaigoje moko savo vaikus medžioti, vilkai papjauna daug elnių ir dažniausiai viską palieka. Tai ypač piktinga autochtonus, nes elniai žūsta be reikalo, o jų mėsa švaistoma veltui. Žiemą vilkai ypač pavojingi elniams, nes ant sniego užsidėjus ledo plutai plėšrūnams lengviau judėti, o elniai klimpsta ir tampa lengvu grobiu.

Sibiro taigos regionuose plėšrūnai gali tapti elnininkystę ribojančiu veiksniu, net pasitaiko atvejų, kai meškos ir vilkai išpjauna visą elnių jauniklių prieauglį, o kartais ir visą elnių bandą

(Davidov 2014a: 25; Харинский: 2014: 650–651). Todžos elnių augintojų teigimu, dėl plėšrūnų jie kasmet praranda dalį elnių jauniklių, tačiau visos elnių bandos plėšrūnai nesunaikina.

Anot Nikolajaus, būna metų, kai plėšrūnų populiacija stipriai išauga, dėl to jie pradeda dažniau puldinėti elnius. Padažnėjusius plėšrūnų išpuolius prieš laikomus gyvūnus ir plėšrūnų skaičiaus padidėjimą autochtonai siejo su migracijomis, kintančiomis mitybos sąlygomis bei gaisrais. Nikolajaus tvirtinimu, meškų Sajanų kalnuose labai padaugėja maždaug kas dešimt metų, o vilkai dideliais būriais ateina iš Mongolijos teritorijų, kai dega taiga.

Įdomu, kad seniau Tuvoje vyravo nuomonė, jog mongolai, keršydamiesi tuviams už gyvulių vagystes, masiškai varydavo vilkus iš Mongolijos į Tuvos teritoriją (Даржа 2014: 412). Šie pavyzdžiai parodo, kad plėšrūnų antpuoliai gali būti suvokiami kaip stichinis reiškinys, kurio kontroliuoti autochtonai nepajėgūs. Plėšrūnų populiacijos didėjimas daugiausiai susijęs su medžioklės sumenkimu, uždraudimu naudoti nuodus bei sumažėjusiomis valstybės skiriamomis lėšomis plėšrūnų populiacijos kontrolei.

Todžos medžiotojų teigimu, vilkų medžioklė taigoje labai sudėtinga ir brangi, nes ji reikalauja labai daug laiko ir vidutiniškai 200 litrų degalų, o tai ne kiekvienas gali sau leisti. Elnių augintojų teigimu, po sovietmečio vilkų medžiotojų beveik neliko, be to, uždraudus nuodus, su plėšrūnais kovoti tapo beveik neįmanoma. Nikolajus sako, kad šiais laikais kovodami su plėšrūnais autochtonai gali pasikliauti tik savimi, o gindami elnius nuo vilkų ir meškų, jie grįžta prie senųjų praktikų, kurias dar iki sovietmečio naudojo jų seneliai, gebėję išnaudoti kraštovaizdžio ypatumus, išmanę gyvūnų elgseną, žinoję jų įpročius ir pomėgius.

Netgi sezoninis elnių augintojų judėjimas kraštovaizdyje gali būti nulemtas plėšrūnų antpuolių. Todžos rajono elnių augintojų teigimu, keičiant elnių ganymo vietas, stengiamasi aplenkti vietas, kuriose dažnai lankosi plėšrūnai. Kitoje Sajanų kalnagūbrio pusėje gyvenantys Tofolarijos elnių augintojai stengdavosi stovyklas perkelti lyjant ar sningant ir taip paslėpti savo pėdsakus, kad vilkai negalėtų jų susekti (Petri 1927: 19–20; Oehler 2016: 195).

Labai svarbus įgūdis – gebėjimas „skaityti“ taigą: autochtonai, apžiūrėdami žvėrių pėdsakus ir paliekamas žymes, gali daug pasakyti apie gyvūno asmenybę, charakterį, nuotaiką, savijautą ir pan. (Brandišauskas 2012: 12, 14, 23). Tyrimo

Kalnų taiga, vieta kur susikerta žmonių ir gyvūnų keliai. 2017 m.

metu elnių augintojų stovykloje apsilankius meškai, Nikolajus ir Slava, remdamiesi savo žinojimu ir patirtimi, atkūrė plėšrūno elgesį bei judėjimą aplink stovyklą. Jie parodė vietas, kuriose žvėris, tikėtina, buvo sustojęs, kur stovėjo ant dviejų kojų ir uostinėjo orą, taip pat kuriuo keliu meška nuėjo ir iš kur šiuo metu stebi stovyklą. Nikolajus sakė, kad meška turbūt prisiėdė riešutų ir dabar nori mėsos paragauti, todėl visą naktį vaikštinės aplink ir uostinės. Elnių augintojai nesunkiai atpažino šį plėšrūną: anot Nikolajaus, tai ta pati meška, kuri prieš kelis mėnesius bandė užpulti elnių jauniklius kitoje stovykloje. Nujausdami grėsmę autochtonai nakčiai pririšo šunis arčiau elnių, kad jie išpėtų, jeigu naktį plėšrūnas bandys artintis. Nikolajus sako, kad meška greičiausiai nusileis prie stovyklos iš tos kalnų pusės, į kurią nukreiptas šunų žvilgsnis. Jis taip pat pasakojo, kad medžiotojai elnius nuo meškų saugodavo tykodami savotiškame mediniame bokštelyje – sandėlyje (ru. *лабаз*), nes kai meškas spaudžia badas, jos ateina prie pat stovyklų.

Atsiminę seniau naudotas praktikas, Nikolajus ir Slava nulupo žievę nuo šalia stovyklos augančių maumedžių kamienų: taip darydavo jų seneliai, kad meškos matytų ženklus ir nesiartintų. Ir kitose Sibiro vietose medžiotojai naudoja

panašias praktikas, tarkim, Baikalo regione, norėdami atbaidyti meškas, peiliais pažymi medžių kamienus, nes meškos, žymėdamos savo teritoriją, nagais subraižo medžius prie medžiotojų trobelių. Evenkai tiki, kad ženklus meškos palieka sąmoningai, pranešdamos žmonėms apie savo buvimą toje teritorijoje, intencijas ir interesus (Simonova 2011: 202).

Todžos elnių augintojų teigimu, apgauti stiprų, ištvermingą ir protingą vilką, turintį fenomenalią uoslę, regą, puikią atmintį bei analitinį mąstymą, nėra paprasta, todėl spąstus statyti reikia gerai iš visų pusių vėjo prapučiamose vietose. Anot Nikolajaus, labiausiai tinkamos vietos spąstams statyti yra kalno viršūnė ar perėjos, nes vėjas nupučia žmogaus kvapą. Autochtonai dažniausiai spąstus mirko beržo, maumedžio ar kedro nuovirė, kad neliktų metalo kvapo.

Vietinis medžiotojas pasakojo, kad vilkams dažniausiai statydavo po keletą spąstų, nes papuolęs į pirmuosius plėšrūnas gali nusigrauzti koją ir pabėgti, ypač žiemą, kai ji sušąla, o papildomi spąstai pagauna besimuistantį žvėrį už kitų galūnių.

Autochtonai kovai su plėšrūnais naudoja ir įvairius savadarbius, su jauku nuryjamus įrenginius, pavyzdžiui, su mėsa nuryjamus kablius bei spąstus, padarytus iš metalinės matavimo juostos

Nužievintas maumedis – ženklas plėšrūnams, kad jie nesiartintų prie stovyklos. 2017 m.

gabalo, kurios abu galai pagalandami, o juosta suvyniojama ir paslepiaama mėsoje.

Todžos rajono medžiotojai mano, kad spąstai nėra pati efektyviausia priemonė, nes vilkai greitai perpranta grėsmę. Pakliuvus vienam gaujos nariui kiti vilkai, tai pamatę, niekada nebežengs į spąstus, todėl, autochtonų manymu, efektyviausia priemonė yra bekvapiai nuodai. Posovietmečiu nuodai (cianidas) plėšrūnams naikinti buvo uždrausti, tačiau daugelyje Sibiro rajonų autochtonai turi seniau jiems išdalytų nuodų atsargų, be to, jie gali gauti nuodų pasinaudodami senais ryšiais valstybinėse institucijose (Oehler 2016: 209; Brandišauskas 2017: 115). Buriatijoje sojotai patys gamina nuodus iš natūralių medžiagų, kokie buvo naudojami dar ikisovietiniais laikais, prieš atsirandant pramoninei nuodų gamybai (Oehler 2016: 211–213). Todžos rajono medžiotojas pasakojo, kad nuodus dažniausiai sudėdavo į mėsą ir apvilkdavo kokio nors žvėries kailiu, nes plika mėsa vilkams įtartina. Elnių augintojai sako, kad seniau medžiotojai, įmaišę nuodus į mėsą, jos prikaišydavo nugaišusio gyvūno kūną ar vilkų neseniai papjautą elnią.

Todžių Nikolajaus ir Slavos teigimu, šiais laikais, sumenkus plėšrūnų kontrolei, taigoje jų labai pagausėjo, be to, pasikeitė plėšrūnų elgesys. Autochtonai sako, kad meškos ir vilkai ateina tiesiai į stovyklą, nebijo nei šunų, nei žmonių, vaikštinėja aplink čiumą ir puldinėja elnius.

Todžos rajono elnių augintojų požiūriu, plėšrūnai gali kelti grėsmę jų subsistencijai, o didžiausią susirūpinimą kelia atsainus valstybės požiūris: per mažai organizuojama ir finansuojama plėšrūnų kontrolės priemonių. Elnių augintojų teigimu, jie patys nepajėgūs efektyviai apsiginti nuo plėšrūnų, nes tikslinga vilkų medžioklė per brangiai kainuoja. Kita vertus, apsaugodami savo elnių bandas nuo plėšrūnų, autochtonai pasitelkia įvairiausias praktikas, atmintį ir skirtingų kartų sukaupę žinojimą. Todžos rajono elnių augintojai labiausiai kritikavo valstybės draudimą vilkų naikinimui naudoti stiprius nuodus (strichniną), anot jų, sovietmečiu tai buvo leidžiama ir dėl to plėšrūnų buvo likę kur kas mažiau.

IŠVADOS

Pagrindinėmis socioekonominėmis elnininkystės vystymo kliūtimis Todžos rajono (Tuvos Respublika, Rusija) autochtonai įvardina per mažą valstybės suinteresuotumą ir indėlį į elnininkystės vystymą bei jaunimo nenorą tęsti šią

tradicinę veiklą. Elnių augintojų teigimu, taigoje jauniems žmonėms nėra ką veikti, nes atlyginimai labai maži, be to, dauguma jaunimo užaugo kaimuose ir neturi elnininkystės įgūdžių. Kita vertus, elnininkystės vystymui ir palaikymui Todžos rajone buvo įsteigta elnių augintojų asociacija (ru. *Ассоциация коренных народов Сибири тувинцев–тоджинцев „Тос–Чадыр“*), kuri ne tik vienija autochtonus, užsiimančius tradicinėmis veiklomis, bet ir sprendžia politines-ekonominės elnininkystės problemas. Negaudami pakankamo finansavimo iš valstybės, Todžos rajono elnių augintojai ieško kitų būdų, kaip gausinti elnių bandas ir puoselėti elnininkystę, pavyzdžiui, skatina elnininkystės bendrovių kooperavimąsi veisiant elnius ir ieško projektų, kurie galėtų finansuoti elnių įsigijimą ir elnininkystės plėtrą. Vienas aktualiausių klausimų, kurį stengiasi išspręsti elnių augintojų asociacija, – autochtonų teisės į ganyklas, kurios paprotine teise nuo seno priklausė jų protėviams, įtvirtinimas. Šiuo metu elniai ganomi Rusijos federacijai priklausančiose žemėse, o perdavus ganyklų nuosavybės teises autochtonams, elnininkystės bendrovės įgytų daugiau galių, tai padėtų elnių augintojams efektyviau prisitaikyti prie rinkos sąlygų.

Nors dauguma Todžos rajono autochtonų gyvena pusiau sėsliai kaimuose, tačiau jų tradicinės ekonominės veiklos – medžioklė ir klajoklinė elnininkystė – išliko ir sudaro subsistencijos pagrindą. Autochtonų subsistencinių praktikų funkcionavimas paremtas ne tik elnininkystės bei medžioklės įgūdžiais, bet ir socialiniais ryšiais, kurie palaikomi per komunikacijų sistemas tarp taigos ir kaimo. Socialiniai autochtonų įgūdžiai ir ryšiai sudaro galimybes realizuoti produkciją, gaunamą iš elnininkystės bei medžioklės.

Vienu svarbiausių komunikacijos mazgų taigoje yra tapę geologų bazės. Autochtonų santykiai su bazės darbuotojais paremti ekonominiais ir informacijos mainais, tai galimybė parduoti ar mainyti į kitus produktus sumedžiotų žvėrių mėsą, elnininkystės produktus, pasinaudoti transportu bei palydoviniu ryšiu susisiekti su gimnaisiais ir užsisakyti prekių.

Todžos rajono autochtonai realizuoja ne tik sumedžiotų gyvūnų mėsą, bet ir kūno dalis, kuriomis prekiaujama juodojoje rinkoje. Dažniausiai brangiai parduodamos nelegaliai sumedžiotų gyvūnų iltys, nagai, meškų letenos ir tulžies pūslė, kitų gyvūnų liaukos, plačiai naudojamos Kinijos tradicinėje medicinoje. Sovietmečiu buvusi pelninga prekyba sumedžiotų žvėrelių kailiais šiais laikais nuvertėjusi, nes sabalų ir voverių kailiai nebeteri

Pasiruošę dienos kelionei per taigą. 2017 m. Aivaro Jefanovo nuotraukos.

didelės paklausos. Vietiniai Todžos rajono gyventojai užsidirba ne tik prekiaudami gyvūnų dalimis, bet ir organizuodami nelegalias medžiokles atvykstantiems trofėjų medžiotojams. Kita vertus, autochtonai savęs nelaiko brakonieriais, nes medžioklę laiko savo prigimtaine teise, o prekyba juodojoje rinkoje suteikia jiems galimybę užsidirbti.

Socialiniai santykiai palaikomi ne tik tarp žmonių, jie užmezgami ir su gyvūnais. Todžos rajono autochtonų santykiai su elniais sudaro hibridines žmonių ir gyvūnų bendruomenes, be kurių elnininkystė negalėtų egzistuoti. Šiuos santykius galima apibūdinti kaip balansą tarp žmogaus dominavimo ir gyvūnų autonomiškumo (Stepanoff et al. 2017: 60, 71, 77). Todžos elnių augintojai savo elnių ūkį dažnai apibūdindavo kaip fermą, tačiau jie suvokia ir gyvūnų poreikį laisvai judėti. Elniai nebūdavo visą laiką pririšti ir stebimi, tačiau jų buvimo vieta kontroliuojama, kad kaimenė nepabėgtų ir būtų netoliese, kai to labiausiai reikia.

Todžos rajono elnių augintojai savo kasdieninėje veikloje pirmiausia remiasi praktikomis ir įgūdžiais, kurie buvo sukaupiti sovietmečiu dirbant kolūkyje. Kita vertus, autochtonai taip pat atgaivino tam tikras tėvų ir senelių, gyvenusių taigoje iki sovietmečio, praktikas ir tradicijas.

Todžos elnių augintojai dažnai kalba apie plėšrūnų skaičiaus didėjimą ir vilkų bei meškų keliamas grėsmes elnininkystei. Autochtonai plėšrūnus laiko pavojingais kenkėjais ir konkurentais, su kuriais nuolatos vyksta kova dėl elnių. Kita vertus, autochtonai demonstruoja pagarbų požiūrį į plėšrūnus, kurie gali būti suvokiami kaip būtybės, gebančios stebėti, mokytis ir pergudrauti žmogų. Plėšrūnų medžioklė yra pavojingas ir įgūdžių reikalaujantis užsiėmimas, neretai susijęs su medžioklės ritualais ir apipintas legendomis. Todžos rajone nuo seno ypatingai buvo pagerbiamos sumedžiotos meškos, pavyzdžiui, ritualizuotai pakabinant plėšrūno kaukolę ant medžio. Nors Todžos rajono autochtonai laikosi medžioklės tradicijų bei ritualų, tačiau tuo pat metu jie teigia, kad elnininkystė šiais laikais neįmanoma be plėšrūnų naikinimo. Autochtonų manymu, valstybė skiria per mažai dėmesio plėšrūnų kontrolei, be to, po-sovietmečiu beveik neliko specializuotų plėšrūnų medžiotųjų. Dėl šių priežasčių elnių augintojai priversti patys ieškoti būdų, kaip apsaugoti elnių bandas. Plėšrūnų skaičiaus reguliavimui autochtonai pasitelkia savo žinias apie gyvūnų elgseną, išnaudoja kraštovaizdžio ypatybes, panaudoja sovietiniais laikais taikytas strategijas bei atkuria protėvių naudotas praktikas.

Taigi, esminiai socioekonominiai pokyčiai, įvykę po sovietmečio Todžos rajone, daugiausiai yra susiję su elnininkystės ir medžioklės ūkio valstybinio finansavimo sumenkimu, kolektyvinių ūkių ir produkcijos realizavimo sistemos iširimu, atlyginimų nemokėjimu, aukštu nedarbo lygiu bei jaunimo nenoru tęsti tradicines veiklas. Dėl šių aplinkybių elnininkystė Todžos rajone labai sumenko, labai sumažėjo elnių. Kita vertus, autochtonai buvo priversti reaguoti į šias permainas ir prisitaikyti prie rinkos sąlygų. Nepaisant didelių socioekonominių pokyčių elnininkystė Todžos rajone neišnyko, elnių augintojai susibūrė į asociaciją bei įsteigė bendroves, kurių tikslas ne tik perimti dalį buvusių kolūkių funkcijų, bet ir atstovauti politines autochtonų teises bei pritaikyti elnininkystę prie šiuolaikinės rinkos ekonomikos.

Pabaiga. Pradžia 5-ajame žurnalo numeryje.

LITERATŪRA

- Brandišauskas 2012 = D. Brandišauskas. Making a Home in the Taiga: Movements, Paths and Signs among Orochen-Evenki Hunters and Herders of Zabaikal Krai (South East Siberia). Iš: *Journal of Ethnology and Folkloristics* 6 (1).
 Brandišauskas 2017 = D. Brandišauskas. *Leaving Footprints in the Taiga: Luck, Spirits and Ambivalence among the Siberian Orochen Reindeer Herders and Hunters*. Bergahn Books.
- Charlier 2015 = B. Charlier. *Faces of the Wolf: Managing the Human, Non-human Boundary in Mongolia*. Brill.
- Даржа 2013 = В. К. Даржа. *Традиционные мужские занятия тувинцев. Т. I: Хозяйство. Охота. Рыбалка*. Кызыл. Тувинское книжное издательство, 2008.
- Davydov 2014a = V. N. Davydov. Coming Back to the Same Places: The Ethnography of Human-Reindeer Relations in the Northern Baikal Region. Iš: *Journal of Ethnology and Folkloristics*, Vol. 8, No. 2.
- Давыдов 2014b = В. Н. Давыдов. Исследование отношений человека и оленя в Южной Якутии // Материалы полевых исследований МАЭ РАН. Отв. ред. Е.Г. Фёдорова. Вып. 14. СПб.: МАЭ РАН, 2014.
- A. J. lauko užrašai 2018 = A. Jefanovas. Lauko užrašai, Jakutija.
- Oehler, Ch. A. 2016 = Ch. A. Oehler. *Being between beings: So-iot herder-hunters in a sacred landscape: PhD dissertation*. University of Aberdeen.
- Petri 1927 = B. E. Petri. Оленевство у Капарас (Reindeer herding among the Karagas). Irkutsk.
- Stépanoff et Marchina 2017 = Ch. Stepanoff, C. Marchina. Animal autonomy and intermittent coexistences: North Asian modes of herding. Iš: *Current anthropology*, vol. 58, no 1.
- Simonova 2011 = V. Simonova. *Living Taiga Memories: How Landscape Creates Remembering among Evenkis in the North Baikal, Siberia: PhD dissertation*. University of Aberdeen.
- Sat 1987 = Sh. Ch. Sat. *Tyva Dialektologiya (Tyva Dialectology)*. Kyzyl: Tyvanyng Nom Ündürer Cheri.
- Вайнштейн 1960 = С. И. Вайнштейн *Народное богатство и народнохозяйственное накопление предреволюционной России. Статистическое исследование*. Госстатиздат: Москва.
- Вайнштейн 1961 = С. И. Вайнштейн. *Тувинцы-тодзинцы. Историко-этнографические очерки*. Москва
- Vanshtein 2016 = С. И. Вайнштейн. Загадочная Тува. Абакан: ООО «ИПП «Журналист».
- Willerslev 2007 = R. Willerslev. *Soul Hunters: Hunting, Animism, and Personhood among the Siberian Yukaghirs*. University of California Press, Berkeley, CA.
- Харинский 2014 = А. В. Харинский. Современное оленеводство северобайкальских эвенков. Iš: *Сибирский сборник-4: Грани социального: Антропологические перспективы исследования социальных отношений и культуры*.

SOCIO-ECONOMIC PRACTICES AND STRATEGIES OF TUVA REINDEER HERDERS AND HUNTERS IN THE POST-SOVIET ENVIRONMENT

Aivaras JEFANOVAS

Field research material was collected by the author in the Todzhinsky district of the Republic of Tuva in 2017 August-September. The study was conducted applying the participant-observation method, while living together with the reindeer herders in their camp a period of 3 weeks, as well oral stories told by locals were recorded in the village of Tora-hem (Todzhinsky district). A week was spent in the capital of Tuva – Kyzyl – for interviewing hunters, trappers, environmental agency officials, the head of the reindeer herders organisation, ethnographers and ecologists. The main purpose of the study was to investigate the strategies of subsistence of Tozhu reindeer herders and hunters as well their socio-cultural relationship with animals (especially predators) and the environment. Particular attention was paid to hunting practices used by autochthons to protect their herds of reindeer from predators.

One of the widely discussed issues among Tozhu reindeer herders is depredation of reindeer by predators, autochthons often talk about the growing number of wolves and bears which threat to reindeer herding. On the one hand, autochthons consider predators as dangerous pests and rivals, with whom there is a constant struggle for reindeers. On the other hand, autochthons demonstrate a respectful attitude toward predators, perceive them as intelligent and sensitive creatures capable of observing, learning fast, and tricking people.

According to the reindeer herders of the Todzhinsky district, the state should pay more attention to predator population control; moreover, the collapse of Soviet farms (*kolchozy*) left almost no specialist hunters for predators in the area. For these reasons, reindeer herders are forced to find their own strategies of how to protect their herds from predators.

Vilniaus universitetas
 Azijos ir transkultūrinių tyrimų institutas,
 Universiteto g. 3, Vilnius
 E. paštas: aivaras.jefanovas@gmail.com

Gauta 2018-08-29, įteikta spaudai 2018-12-10.

PRIE KŪNO IR SIELOS: RANKŠLUOSČIAI

Dalia BERNOTAITĖ-BELIAUSKIENĖ

Pabaiga. Pradžia 5-ajame žurnalo numeryje

■ RANKŠLUOSČIŲ PASKIRTIS

Tradicinėje kaimo bendruomenėje XIX a.–XX a. I p. rankšluosčiai buvo naudojami gana plačiai. Pagrindinę rankšluosčio paskirtį atskleidžia pavadinimas – šluostytis. Rankšluosčiai, kaip ir kiti audiniai, buvo skirstomi į kasdienius ir šventadienius. Paprasti kasdieniai rankšluosčiai namuose buvo audžiami maždaug iki Antrojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais, „prie kolūkių“ – jau retai. Jie dažniausiai pašukiniai, dvinyčiai arba keturnyčiai, austi įvairiais ruoželiniais pynimais. Anot pateikėjų, dvinyčius audė ta, kuri austi nemoka. Kasdien naudoti paimdavo ir apsišnešiojusius šventadienius rankšluosčius.

Smulkesniuose ūkiuose paprastai visa šeima šluostydavosi vienu rankšluosčiu arba šeiminiui būdavo duodamas atskiras, kitur vieną rankšluostį duodavo suaugusiesiems, kitą – vaikams; jiems parinkdavo senesnę, minkštesnę, daugiau dėvėtą. Gerėlesni rankšluosčiai atitekdavo veidui šluostyti (šiaurės vakarų Aukštaitijoje jie net vadinami burnašluosčiais¹), prastesni – rankoms. Stambesniuose ūkiuose su samdoma šeimyna buvo elgiamasi įvairiai, nors dažniausiai šeiminiukams būdavo duodami vieni, o šeimynai – kiti rankšluosčiai. Kartais atskirus rankšluosčius turėdavo samdomos mergaitės ir bernai. Beveik visada atskirus rankšluosčius naudodavo sergantieji akių ligomis (trachoma ir kt.).

Šventadienius gražiausius rankšluosčius kabindavo matomoje vietoje dailioje rankšluostinėje gryčiai, seklyčiai papuošti. Pakeisdavo porą kartų per metus (prieš Kalėdas ir Velykas) arba tuomet, kai pasikviesdavo per atlaidus svečių, kai kunigas kalėdodavo.

Iš retų panaudojimo pavyzdžių rankšluosčiai paminėti kaip susijusimo priemonė. Anot Liudviko Adomo Jucevičiaus, „kasdien milo sermėgos ir avinės skrandos buvo susagstomos kobiniais ir sujuosiamos diržais, ar juodais, ar kitokios spalvos, o dažniausiai storais rankšluosčiais ar skariniais, į

tvarstį panašiais“ (Jucevičius 1959: 223). Marijampolės kraštotyros muziejuje saugomas smulkiai išilgai sulankstytas (lyg sugofruotas) baltas rankšluostis su gale raudonais siūlais išsiuvinėtais inicialais, kurio paskirtis muziejaus dokumentuose neužrašyta (Katkuvienė 2016: 2). Galima manyti, kad jis buvo naudojamas susijuosti.

XIX a. pab.–XX a. I p. įvairiomis progomis dovanodavo audinius. Rankšluosčiai tuo laikotarpiu bene dažniausiai minėti tarp dovanų ar kaip tradiciniai apeiginiai daiktai, lydėję žmones per visą gyvenimą nuo gimimo iki mirties. Apie su rankšluosčiais susijusius papročius jau daug rašyta. Audinius gyvenimo ciklo papročiuose įvairiais laikotarpiais minėjo tiek senieji autoriai, pradedant XVI a. „Sūduvių knygele“, Matu Pretorijumi, Teodoru Lepneriu ir kt., tiek dabartiniai šios temos tyrinėtojai. XX a. dar buvo išlikę nemažai papročių, kai dovanoti rankšluosčiai. Pribuvęja gimstančią mergaitę Rytų Lietuvoje priimdavo ne plikomis rankomis, o įvyniodavo į rankšluostį, nes tikėjo, kad ši būsianti gera audėja (Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė 1995: 422). Panašūs papročiai žinomi ir kaimyniniuose kraštuose – vakarų Rusijoje merginos prieš ištekdamos gražiausiais raštais išsiuvinėdavo rankšluostį, į kurį buvo priimamas naujagimis. Pribuvėjai už vaiko priėmimą buvo atsidėkojama stuomeniu, rankšluosčiu, vėliau – audiniu palaidinei, pinigais. Kūma krikšto vaikui dažniausiai dovanodavo „visą parėdą nuo galvos iki kojų“: kepurėlę, *pavijočių*, krikšto marškinėlius, drobės ar gražesnės pirktinės medvilninės medžiagos, kartais pridėdavo ir rankšluostį. Paūgėjusiems vaikams ar net suaugusiesiems tetos, senelės, kūmos išausdavo „an atminties“ lovatieses ar rankšluosčius. Seserys rankšluosčius išsiuvinėdavo broliams, motinos – sūnams ar dukroms. Merginos juostas, raštuotas pirštines ar rankšluosčius su tekstais nériniuose (pvz., „Ką myliu, tam dovanoju“) slapčia ar viešai perduodavo mylimiesiems. Iki XX a. vidurio kaimo buvo įprasta švęsti ne gimtadienius, o vardines. Sutemus slapčia kaimynai, draugai apvainikuodavo varduvininko duris. Varduvininkas rytojaus dieną sveikintojus vaišindavo. Per vardines varduvininkui dovanodavo rankšluostį, pirštines.

1 Per ekspedicijas yra užrašyta tokių pasakymų: „mama bardavos, jei į burnašluostį rankas nusišluostai“ arba „burnašluosčiai ne rankoms“ (D. Bernotaitės asmeninis archyvas).

Aukštaitiška seklyčia. Pumpėnų ap., Joniškio r. 1957 m.

Vėliau, XX a. viduryje, dovanodavo pirktinius daiktus – odekolono buteliuką ar skarelę. Vakarų Aukštaitijoje XX a. viduryje į popierių įvyniotas dovanas pakabindavo ant durų rankenos ar ant vinies, įkaltos į staktos viršų. Kupiškio apylinkėse XX a. I pusėje pas varduvininką susirinkę draugai sveikindami rišdavo jį rankšluosčiu, stuomeniu, juosta tam, kad varduvininkas vaišintų, ir stengdavosi jį suveržti – „išsunkti, išspausti vaišėms sunkos“ (Dulaitienė 1958: 240), o varduvininkas vaišindavęs alumi, degtine, sūriu. Vardinių proga sveikindavo ir merginas, tik jų nerišdavo, nes jos gėrimais nevaišindavo (Dulaitienė 1958: 241). Rankšluostį kaip namų ir tėvynės prisiminimą XIX a.–XX a. pr. vyrai nešdavosi pašaukti tarnauti į caro kariuomenę. Neretai ten su kitataučiais draugais rankšluosčiais apsikeisdavo, o parsivežę į Lietuvą saugodavo kaip draugų (o kartu ir jaunystės) prisiminimą. Taip, manoma, į Lietuvą pateko nemažai slaviškos puošybos rankšluosčių. Rankšluosčius kaip Tėvynės prisiminimą turėdavo važiuodami laimės ieškoti į Ameriką. Kartais rankšluosčius, specialiai išsiuvinėję inicialus, XX a. I pusėje siųsdavo ar įduodavo nuvežti į Ameriką ar kitas tolimas šalis. Ištremtieji į Sibirą rankšluosčius turėjo kaip namų prisiminimą. Kartais gimtųjų namų audiniai speiguotame krašte padėdavo išgyventi – juos paprasčiausiai mainydavo į maistą, iš jų siūdavo drabužius.

Daugiausia dovanų XIX a. II p.–XX a. I p. būdavo išdalijama vestuvių apeigų metu, ypač tekstilės dirbinių, iš kurių pagrindinės buvo

stuomuo, juosta ir rankšluostis. Panašūs dovanojimo papročiai žinomi beveik visoje Lietuvoje. Vestuvių dovanos minimos vestuvių aprašuose ir tyrinėjimuose². Pagrindiniai vedybų apeigų momentai, kai teikiamos dovanos, buvo piršlybos, mergvakaris, jungtųjų diena ir marčios dovanos anytos namuose. Dovanos buvo teikiamos iš abiejų pusių: tėvų, giminių, svečių – jauniems, o jaunosios – vyro giminei ir už patarnavimus per vestuvių apeigas ir povestuviniu laikotarpiu. T. Lepneris, aprašydamas piršlybų papročius, mini piršliui įteikiamus du rankšluosčius, kuriais jis apsijuosia. Grįžęs į jaunikio namus, vieną gautąjį rankšluostį piršlys atiduoda jaunikio tėvams, antrąjį pasilieka sau (Lepneris 2011: 163). Per piršlybas Dzūkijoje, Rytų ir Vidurio Aukštaitijoje, jei buvo susitariama dėl vedybų, mergina ar jos motina, išvažiuojant piršliui su jaunikiu, dovanodavo stuomenis ar rankšluosčius, Vakarų Aukštaitijoje ir Žemaitijoje XX a. I p. – dažnai pirštines. Apskritai rankšluostis, kaip dovana, XIX a. pab.–XX a. I p. plačiau naudotas Dzūkijoje, o Vakarų Aukštaitijoje, Žemaitijoje ir Mažajoje Lietuvoje tuo laiku populiariausios buvo raštuotos pirštinės. Gervėčių krašte mergina,

2 Literatūra apie vestuvių papročius, taip pat ir apie jose duodamas dovanas, yra labai gausi, todėl šiame straipsnyje apsiribojama tik etnografės A. Vyšniauskaitės tyrinėjimų paminėjimais ir šio straipsnio autorės 1985–2015 m. ekspedicijų metu įvairiose Lietuvos vietovėse surinktais duomenimis, kurie šiame straipsnyje pateikiami be nuorodų į asmeninį archyvą.

Ona Grendelytė su savo austu rankšluosčiu. Rimėnų k., Daugų ap., Alytaus r. 1958 m. S. Vaitkaus nuotrauka.

prieš važiuodama užsakų, pripildavo butelį rūgių, susukdavo į stuomenį ir duodavo piršliui, o jaunajam įteikdavo rankšluostį (Bernotienė [apie] 1970: 3). Padavus užsakus kunigui taip pat buvo dovanojamas rankšluostis. Prieš vestuves Aukštaitijoje ir Dzūkijoje dar XX a. I pusėje jaunoji pereidavo kaimą „kloniodamasi“ – kviesdama į vestuves, atsiprašydama, jei kuo buvo nusikaltusi, ir atsisveikindama su kaimynais. Šie dovanojo rankšluosčius, drobes ar kitus panašius daiktus. Mažajoje Lietuvoje, Dzūkijoje ir Suvalkijoje į vestuves, be pačių jaunųjų, kviesdavo ir kvieslys³. Su savimi jis nešdavosi kaspinais, gelėmis padabintą lazda – *kvieslę*, *kvietką*, prie kurios buvo rišamos dovanos, taip pat ir rankšluosčiai.

3 Apibendrintai apie kvieslio vaidmenį vestuvėse ir jo atributus yra rašiusi A. Vyšniauskaitė (Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė 1995: 298–300). Apie vestuvių apeigas Užnemunėje ir dovanų kviesliui rišimą ant lazdos, be kitų, yra rašęs ir žymus kraštotyrininkas Balys Buračas (Buračas 1993: 437). Marcinkonių apylinkėse kviesliu paprašydavo būti kokį vargingiau gyvenantį žmogelį, kuriam už pakvietimą buvo atsidėkojama maistu – sūriu, lašiniais (užrašė D. Bernotaitė-Beliauskienė 2012 m.).

Jungtvių išvakarėse tiek nuotaka, tiek jaunikis būdavo apdovanojami, dovanos jaunajai buvo teikiamos ir prieš išvažiuojant į vyro namus. Jų dydis priklausė nuo dovanų teikėjo turstinės padėties. Vyrai dėdavo pinigus, moterys – audinius: motina – rietimą drobės, staltiesę, svočia, krikšto motina dovanojo vieną ar dvi lovatieses, staltiesę, pagalves arba stuomenį ir skarelę, kitos giminaitės, kaimynės – stuomenį ar rankšluostį, kartais – lovatiesę, rankšluosčius dovanojo ir pamergės. Stuomuo buvo gera dovana, rankšluostis – mažesnė (Jokimaitienė, Vėlius 1986: 319). Viešas dovanų teikimas buvo norma: visoms moteriškėms buvo įdomu, kas, ką ir kiek dovanoja, o vėliau kaime aptardavo, kieno dovana buvo geresnė. Rankšluostį XX a. II pusėje kartais naudavo sutinkant jaunuosius po jungtvių – ant jo dėdavo lėkštę su druska ir duona. Kraitį išveždavo kartu su jaunąja ar šiek tiek anksčiau. Kraitvežiams jaunoji dovanojo rankšluosčius ir dar vieną įduodavo keliui į jaunojo kiemą išsipirkti, jį dėjo ant vartų ar klėties durų. Įduodavo nuvežti ir patalynę, kurią klodavo jauniesiems – ją surišdavo į ryšulį ir perjuosdavo rankšluosčiu arba rankšluostį ar stuomenį įdėdavo į ryšulio vidų; juos paimdavo ta, kuri klodavo lovą. Panemunių dzūkų krašte dar XX a. 6-ajame dešimtmetyje jaunoji arkliams, kuriais būdavo vežama į vyro namus, ant kaklų užkabindavo po rankšluostį. Panašiai už parvežimą buvo atsidėkojama ir kitose Lietuvos vietose. Nuotaka, atvažiavusi į vyro namus, išdovanojo ypač daug audinių. Įžengusi į vyro namus, dzūkė į kampą kabindavo šventą paveikslą ir rankšluostį. Šis paprotys Dieveniškų apylinkėse dar buvo gyvas XX a. pabaigoje. Suvalkietė rankšluostį kabindavo į kampinę (lentynėlę su stovinčiu kryžiumi ar Marijos skulptūrėlę, po ja – volelis rankšluosčiui), aukštaitė ir žemaitė – į puošnią rankšluostinę, kabančią ant galinės ar šoninės seklyčios sienos. Jei ant stalo būdavo karvojus, kurį kepdavo anyta, dzūkė jaunoji ant jo uždėdavo stuomenį ar rankšluostį. Rankšluosčius, stuomenį ar drobę rankovėms („rankovės“⁴), pirštines ar juostą dėdavo ant slenksčio, priekrosnio, dovanojo šluojančiajam aslą, atnešusiajam vandens nusiprausti pirmą kartą. Gausiausiai

4 Gervėčių krašte labai dažnai per vestuves dovanojo drobę rankovėms – „rankovės“. Jos buvo laikomos šiek tiek menkesne dovana už stuomenį, pavyzdžiui, jaunąją nurengia („nusagdo“) jaunojo svočia, už tai jaunoji duoda „rankovės“; prieš sėdant už stalo jaunųjų vietas užima kiti jaunieji – išpirkdama stalą, jaunoji duoda „rankovės“; rytą jaunojo svočia paduoda jaunajai nusiprausti, už tai gauna „rankovės“ ir t. t. (Bernotienė [apie] 1970: 3).

Audėja su savo austais rankšluosčiais. Nevašių k., Varanavo r., Gardino sr. (dab. Baltarusija). 1952 (?) m.

nuotaka apdovanodavo anytą – aprengdavo nuo galvos iki kojų: dovanodavo austą sijoną ir skarą, kartais – ir palaidinę, prijuostę, šešurą apvilkdavo pasiūtais marškiniais, sujuosdavo juosta, dar uždėdavo ant kaklo stuomenį, rankšluostį, piršliui dovanodavo stuomenį ar rankšluostį, pabroliams, vyro broliams (net ir mažiausiems) po rankšluostį uždėdavo ant kaklo, mošoms suruošdavo skareles ar rankšluosčius⁵. Paprotys šokdinti marčią kartais buvo sujungiamas su dovanų dalijimu. Labai gražiai šį paprotį aprašo Rožė Sabaliauskienė: „Seniau tai vedė nuotaką vyriausias jaunikio brolis šokt, pašokdino – brolių juosta sujuosė, ir gana. O dabar (XX a. I pusėje – aut. past.) prasimanė, tai visi veda šokti, negana broliai, tai dar ir svotai – ir visiems dėk ant kaklo rankšluostį, tai va, suskaityk: Jonas pulkelį susiprašė nieko sau – penki broliai, svotas, du muzikantai – ir visi laukia marTELės dovanėlių. Taigi taigi, kaip pamanai, verpi verpi ik pirmų gaidžių, priaudi, prigludeni pilnas skrynias, o per vestuves tik režyk ir dalyk kiekvienam žingsny. Kur žingsnelis – ten dovanėlė“ (Jokimaitienė, Vėlius 1986: 319). Rankšluosčius dovanodavo muzikantams, beje, dar XX a. 8-ajame dešimtmetyje kai kur Dzūkijoje muzikantams

šeimininkai pinigais nemokėdavo – užtekėdavo atsidėkoti rankšluosčiais. XX a. rankšluosčius už šeimininkavimą vestuvėse ar laidotuvėse dovanodavo *gaspadinėms* (amžiaus pabaigoje – kaip priedą prie piniginio atlygio).

Taigi, Lietuvoje apie jaunamartės darbštumą ir sugebėjimus buvo sprendžiama iš dalijamų dovanų ar, kaip Kupiškio apylinkėse, per vestuves vis paliejant ant staltiesės alaus ir žiūrint, kokiomis staltiesėmis bus pakeistos aplietosios, o štai kaimyninėje Lenkijoje, Balstogės apylinkėse, jaunamartės kraitis buvo eksponuojamas viešai: ant stalo padedamos turimos puošnios staltiesės, o rankšluosčiai sukabinami ant sienų. Kuo daugiau „eksponuojama“ dailiai išsiuvinėtų audinių, tuo *slaunesnė* jaunoji (Kępa 2017: 193). Rankšluostis simbolizavo gyvenimo kelią. Linkint darnaus bendro gyvenimo Balstogės apylinkėse, kaip ir dalyje Baltarusijos, jaunieji per tuoktuves buvo statomi ant puošnaus rankšluosčio, o nuotaka ant jo turėjo užminti dešinę koja ir trūktelėti į save, kad visos tuoktuvėse dalyvaujančios merginos greitai ištekėtų (Kępa 2017: 190).

Vestuvėmis marčios dovanų dalybos nesi- baigdavo. Dovaną (juostą, stuomenį ar rankšluostį) XIX a. pab.–XX a. I p. jaunamartė dėdavo ant samčio, šulinio rentinio ar svirties, išėjusi rugių pjauti dzūkė dovaną duodavo tam, kuris pjautuvą

5 Rytų Lietuvoje ir Kupiškio apylinkėse net ir mažiausiems kaimo vaikams jaunoji dovanodavo juostas, kad tie gerai ganytų marčios *pasoginės* karves.

Rankšluostis. Medvilnė, linas; aštuonnytis servetinis, austas atlasu. 214 x 35 cm. 1914 m. Mitkaičių k., Nevarėnų ap., Telšių r.

Rankšluostis. Medvilnė, linas; keturnyčiai keturių dalių dimai. 190 x 33 cm. XIX a. pab.–XX a. I p. Dauginių k., Kairiškių ap., Akmenės r.

paduos, arba dėjo ant pėdo, bulvių kasti išėjusi – ant maišo. Pirmą kartą atėjusi į pirtį jaunamartė priepirtyje pakabindavo rankšluostį, į kurį visos merginos šluostydavosi veidą, kad ištektų (Bernotienė [apie] 1970: 3).

Kalėdojančiam kunigui dovanodavo juostą, pirštines, rankšluostį – puošniausias būdavo nuo jaunamartės. Tradicija padovanoti rankšluostį ar juostą gerbtiniams žmonėms ar į namus užsukusiems garbingiems svečiams Lietuvoje gyvavo nuo seno. Dar XVI a. istorikas Jonas Lasickis minėjo, kad žemaičiai žmones „mielai apdovanoja midaus ąsočiu, marškiniiais, rankšluosčiu, pirštinėmis, skepetaite arba kokiu nors kitu namų darbo daiktu“ (Lasickis 1969: 15). XIX a. pab.–XX a. pr. kartu su tautiniu atgimimu liaudies menas, kūryba sulaukdavo vis daugiau dėmesio. Pilkais linais atausti rankšluosčiai buvo dovanojami ir oficialiomis progomis. Išlikę nuotraukų, kuriose prezidentas Antanas Smetona perjuostas namų darbo audiniu (lovatiese?)⁶. Per 1935 m. Merkinėje vykusią Senovės dieną, kaip straipsnyje rašė A. Dėdelė, prezidentą pasitiko apie 500

vyrų „ūkininkaičių“, atjojusių ant gražių žirgų, „raiteliai buvo pasipuošę plačiomis tautinių raštų juostomis arba senoviškais rankšluosčiais per petį ir siauresnėmis juostomis per juosmenį“ (Dėdelė 1935: 3). Tarybiniais laikais iškilmingai pasitikdami aukštus partinius veikėjus, jiems per petį užjuosdavo juostą ir įteikdavo duonos kepalą, padėtą ant puošnaus rankšluosčio (tautodailininkės audėjos turėdavo užsakymų, tad šis amatas buvo puoselėjamas).

Laidotuvėse rankšluostis naudotas šarvojant, nešant, nuleidžiant karstą ir atsidėkojant už patarnavimus. Rankšluostį ir skarelę, skirtus velioniui nuprausti ir nušluostyti, sudegindavo lauželyje, kartais dėjo į karstą gale kojų (Šidiškienė 1993: 68). XX a. I pusėje šarvodami mirusįjį pastatydavo du suolus, uždėdavo lentą, užtiestą balta šarvone, po galva pakišdavo pagalvę. Galvūgalyje pakabindavo kryžių, pastatydavo žvakes. Dengti sienas ir langus lovatiesėmis beveik visoje Lietuvoje pradėta maždaug XX a. II ketvirtyje. Dzūkijoje XX a. II pusėje galvūgalyje kabino vieną arba tris tamsias lovatieses, ant jų – kryžių, paveikslus, abipus paveikslų – po rankšluostį. Alytaus, Lazdijų r. jie kabinti du, gražiausiais laikyti rinktiniai.

6 Kretingos muziejus, IF 3940.

Rankšluostis. Medvilnė, linas; keturnyčiai keturių dalių dimai. 195 x 43 cm, nėriniai 11 cm. XIX a. II p.–XX a. pr. Liūnelių k., Vidiškių ap., Ukmergės r.

Rankšluostis. Linas; aštuonnytis servetinis, austas ruoželiu. 188 x 34 cm, pinikai 22 cm (x 2). XX a. I ketv. Austas Julijos Stanionienės (g. 1898 m.) Janėnų k., Šventežerio ap., Lazdijų r.

Juos lenkdavo pusiau, šiek tiek praskleisdavo, dar prisegdavo juodus kaspinus. Dalyje Prienų r. ir Kaišiadorių r. pietuose vieną ar du rankšluosčius surišdavo kaspinu ir galvūgalyje, ant lovatiesių, juos prisegdavo trikampio (stogelio) forma, o šonuose dar visu ilgiu nuleisdavo du rankšluosčius⁷. Varėnos r., Marcinkonių apylinkėse, XX a. IV ketvirtyje išpopuliarėjo *pagrabiniai* poriniai rinktiniai dekoratyvūs rankšluosčiai, austi iš baltos ir juodos spalvos medvilninių ir viskozės siūlų, kabunami mirusiojo galvūgalyje. Tarp jų kabindavo paveikslus: vyrui – Jėzaus, moteriai – Marijos. Jų ilgis – kaip pusė rankšluosčio. Šio audinio viduryje būdavo išaustas kryžius, viršuje – įrašas „Ilsėkis ramybėje“, apačioje – „Lietuvos žemelėje“, o pakraščiuose – tulpių ir lelijų motyvai. Vidurio ir Vakarų Lietuvoje XX a. 7–9 dešimtmečiais moterys iš baltų medvilninių ir juodų dirbtinio šilko ar pilkų lininių siūlų audė šarvoti skirtus komplektus⁸, kuriuos sudarė du–penki audiniai:

lovatiesė, kabinama galvūgalyje, kita – tiesiama ant lentos, pusės lovatiesės pločio audinys, juosiamas aplink lentą, tokio pat pločio – juosiamas aplink sunkvežimį, dvi 20–30 centimetrų pločio juostos karstui nuleisti, kai kur dar pridėdavo ir rankšluosčius karsto nešėjams su juodais ruoželiais šonuose. Kiti turėjo tik 8 metrų ilgio ir pusės lovatiesės pločio šarvones lentai apsukti.

Pasitaikydavo, kad geros audėjos paprašydavo per jų laidotuves ant sienų sukabinti visus jų išaustus audinius – lovatieses, rankšluosčius. Artimieji tą norą stengėsi išpildyti, o tuos audinius, priklausomai nuo mirusiosios valios, pasilikdavo ar išdalydavo artimiesiems, giminėms, kaimynams, kartais įmesdavo į duobę (Šidickienė 1993: 67). Veidrodžius per laidotuves būtinai dengdavo. Dieveniškių apylinkėse „veidrodį kita puse apverčia ir baltu rankšluosčiu užkloja“ (Kasarskaitė 1995: 377).

7 Taip Kaišiadorių r., Vilūnų apylinkėse, šarvodavo iki XX a. pabaigos (D. Bernotaitės-Beliauskienės asmeninis archyvas).

8 Apie tokius šarvojimo komplektus daugiausiai žinių teko surinkti Kelmės r., Kražių apylinkėse, jie minėti Radviliškio,

Šiaulių r., Pietų Lietuvoje tokių komplektų aptikti beveik nepasitaikė. Metelių regioniniame parke 1998 m. vykusioje ekspedicijoje J. Stanienė (Papėčiuk) pasisakė vienintelė visoje apylinkėje turinti išsiaudusi šarvojimo komplektą (D. Bernotaitės-Beliauskienės asmeninis archyvas).

Rankšluostis. Medvilnė, linas; austas derinant dvinytą audimą su keturnyčiais dviejų dalių dimais. 212 x 40 cm. XIX a. II p. Paliūnų k., Būdviečio ap., Lazdijų r.

Suvalkijoje, nešant karstą iš namų, jis surišamas vienu, jei per trumpa – dviem rankšluosčiais. Prie bažnyčios ar prie kapo rankšluosčiai nurišami.

Kaišiadorių r. mažų mirusių vaikų karstelius į kapus nešdavo moterys, padėjusios karstelį ant rankšluosčių (Daunoraitė 2011: 106). Panašus paprotys užfiksuotas dar T. Lepnerio – „lavoną, padėtą tarp dviejų dviem rankšluosčiais arba virvėmis surištų karčių, ligi pat duobės neša kaimynų vyrai“ (Lepneris 2011: 229).

Paprotys XX a. lydinč į kapus rankšluosčiais per petį perjuosti karsto nešėjus geriau žinomas Žemaitijoje ir šiaurės vakarų Aukštaitijoje. Dzūkijoje minėta, kad taip dažniau laidoti jauni žmonės. Suvalkijoje ir Dzūkijoje XX a. I pusėje mirusių į kapus lydėdavo persijuosę rankšluosčiais raiteliai. Anot Angelės Vyšniauskaitės, ypatingu iškilmingumo ženklu laikyti raiteliai „senovėje atliko mirusiojo gynėjų nuo piktųjų gamtos jėgų funkciją“ (Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė 1995: 454). Jiezno apylinkėje XX a. viduryje, mirus visų labai mėgstamam septyniolikos metų jaunuoliui, jo padėti iš aplinkinių kaimų sujojo raiti jauni vyrai, per pečius persijuosę rankšluosčiais, o ant jų dar tiesiai ar kripe buvo prisiūtos rinktinės raštuotos juostos (Bernotaitė-Beliauskienė 2016: 47–48).

Dzūkijoje rankšluosčių karsto nešėjams ar duobkasiams nedovanodavo. Vidurio ir šiaurės vakarų Aukštaitijoje ir Žemaitijoje neretai senos moterys turėdavo išsiaudusios rankšluosčius ar nusimezagusios pirštines ir šiuos daiktus pasidėjusios savo ar vyro laidotuviams. Vienur gražius vienodus rankšluosčius (jų reikėdavo keturių ar aštuonių) rišdavo karsto nešėjams per laidotuves. Kitur keturis rankšluosčius įduodavo duobės kasti važiuojantiems duobkasiams. Atlydėjus mirusį iki kapinių vartų, jie perimdavo karstą, užsirišę per pečius rankšluosčius. Beveik visada šiose etnografinėse srityse jie buvo padovanojami, retai juos pasiimdavo šeimnininkai. Tarybiniais laikais tie, kurie neturėjo išsiaudę, pirkdavo panašius į namie austus „Dailės“ kombinato rankšluosčius. Jų buvo beveik kiekvienoje kaimo parduotuvėje; 1970–1975 m. jie kainavo apie 4 rublius.

Karstą į duobę leisdavo juostomis⁹, vadžiomis, rankšluosčiais. Ten, kur labai lengva, smėlėta žemė ir kasdavo negilias duobes, karsto galą priimdavo duobėje į ją įlipęs duobkasis, o galvūgalį virve ar juosta leisdavo du vyrai. Taip daryta Kuršių nerijoje, dalyje Vidurio Lietuvos ir dalyje Dzūkijos (Marcinkonių apylinkėse). Mažonoje Lietuvoje vietinių gyventojų lietuvininkų karstus į duobę iki pat šių dienų leidžia rankšluosčiais, vadinamais marškomis. Tokia tradicija, anot pateikėjų, buvusi nuo seno. Rankšluosčiai poriniai, vienodi, balti lininiai ar medvilnė autauta linais, dažnai aštuonnyčiai servetiniai, austi ruoželiu, ar keturnyčiai diminiai. Jie penkių–šešių metrų ilgio, apie trisdešimties centimetrų pločio, galai kartais puošti išsiuvinėtais juodais kryžiuokais. Juos naudojo išilgai sulenktus pusiau. Turtingesnieji turėjo savo, esant reikalui, skolino ir kaimynams.

XX a. II pusėje beveik kiekvienoje bažnyčioje rankšluosčių švara rūpinosi bažnyčių prižiūrinčios moterys. Suplyšusius sulopydavo. Svarbiausia, jie turėjo būti tvirti. Marškas laikė susuktas į ritinėlius. Aukštaitijoje ir Žemaitijoje minėta, kad karstui nuleisti naudojo paprastus rankšluosčius iš rietimo, juos sumesdavo į duobę¹⁰ ar po laidotuvių parsinešdavo namo. XX a.

⁹ Dzūkijoje XX a. I p.–XX a. vid. karstus į duobę leisdavę surištomis penkiomis šešiomis rinktinėmis juostomis. Pateikėjų duomenimis, keliskart pasitaikius, kad leidžiant karstą į duobę juostos nutrūkdavę, kunigai tokiems tikslams jas uždraudė naudoti. Lietuvos dailės muziejaus rinkiniuose yra iš penkių juostų susidedanti juosta karstui į duobę nuleisti, LD 29/1–5.

¹⁰ Tokį paprotį buvus dar XX a. 7–8 dešimtmečiais užrašė D. Bernotaitė-Beliauskienė 2015 m. Vilūnų k. (Kaišiadorių r.).

Rankšluosčiais ir juostomis apsijuosę raiteliai Vinco Žitkaus laidotuvių palydoje. XX a. vid. Būdos k., Būdos ap., Prienų r. Iliustracijos iš Lietuvos dailės muziejaus Liaudies meno skyriaus archyvo.

II pusėje kai kas turėjo namuose išsiaudę specialias dešimties–dvidešimties centimetrų pločio baltos medvilnės juostas (plačiosios panašios į rankšluosčius), atastas pilku linu, juodu ar baltu dirbtiniu šilku, austas ruoželiu ar keturnytes dimines, pilkosios kartais būdavo su juodais ruoželiais šonuose. Jas taip pat skolindavo. Po laidotuvių išplaudavo ir padėdavo į skrynį ar spintą. Dalyje šiaurinės Aukštaitijos ir Mažosios Lietuvos lovatiese, rankšluosčiu ar drobe dar XX a. II pusėje užklodavo duobėje karstą, sakydavo – kad į akis žemių nepribyrėtų.

Lietuvoje iki XX a. II pusės išliko sąlygiškai siaura rankšluosčių panaudojimo paprotinė tradicija. O štai kaimyninėje Baltarusijoje net XX a. II pusėje apstu apeiginio rankšluosčio panaudojimo pavyzdžių. Svarbiausias – bemaž kiekvienoje kaimo troboje, kampe (*pakucioje*), greta ikonų, kabinamas pats gražiausias raudonais raštais puoštas rankšluostis, kurio reikšmę baltarusių tradicinės kultūros tyrinėtojai aiškina kaip išlikusią pagoniškojo ir krikščioniškojo tikėjimo sintezę, kaip ryšį tarp gyvųjų ir anapusinio protėvių pasaulio (Lobačevskaja 2016: 4).

Tradicija aukoti rankų darbo audinius bažnyčiai ir Lietuvoje, ir kituose kraštuose gyvavo nuo seno. Rankšluosčiai buvo dovanojami kunigams kalėdojant, atsidėkojant už palaidojimą. Kai jau nebebuvo naudojami, bažnyčioms Aukštaitijoje dovanoti ir nuometai, jie naudoti altoriams užtiesti.

Dieveniškių krašte kaip auką už palaidojimą bažnyčioje per mišias ant karsto dėdavo drobės stuomenį. Baltarusijoje dar XX a. pab. buvo įprasta maldą už artimųjų sveikatą, laimę sustiprinti aukomis – specialiai tai progai dailiai papuoštu, dažniausiai išsiuvinėtu, rankšluosčiu. Anot baltarusių mokslininkės dr. Olgos Lobačevskajos, kaimo moterys nežinojo kito būdo kreiptis į Dievą, kaip tik per rankų darbo audinį – rankšluostis tarnavo kaip žmonių bendravimo su Dievu priemonė (Lobačevskaja 2016: 6). Kiekviena moteris stengdavosi kuo savičiau ir ypatingiau rankšluostį išpuošti – tai, anot muziejininkės dr. Marijos Vinikovos, buvo tarsi kiekvienos, besikreipiančios į Dievą, užšifruotas atgalinis adresas (Vinikova 2016: 2). Tokie rankšluosčiai aiškiai atspindėjo lokalinės rankšluosčių puošybos tradicijas. Nykstant audimo tradicijai tam naudojami ir pirktiniai fabrikiniai audiniai. Paaukoti gražiausi rankšluosčiai XX a. II pusėje gausiai naudoti Baltarusijos cerkvių interjero puošybai. Ant puošnaus rankšluosčio per jungtuves cerkvėje statydavo jaunuosius. Lietuvoje kai kuriose bažnyčiose jaunuosius statydavo ant juostų kilimų.

Ypatingas kultūrinio Baltarusijos kraštovaizdžio elementas – apžadų rankšluosčiais, prijuostėmis, drobėmis, skarelėmis ar juostomis papuošti kryžiai, ypač pastatytieji šventomis laikomose vietose (Лабачэўская 2009; Лобачевская 2013). Panaši tradicija apžadų prijuostėlėmis, juostomis

puošti kryžius ilgai išliko Dzūkijoje¹¹. Tai auka, pamaldumo, padėkos ženklas. Apžadų rankšluosčiai buvę ne tik individualūs, bet ir kolektyviniai – per vieną dieną ir vieną naktį viso kaimo moterys turėjo pagaminti rankšluostį – suverpti linus ir išausti audinį. Tokių rankšluosčių puošyba, skirtingai nei individualių, nebuvo svarbi. Su tokiu rankšluosčiu apeidavo kaimą, po juo praeidavo gyventojai, pragindavo gyvulius, tikėdamiesi išvengti ligų, nelaimių. Rankšluostį po ceremonijos sudegindavo, nunešdavo į cerkvę arba pakabinavo ant kryžiaus (Vinikova 2016: 2).

Laikui bėgant rankšluosčiai keitėsi prarasdami vienus, įgaudami kitus bruožus. Ryškesni raštų, audimui naudojamų medžiagų ir puošybos pokyčiai pastebimi po Pirmojo pasaulinio karo. Palengva keitėsi kasdienių ir šventadienių audinių santykis: vis mažiau buvo audžiama vien buitinę paskirtį turinčių audinių. Keitėsi ir papročiai, todėl rankšluosčiai ilgainiui prarado dovanos ar interjero puošmenos funkciją. Šiais laikais dekoratyvūs, reprezentacinės paskirties rankšluosčiai audžiami dovanoms ar kambario puošybai tik retais atvejais.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Bernotaitė-Beliauskienė 2016 = Dalia Bernotaitė-Beliauskienė. Rankšluostis – tarsi vingiuotas kelias. *Rankšluosčiai: lietuvių liaudies tekstilė: katalogas*. Sudarė Dalia Bernotaitė-Beliauskienė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, p. 8–51.
- Bernotienė [apie] 1970 = Stasė Bernotienė. Kraitis ir vestuvinės dovanos Gervėčių parapijoje: straipsnio mašinraštis. Asmeninis archyvas.
- Buračas 1993 = Balys Buračas. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis.
- Daunoraitė 2011 = Gintarė Daunoraitė. *Kaišiadorių etnografiniai bruožai*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus
- Dėdelė 1935 = A. Dėdelė. Senovės atbalsiai Dzūkijoje. *Lietuvos aidas*, 1935. VI. 11, Nr. 132
- Dulaitienė 1958 = Elvyra Dulaitienė [Glemžaitė]. *Kupiškėnų senovė: etnografija ir tautosaka*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Jokimaitienė, Vėlius 1986 = *Atbėga elnias devyniaragis*: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė. Sudarė ir parengė Pranė Jokimaitienė, Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga.
- Jucevičius 1959 = Liudvikas Adomas Jucevičius. *Raštai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Kasarskaitė 1995 = Skaidra Kasarskaitė. Laidotuvių papročiai. *Dieveniškės*. Vilnius: Mintis, p. 374–383.
- Katkuvienė 2016 = Danutė Katkuvienė. Rankšluosčių kolekcija Marijampolės kraštotyros muziejuje. Konferencijos

„Rankšluosčiai: tarp tradicijos ir inovacijos“, vykusios 2016–11–17, pranešimo rankraštis.

- Kępa 2017 = Ewa Kępa. Alina Dębowska, Katarzyna Sołub, Jerzy Sołub, Katalog rękawników ludowych gminy Bielsk Podlaski, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015, ss. 216, ISBN 978-83-87026-44-8. *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2017 Nr. 1(2), Białystok: Wydawnictwo Humanica, s. 189–204.
- Lasickis 1969 = Jonas Lasickis. *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*. Vilnius: Vaga.
- Lepneris 2011 = Teodoras Lepneris. *Prūsų lietuvis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Lobačevskaja 2016 = Olga Lobačevskaja. Apeiginis rankšluostis Baltarusijos liaudiškojoje ir krikščioniškojoje tradicijoje. Konferencijos „Rankšluosčiai: tarp tradicijos ir inovacijos“, vykusios 2016–11–17, pranešimo rankraštis.
- Šidiškienė 1993 = Irma Šidiškienė. Lietuvių XIX a. antrosios–XX a. pirmosios pusės įkapės. *Lietuvos istorijos metraštis. 1991 metai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 58–72.
- Tumėnas 2003 = Vytautas Tumėnas. *Lietuvių tradicinių rinktinių juostų ornamentas: tipologija ir semantika* / Lietuvos etnologija, t. 9, Vilnius: Diemedis.
- Tumėnas 2006 = Vytautas Tumėnas. Dualinė juostų simbolika: atitikmenys ir tipologinės sąsajos Lietuvos, Rytų bei Senosios Europos kultūrose. *Kultūrologija 14: Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos*, t. 5. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, p. 202–223.
- Vinikova 2016 = Marija Vinikova. Baltarusių rankšluosčiai: nuo kulto objekto iki meno kūrinio. Konferencijos „Rankšluosčiai: tarp tradicijos ir inovacijos“, vykusios 2016–11–17, pranešimo rankraštis.
- Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė 1995 = Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštytė. *Lietuvių šeimai ir papročiai*. Vilnius: Mintis.
- Лабачэўская 2009 = Вольга Лабачэўская (Ольга Лобачевская). *Поваязьчасоў – беларускіручник* / *Bondoftimes – Belarusiantowel*. Минск: Выдавецтва „Беларусь“.
- Лобачевская 2013 = Вольга Лабачэўская (Ольга Лобачевская). *Белорусский народный текстиль: художественные основы, взаимосвязи, новации*. Минск: Беларуская навука.

NEAR BODY AND SOUL: TOWELS PT. II. ●

Dalia BERNOTAITĖ-BIELIAUSKIENĖ

In the traditional Lithuanian village community in the 19th c.–first half of the 20th c., the main purpose of towels was to use them to wipe something, as evidenced in their name – ‘rankšluostis’ (‘for wiping one’s hands’). On holy days, the prettiest towels were hung up in visible places in the home, on a decorated towel-hanger. In Dzūkija during *Devintinės* they were used to decorate the little altars built in the churchyard. At the end of the 19th c.–early 20th c., towels were usually mentioned as a being gifts or traditional ritual objects, accompanying people throughout their lives. Towels were given as gifts to midwives, on name-days, to priests during Christmas; but most often they were given as gifts during weddings. Towels were used also in funeral rites during wakes, following the deceased to the cemetery, and finally burying the coffin. In the second half of the 20th c., with changing lifestyles and the disappearing weaving tradition, towels no longer were used to decorate the home and they lost their ritual purpose.

11 Plačiau žr. Lebednykaitė 2015: 65–82; Tumėnas 2006: 202–223; Tumėnas 2003.

PRIE BALTŲ STALŲ SUKVIEČIANČIOS KŪČIOS

Nijolė MARCINKEVIČIENĖ

■ Į UNESCO globojamą Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą (toliau – Sąvadas) įtrauktosios vertybės – tai unikalūs, istoriniu, kultūriniu, etnologiniu bei kitais požiūriais svarbūs ir bendruomenėms reikšmingi mūsų dvasinės kultūros reiškiniai, nepraradę aktualumo ir šiomis dienomis. Viena iš pirmųjų į šį sąrašą įrašytų mūsų vertybių – Kūčios. Lietuvos nacionalinio kultūros centro etninės kultūros specialistai, rengę Sąvadui šią paraišką, siekė atskleisti, kokią išskirtinę vertę Kūčių tradicijos turi lietuviams, bei pristatyti šią šventę papročiais besidominantiems žmonėms kitose pasaulio šalyse.

Kūčių ir Kalėdų laikas, kai šviesa nugali tamsą, lietuviams yra vienas svarbiausių visame kalendoriniame švenčių cikle. Kaip ir kodėl Kūčios tapo neeiline mūsų kultūros paveldo vertybe? Kokie pagrindiniai šios šventės, tiksliau, ypatingos apeiginės šventinės vakarienos, papročių akcentai?

Kūčių iškilmės prasideda iš vakaro susėdus prie vaišių stalo. Mitologijos tyrinėtoja Daiva Vaitkevičienė yra rašiusi, kad Kūčių valgiai ir tai, kad prie stalo renkamasi sutemus, naktį, susiję su vėlių vaišinimu: „Kulinariniai Kūčių ir Diedų aspektai, kaip ir naktinis šventės pobūdis, pirties lankymas bei kitos apeiginės realijos, rodo, kad Kūčios pobūdžiu ir nuotaika labai skiriasi nuo Kalėdų – šviesos ir džiaugsmo šventės su Kalėdų rytą „pražystančia saule“ bei devyniaragiu elniu, ant ragų nešančiu degančią ugnelę ir iš savojo atspindžio vandenyje spėjančiu ateitį. Šių dviejų švenčių, iš kurių pirmoji nukreipta į šeimą ir giminę, įskaitant ir visus mirusius giminės narius, o antroji – į kosmologinį pasaulio ir žmogaus atsinaujinimą, derinys sudaro ypatingą Kūčių ir Kalėdų šventės pilnatvę“¹. Iš tikrųjų, juk be Kūčių Kalėdos lietuviams – tik pusė šventės, o gal ir dar mažiau.

Kalėdos minimos visame krikščioniškame pasaulyje, bet su pasididžiavimu galime sakyti, kad Vakarų pasaulyje lietuviškų Kūčių iškilmės atitikmenų neturi. Pagrindinio šventės valgio pavadinimas *kūčia* ir kai kurie šio laikotarpio papročiai leidžia kalbėti apie didesnę jos arealą,

Lietuvos bendrumus su Baltarusija, Ukraina, Lenkija, o kai kuriais elementais mums artima Latvija. Bet tik Lietuvoje Kūčių diena išsiskiria uždarumu (su retomis išimtimis Kūčias švenčia ir prie apeiginio stalo sėda tik šeima), taip pat rimtimi, susitaikymu su mirusiaisiais – daugybe protėvių kartų ir visa gyvąja gamta. Lietuviai šią dieną stengiasi be reikalo nevaikščioti pas kaimynus, nesileidžia ir į tolimesnes keliones. O štai slaviškuose kraštuose ir Latvijoje Kūčių vakare namai būna atviri: pavyzdžiui, Lenkijoje Kalėdų išvakarėse po namus vaikšto šv. Mikalojus su palyda, Baltarusijoje – kalėdiniai sveikintojai, Latvijoje – smagūs persirengėliai. Apeiginė Kūčių vakarienė su tam tikru skaičiumi pasninko valgių, dar ruošiama kai kuriose rytinės Lenkijos ir vakarinės Baltarusijos dalyse.

Kaip trumpai apibūdinti Kūčių raidą? Kaip kito šventės paskirtis ir raiška, kokia ji dabartiniais laikais? Žiemos saulėgrįžos šventė galėtų būti tokia pat sena kaip saulė. Galbūt turėjome šventę, panašią į antikos pasaulyje švęstas metų pabaigos šventes. 274 m., imperatoriaus Aurelijaus valia, gruodžio 25 d. visoje Romos imperijoje pradėta švęsti *Sol invictus* (*Nenugalimosios Saulės*) šventė, skirta iš indoiranėnų perimto šviesos, santarvės dievo Mitros garbei.

Lietuvoje prieš didįjį Šviesos gimimą (*Kalėdų rytą saulė pražydo, / Vai lėliu, lėliu, kalėda.*) vyko apeiginis bendravimas su protėvių vėlėmis ir dievybėmis, nuo kurių, buvo manoma, priklausė tolesnis žmonijos egzistavimas. Prieš vakarienę į lauką išėjęs senelis ar tėvas pakviesdavo vakarienei protėvių vėles, šaltį, vėją, miško žvėris ir bites, – kad įgytų gamtos jėgų ir vėlių palankumą, ir ateinantys metai ūkiui būtų sėkmingi; papurtydavo vaismedžius, kad būtų derlingesni. Bitininkas aplink sodą triskart apnešdavo pirmąjį rugiapjūtės pėdą, triskart kilsteldavo avilį arba nunešdavo bitėms cukrumi pabarstyto kalėdaičio, – kad jos prineštų daugiau medaus, o spiečiai neišskristų nepastebėti. Kūčių vakarienos apeigos, papročiai, tikėjimai buvo skirti sutramdyti tamsos stichijas, paveikti aukščiausias galias, protėvių vėles, savo šeimos, ūkio, būsimos derliaus gerovei. Tai sugrįžtančios saulės, gyvosios gamtos gerbimo ir senųjų ūkinių metų pabaigutvių minėjimas.

1 Stalų kėlimai, Diedai ir Kūčios. Iš: *Šiaurės Atėnai*. 2007. Nr. 48 (874).

Tado Bajoriūno šeima valgo Kūčių vakarienę. Krekenava, Panevėžio r. 1932 m.

Nuo XV a., vis labiau įsigalint krikščionybei kaip oficialiajai religijai, pamažu keičiasi ir Kalėdų išvakarių papročiai. Etnografas Juozas Kudirka savo disertacijoje „Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos“ bandė atskirti kalėdinio laikotarpio ikikrikščioniškus ir krikščioniškus kultūrinius kodus. Jo manymu, Kūčių papročius sieja evangelinis vaikelio Jėzaus gimimo siužetas. Tai simbolizuoja šienas ant stalo, kalėdaičiai, atsižvelgimas į pirmą žvaigždę, išskirtinis dėmesys avims, karvėms ir kt. Paskutinę vakarienę simbolizuojantis stalas, kalėdaitis (aliuzija į neraugintą duoną, kuria Kristus dalijosi su mokiniais), vynas (aliuzija į Kristaus kraują).

XVII a. Lenkijoje jau buvo susiformavęs dabartinių katalikų Kūčių modelis, o latvių Kurše dar buvo atliekamos triukšmingos pagoniškos apeigos. Tuo tarpu žemaičiai, kaip rodo 1611 m. Kražių kolegijos jėzuitų žinios, per Kalėdų, kaip ir Velykų bei Visų Šventųjų iškilmes, prisiminėdavo mirusius – „nešdavo bedieviškas aukas mirusių senolių ir draugų vėlėms“. Tad Lietuvoje Kūčios (maždaug tokios, kokias turime šiandien) visuotiniu reiškiniu galėjo tapti tik po Reformacijos (XVII a. antroji pusė). Tai galėjo paskatinti ir tuo metu Vakarų Europos dailėje išpopuliarėjusią Paskutinės vakarienės, kalėdinės giesmės ir vaizdinio mene – Kristaus gimimo tvartelyje

siužetai, be to, Lietuvoje XVI a. nuo gyvenamųjų namų atsiskiria tvartai, atsiranda vaismedžių sodai, darželiai, kurie vėliau įtraukiami į Kūčių vyksmą².

Krikščioniškoji tradicija visiškai nenustelbė senųjų liaudiškųjų šio vakaro papročių ir tikėjimų, tik papildė senąsias šventes naujomis prasmėmis. Kūčios išsaugojo ryšį su mirusių protėvių kultu, išliko tikėjimai, kad ilgiausią naktį buvusius namus aplanko vėlės. Apie tai pasakojama ir XXI amžiuje:

Per Kūčias an stalo kas klojo skarinį, kas abrū-sų ir an jo itai dūšiom padeda aplotkos, švystos Agotos duonos, švystų žolių... Nepriimdė Kūcion nieko nuo stalo, nieko nepriimdė, kas yra an stalo. Jau an rydzienos priimdė, sako, ateina dūšios ir valgo. Ir šaukštus, visa visa palieka, kas yra an stalo. Niekas nežino, ar ateina dūšia, ar ti aniolai... (Genė Staniulienė, g. 1928 m. Šaltinių k., Šalčininkų r.)

Kalbėdavo, kad dūšios per Kūčias pareina, tai palieka plotkelę ir palieka valgių. Kiselio avižinio palieka. Kas lieka ant stalo nesuvalgyta, tai

viską palieka. Mama pasakojo, kad vienais metais kačiukas buvo kažkur užlindęs, tai pavalgė ir kas liko, švariais rankšluosčiais uždangstė, kad tas kačiukas nelaiptų. Sako, tik užmigau ir prisisapnavo mirusi mama. Atėjo prie manęs ir sako – kam tu uždangstei stalą, mes atėjom pavalgyt ir nieko nerandam. Kam uždangstei? Tai mama visada sakydavo – tik nedangstykit maisto, dušios tikrai ateina. (Elena Subačienė, g. 1927 m. Darsūniškio mstl., Kaišiadorių r.)

Baltų kraštuose švęstos žiemos šventės minimos XVI–XVII a. istoriniuose šaltiniuose. Įdomu, kad su jomis siejami papročiai, tikėjimai prisimenami ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais (kai kuriose vietovėse jie užfiksuoti ir kur kas vėliau).

Štai Matas Pretorijus (1635–1704), rašydamas apie Ganiavos šventę, užsiminė:

Jau vėlai rudenį arba žiemos pradžioje, kai metas gyvulius uždaryti tvartan, atliekamos tokios apeigos: šeimininkė iškepa kvietinio pyrago, o šeimininkas padaro alaus. Tada ūkininkas arba jo vaikai suvaro gyvulius į tvartą, bet pašaro nepaduoda. Tuo tarpu šeimininkė suruošia stalą: pagal galimybes padeda alaus, duonos ir kitų valgių. Šeimininkas arba jo sūnūs padėsto ant stalo visų rūšių šiaudų, šieno ir nekultų javų, taip pat grynų avižų, miežių, kanapių sėklų ir vandens.³

Palyginkime jį su šiais laikais užrašyto pasakojimo apie Kūčių vakarienę fragmentu:

Gyvuliam kūčia tep gi liesa. Kalėdų rytų, tai jau geriau juos pašeria <...>. Po staltiesi prie šieno dėjo dar ir visokių šiaudų. Kokių grūdų daugiausia pribyra, toki tais metais javai geriausia derės... Tėvo brolis slapta po šieną dėjo tris grūdus. Pyragų kepė ir Kūčiai, bet be riebalų, bet duona svarbiausia. Jos imam po plotkos. (Angelė Urbonienė, g. 1936 m. Sarkonių k., Lazdijų r.)

Dar vienas nenuginčijamas Kūčių šventės ypatingumo, išskirtinumo paliudijimas – jos gyvybingumas ir svarba. Kūčios – tai vienintelė kalendorinė šventė, kuri ir sovietmečiu išlaikė beveik nepakitusią struktūrą, nors ne visi jas galėjo atvirai švęsti:

Aš labai norėjau būt mokytoja. Mokytojos dvi kaime dirbdavo, tai jos eidavo pro mus į bažnyčią, tai man taip patiko, ir aš galvoju: nors ir vargo vaikas, bet būsiu mokytoja.

Vargau daug, mama, žiūrėdama į mano vargą, verkė, bet aš pasiryžau ir baigiau ir visą gyvenimą dirbau mokytoja. <...> Prie ruskio direktorius perspėjo, kad negalvotume valgyt kūčių, bet valgėm visą laiką. Buvo vienas tokis mokytojas škaradnas, tai po langais lakstydavo, tikrindavo... Užsidangstom langą ir dar stalą toliau pastatom, kad nenujaustų...

Mūsų šeimos nepagavo, bet vieną mokytoją rajonas svarstė, įrašė papeikimą. Jis gyveno pas šeimininkus, dar buvo nevedęs, tai gal tie šeimininkai nesislapstė ir jį kartu sodino prie stalo... (Ona Malinauskienė, g. 1926 m. Onuškyje, Trakų r.)

Apie tą laiką įtaigiai rašė ir Marcelijus Martinaitis:

Už langų šlamėdavo ne vėlės, o „draugeliai“, kurie pranešinėdavo, kas, kur ir su kuo valgo kūčias... Kiek neteko darbo, buvo pašalinta iš mokyklų, bendrabučių... Kūčios buvo mūsų areštuota šventė, teista, bet nenuteista, tremta į Sibirą, vežta vagonais į lagerius. Iš visų švenčių ją mažiausiai pavyko sužaloti, supolinti, perdirbti: ji liko lietuvių šeimos vienybės šventė, švenčiama visos tautos, įvairių pažiūrų žmonių. Tauta, susėdusi prie Kūčių stalo, yra vieninga. Gal dėl to ją buvo bandoma išdeginti iš tautos atminties, nes kai nėra laisvės, nėra džiaugsmo – dar yra Kalėdos su vilties žvaigžde tamsaus tunelio gale.⁴

1994–2017 m. mano surinktais duomenimis, nepaisant sovietinių aktyvistų perspėjimų, sekimų, apie 75 nuošimčiai šeimų Kūčių vakarą visada laikė išskirtiniu, o nemaža dalis – šventu. Kad ir užsisklendę duris, aklinau užsidangstę langus, sėsdavo prie Kūčių vaišių. Tikras stebuklas, kad Kūčių vakarienės tradicija, nors ir nuskurdinta, buvo išsaugota per visą sovietinę okupaciją, kaip savotiškas pasipriešinimas primestam okupaciniam režimui.

Kūčias šventė partizanai – pas juos rėmusius žmones ar bunkeriuose, tolimajame Sibire jas minėjo tremtiniai. Partizanas Pranas Platūkis-Karklas prisiminė, kad kovų metais jiems būvę ypač svarbu nors ir šaltame bunkeryje susėsti prie Kūčių stalo. Vienais metais apie Kūčias labai snigo. Partizanai per ryšininką buvo susitarę su Marcinkonių parapijos kunigu, kad jiems bus parūpinta kalėdaičių, tačiau niekas nedrįso to padaryti dėl gausaus snigo – būtų neįmanoma paslėpti pėdsakus nuo

3 *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. III. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, p. 295.

4 Didžioji priartėjimo šviesa. *Liaudies kultūra*. 2017. Nr. 6. P. 16.

švenčių metu suaktyvėjusių *enkavadistų*. Tąkart, prisiminė partizanas, per Kūčias jie degino *gramnyčinę žvakę ir laužė iš vieno lusto duoną...* (Pranas Platūkis, g. 1920 m. Puvočių k. Varėnos r.)

Tremtinė Julija Balčienė prisiminė, kad tremtyje (Jarmakovskio rajone, Krasnojarsko apskrityje, Rusijoje) ji išbuvo dešimt metų, bet nepraleido nė vieno Kūčių. Pirmąsias Kūčias šventė prie greitosiomis sukalto stalo, be staltiesės, bet su šieniu, ant kurio kiekvienam buvo padėta po bulvę ir dar šio to. Vėliau Kūčioms kepė *juodų myltų plocinį: katrų laužem, merkėm trupucį saldzytam vandenin. Šitas plocinys mumi buvo ir Džievo pyragas, ir kleckeliai...* (Julija Balčienė, g. 1914 m. Žiogelių k. Druskininkų svld.).

Sąjūdžio laikais, pradėjus gaivinti tradicijas, buvo susigrąžinti primiršti švenčių papročiai, patiekalai, bet, svarbiausia, daug šeimų vėl kartu susėdo prie apeiginio stalo.

2007 m. tyrimų bendrovė „GfK CR Baltic“ atliko apklausą, ar lietuviai laikosi senųjų Kūčių tradicijų. Buvo apklausta 520 asmenų (15–74 m. amžiaus) iš visos Lietuvos. Net 83 nuošimčiai apklaustųjų sakė, kad Kalėdų išvakarėse valgo tradicinę dvylikos patiekalų vakarienę, kalėdaičiais dalijasi – 77, o per Kūčias buria – 18 nuošimčių apklaustųjų. 58 nuošimčiai respondentų ant stalo nakčiai palieka maisto vėlėms, 57 – sukalba maldą prieš Kūčių vakarienę, o 22 nuošimčiai eina į Piemenėlių mišias. Dauguma apklaustųjų Kūčias ir pirmąją Kalėdų dieną švenčia tik su šeimos nariais, artimiausiais giminaičiais. Tik 1 nuošimtis apklaustųjų teigė, kad iš viso nešvenčia nei Kūčių, nei Kalėdų.

Ir 2011 m. Lietuvos istorijos instituto Etnografijos skyriaus Vilniuje atlikto tyrimo duomenimis, jaunimas svarbiausiomis šventėmis laikė Kūčias ir Kalėdas.

Vis dėlto yra ir skeptikų, manančių, kad didesnę dalį Kūčių papročių žmonės tik atsimena arba kartoja juos tik iš inercijos, kad ši tradicija nebėra natūrali ir gyvybinga.

Norėčiau paprieštarauti, pasitelkdama XX a. pabaigoje užrašytus pasakojimus, kuriuose dažniau vartojamas ne būstas, o esamasis laikas. Joniškio apylinkėse (Molėtų r. pietrytinėje dalyje) tebesilaikoma tikėjimo, kad Kūčių vakaras reikalauja ypatingo nusiteikimo, kurį palaiko pasninkavimas ir susilaikymas nuo kai kurių darbų:

Kūčių dieną buvo laikomasi sauso pasninko, dažnas nė aguonos grūdo į burną neįsidėdavo. Tikrai, ir dabar Kūčių dieną ir didįjį penktadienį absoliučiai nieko nevalgo, kad būtų visi metai geri. (Malvina Maskalienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

Yra darbų, kur dėl derliaus negerai. Sako, nemalk grūdų per Kūčias, nekulk javų. Ir klauso – nei kulia, nei mala, kad rugių audros neišguldytų. (Leonora Masalienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

Per Kūčias, sako, kad negalima verpt, o tai paskui pirštai tinsta, a dabar nemezgam. (Janina Kivilšienė, g. 1919 m. Mažulių k.)

Joniškio miestelis ir jį supantys kaimai yra gerokai nutolę nuo pramoninių centrų, įsikūrę kalvotoje, ežeringoje, pelkėtoje vietovėje. Dauguma gyventojų kalba *pa prostu*, tad jų savimone mažiau įtakojo lietuviška žiniasklaida ar knygos, o Kūčių šventimo tradicija esmingiau nekito šimtmečiais.

Čia rodomas išskirtinis dėmesys gyvuliams:

Vyrai gyvulius geriau pašeria. Ir jiems ateina šventė. (Melanija Tumulavičienė, g. 1928 m. Gackiškių k.)

Karvių Kūcioj negirdė, kad vasarą karvės nezyliotų. Negirdo visą dieną. (Joana Zavadskienė, g. 1939 m. Meškalydimio k.)

Reikia karves, avis paglostyt. Jau, sako, Kūčia, reikia eit ir apglostyt karves, telyčių... Apglosto, kad būtų prie žmogaus, nebijotų žmonių, nelakstytų po laukus. (Elena Maciulevičienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Saugi erdvė sau (o gal ir ateinantiems iš nežinios) kuriama draudimais:

Sėdi namuose, kad Kūčia. Jau būna po turgus apvažinėta. Be reikalo neina in kaimyną. Jau tokią dieną. (Vanda Grigelevičienė, g. 1933 m. Savidėnų k.)

Per Kūčias neina skolintis. Ir vakare niekas neatina. Tik savo šeima susėda. Mes ir durų neuždarinėjam, sakom – vis tiek niekas neateis. Nėra mados per Kūčias vaikščiot. (Melanija Žukauskienė, g. 1923 m. Savidėnų k.)

Kūcioj į kapines neina – ramybė ir tiem, kur pamirė. Geriau tą dieną jų neminėti, o vakare už juos meldžias. (Ona Bukienė, g. 1928 m. Medėikių k.)

Išnešus laukan šiukšlių nepylk. Sako, Kūčia – nenešk, ką sušlavei kambarin. A mamytė draudė. Savos dūšios paleistos. Šiukšlės negerai. (Valentina Riaubienė, g. 1923 m. Antašventės k.)

Per Kūčias negalima išnešti išpylt šiukšlių. Ar ty vaikšto kas šventas? Bet taip pasakyta ir taip darau. (Elena Maciulevičienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Lietuviai tremtiniai šv. Kūčių vakarienės metu laužia kalėdaičius. Verchnije Talcai, Buriatijos ASSR. 1954 m. Saugoma Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje.

Stengiamasi palaikyti apeiginio prausimosi tradiciją:

Pirtis priklauso. Seniau, maži, seni, kviri... – visiems šioj dienoj reikia pirties. Vienas vaikas pavėlavo, tai privertė po moterų prausimosi nueit pirtin. Neprileis prie stalo. Kaip be poterių... (Stasys Spranginas, g. 1933 m. Savidėnų k.)

Nedažnai kuria pirtį, bet vigilijai jau kuria. Kitas senas mažai vaikšto, bet eina. Kaip sėsi prie stalo be pirties? (Ana Rabcevičienė, g. 1926 m. Malūnėlio k.)

Pirtį kūrenam. Seniau kaime buvo viena pirtis, ir visiems užteko. Pirtį anksčiau kuria, su šviesa, kad švariai viską atliktų, kad kiekvienas pabūtų pirty. (Joana Zavadskienė, g. 1930 m. Meška-lydimio k.)

Senosios pasaulėžiūros pėdsakų galima aptikti ir pasakojimuose apie šios dienos ruošą ir valgius:

Viską, viską sutvarkai Kūčių dieną. Kepi, verdi, plauni, eglutę rėdai... Būtų kita diena – nespėtum su visais darbais ir galas paimt. A šita diena – viską padarai, viską suspėji. Iš tėvų tėvų šitaip... Kaip stebuklas! (Veronika Apyvalienė, g. 1913 m. Joniškio mstl.)

Reikia, kad būtų senoviški valgiai. Stengias gaut, kad būtų po senam. Mano bobutė tokius valgius gamino, aš gaminau ir dabar mano dukra tuos pačius gamina. (Janina Kadonienė, g. 1912 m. Joniškio mstl.)

Būtiniausiais Kūčios valgiais laikomi: grucė (miežių kruopos), šutinti kviečiai ir avižinis kisielis:

Dar kai mamytė gyveno, tai ant stalo dėjo ir kviečių, ir grucės. Vandenį pasaldo su medum ir valgom grucę. Reikėjo balto kisielio. Kai Kūčia, tai svarbiausia turėt kviečių virtų ir su saldžiu vandeniu valgyt. Į vandenį virintą trintų aguonų prideda ir medaus – patsyta nazyvaitsia – vanduo, medus ir pšenica. Kviečius apgrūdė, dedė į katiliuką, šiltu vandeniu apšutini ir su kočėlu duodi, duodi... Apvalysiu, išdžiovinsiu, išmaudysiu, išvirsiu – patsyta. (Melanija Žukauskienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Šližikus darom taip: miltus užpilu šiltu virintu vandeniu, truputuką druskos, cukraus ir mielių [išleistų šiltam vandeni] ir viską sumaišau. Maišau ilgai, kad tešla prie rankų nustoja lipt. Reikia vis miltuot rankos. Tada iš tešlos gabalo padarau, sukdama tarp rankų, tokią dešrą, dedu ant stalo ir supjaustau vienodo dydžio bandukėm...

Blėkutę pabarstau miltais ir dedu kepimui. Pastovi kiek prie pečiaus, pakyla ir – pečių. Išimu po gero pusvalandžio ar daugiau, prieš einant į pirtį. (Joana Zavackienė, g. 1937 m. Meškalydimio k.)

Šio krašto kūčiukams apeigiškumo suteikia į tešlą beriamos aguonos, bet baigia nunykti aguonapienis.

Iškepa kleckų. Kleckus valgė vienus, aguonų pieno jau nedarom. Žiūrėjo, tik kad būtinai būtų kviečių, šližikų, aguonų, bet ne aguonapienio. (Leonora Masalienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

Kviečius virdavo, šližikus kepdavo. Kviečių lukštus numuša ir verda. Su pasaldintu vandeniu valgo. Vandenį saldo visada su medum ir užpi-la kviečius, ir valgom. Šližikus irgi su vandeniu valgėm. Aguonapienį žinojom tik iš kalbų. Kūčiai keparam mažiukus šližikus, o Kalėdom, kad vaikams būtų žaist, keparam didesnius. Aguonpienio nedarom. Gal seniau? (Joana Zavackienė, g. 1937 m. Meškalydimio k.)

Balto [avižinio] kisieliaus privalo būti. Jo visi būtinai turi paragauti. Viso nesuvalgo – palieka ant stalo dūšioms. (Ana Rabcevičienė, g. 1930 m. Joniškio mstl.)

Kas netingi, daug valgių daro. Aš mažiau darau, o mama daugiau darė. Ji privirdavo kisielių viso-kių. Aš dabar baltą kisielių su herkulesais darau. Kisielių virė su džiovintais obuoliais. Išverda obuolius, kriaušes ar slyvas džiovintas, krakmolo prideda. Sakom, kisielius su obuoliais. Tokį kisielių virė ir su žaliais pjaustytais obuoliais. Žuvų kepė, silkę supjausto su svogūnais. Virėm grybų sriubą. Grybus pamerkiu (daugiausia džiovintus baravykus), išverdam, sumalam juos, sumaišau su svogūnais pakepintais ir virtom maltom bulvėm, ir kepa tokias bandukes. Išverda rasalo iš burokėlių ir sudeda grybus, suvyniotus į kvietinius blynelius. Kiti tik pakepa bandelių su grybais Mes seniau tai daugiausia kepėm. Pas Zavadskus tai pats skaniausias patiekalas buvo grybų sriuba. Į vandenį, kur virė džiovinti baravykai, įpjausto svogūno, prideda prieskonių. Prie grybų sriubos bulvių visada virė. Reikėjo dvylika patiekalų kad būtų. Surenku ir aš dvylika. (Joana Zavackienė, g. 1937 m. Meškalydimio k.)

Būtinai su grybais padarydavo pyragaičius (pi-rožki). Kepta žuvis, silkė, pupos, žirniai... Žy-dai važinėdavo su silkėm. Duoda už kiaušinių vieną silkę. Matai, kaip buvo brangūs kiaušiniai. Burokų rasalo išvirs, biškį ruginių miltų įbers. Kepdavo perepečkas ir valgydavo, ir skanūs bū-

davo. Šližikus kepdavom. Mūsų dideli išeidavo šližikai. Tuos šližikus savaitę valgom. Žiūrėjo, kad jau būtų kviečių, šližikų, aguonų, kisieliaus. Ir dabar stengiuos, kad jų būtų. Reikia dvylika valgių padėti – dvylika apaštalių yra. (Melanija Žukauskienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Joniškio apylinkėse išlikęs paprotys ant stalo pakloti šieno:

Jėzus gimė ant šieno. Bažnyčioj rengia betliejų ir ten padeda šienelio ir paguldo mažą Jėzų. (Bronė Mateikienė, g. 1925 m. Pažulės k.)

Laukiam pakolei sutems. Tada tėvelis pasiima drobinę palą ir eina atnešt šienelio. Ima kur žalesnį, gražesnį... Tėvelis pats ant stalo iškra-to, išlygina. Daugiau šienelio padeda [ten], kur šventas plotkas dėsim. Turėjom paklodę – dar atsineštinė. Tai jokių progų, jokių svečių, o tik Kūčiai. Kuparis kai buvo už sienos, tai sudeda, sudeda ir užkiša iki Kūcios. Plona, plona – balto lino... Po vyro mirties pati nešu šieno. (Pranciška Žukauskienė, g. 1923 m. Savidėnų k.)

Kai atneša šieno, tai saujelę dedam ir už šventų paveikslų. Jis ten būna visus metus, o tada atiduodam gyvuliams. Pas mane ir dabar stovi už Marijos paveikslo šieno saujelė. (Ana Rabcevičienė, g. 1930 m. Joniškio mstl.)

Kašikas neaukštas šieniu nešiot. Ne tas, kur kasdien naudoja. Ant stalo daug šieno deda, kad net lėkštės griūna. Nu, o kas lieka su kašiku, pa-statom po stalu. (Joana Zavackienė, g. 1937 m. Meškalydimio k.)

Paimam gražesnį, žalesnį šienelio ir susukam kaip lizdelį. Paimam iš mamos lininio siūlo ir persukam, kad prisilaikytų šienelis. Dar kuo pa-kaišom, kad gražiau. Tai Dievulio gimimo vieta. Ir dabar kaip lizdelį padarau ir įdedu plotkelę... (Kristina Žukauskienė, g. 1910 m. Savidėnų k.)

Va, šitaip darom, kai Kūčia ateina: atnešam šieno – kūdikėlis Dievo gimė ant šienelio. Klojam balta paklode – šventa Marija, nekalta būdama, pagimdė. Dedam kryželį – Jėzus Kristus užgi-mė. Žvakę uždegam – už visus šituos namuos numirusius, kad jiems lengviau būtų. (Leonora Masalienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

Tebejauciama išskirtinė pagarba Kūčių stalo staltiesei:

Balto lino už tai, kad Marija pagimdė būdama nekalta. Seniau visos moterys gimdė ant lininės paklodės. (Valerija Rinkevičienė, g. 1921 m. Gackiškių k.)

Jėzusulis buvo suvyniotas baltose palose. (Elena Maciulevičienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Kūčių vakaro staltiesę nuima ir padeda (neplau-na jos), kai susergera vaikas, tai su ja suvynioja vaiką. (Zita Černiauskienė, Surgėnų k.)

Per Kūčias negalima staltiesės atvirkščios užklo-ti, nes tada bus nesutarimai, barniai. Taip pat per vestuves, jei būna nors viena užklota išvirkš-čia staltiesė – bus pyktis šeimoje. Kūčių staltiesės prireikia prie sunkaus gimdymo. (Melanija Tu-mulavičienė, g. 1928 m. Gackiškių k.)

Servietka, kur per Kūčias, – nuo negėrų vėjų, nuo blogumų... (Janina Kadonienė, g. 1912 m. Joniškio mstl.)

Nuo perkūnijos naudoja nuo Kūčių stalo staltiesę. Ją kabina ant tvorės. Aš tai žiūriu, iš kurios pusės pučia vėjas, iš tos pusės ir uždengiu. (Salomėja Grigėlevičienė, g. 1924 m. Sutrėnų k.)

Kaip ir visoje Lietuvoje, taip ir Joniškio apy-linkėse pabrėžiama, kad prie stalo kartu sėda visi šeimos nariai. Net ligonius ir karštinčius nešte at-neša prie stalo. Jei kas nors iš šeimos narių negali dalyvauti apeiginėje vakarienoje, jo sėdėjimo vie-toje dedama tuščia lėkštė. Ji dedama ir šiuo atveju:

Jei nežino, ar žmogus miręs, ar gyvas, tai deda jam lėkštutį. (Mykolas Balinskas, g. 1922 m. Jusėniškių k.)

Kūčių vakarienos pradžia rodo Vakarinės žvaigždės patekėjimas:

Mano tėvelis, būdavo, pasižiūri per langą – Va-karinė žvaigždė užtekėjus, tai jau galima pradėt. Šieno atnešta, staltiesė užtiesta, tai tėvelis visa-da ant stalo pastato mažiuką degtinės buteliu-ką. Liepia visiems pasimelsti, tada būdavo pa-linkėjimai ir visų pirma – plotkelė. Visiems po vieną plotkelę. Ir tos plotkelės eina aplink stalą, ir vienas kitą vaišinam savo plotkele. Žvaigždės ir aš paisau. (Joana Zavadskienė, g. 1938 m. Meškalydimio k.)

Visus darbus reikia spėti nuderbti iki užteka pir-ma žvaigždė. Žvaigždė patekėjo – šventa <...>. Kalbėjo, kad mirusieji pareina, tai aš jiems visa-da dėjau ir dedu lėkštutę. Sako, Kūčioj dūšios ir Dievas vaikšto po žemę. (Ana Rabcevičienė, g. 1930 m. Joniškio mstl.)

Be žvaigždės, nesutemus nesėsi prie stalo. Tik sutemus. Sukalbam „Tėve mūsų“, sukalbam „Amžiną atilsį“. Žvakė uždegta – laužiam plot-ką. Pradedam valgyt nuo žuvies, silkės... Visko, kas yra ant stalo, priklauso valgyt. Paskiausia

šližikus valgom. (Pranciška Žukauskienė, g. 1923 m. Savidėnų k.)

Ir dabartiniai žmonės neišvengia sąlyčio su anapusiniu pasauliu, todėl švenčių (ypač Kūčių) apeigose ryškūs pagarbos mirusiesiems akcentai. Joniškio apylinkėse gerinamasi ir amžiais žmonės supusiai gyvajai gamtai:

Prie Kūčių stalo prašydavo visus, kurie dary-da-vo žmonėms skriaudos: vanagus, varnas, lapės, vilkus. Kai jau viskas paruošta, sudėta ant Kūčių stalo, išeisi į kiemą, atsistosi prie durų ir pakviesi visus ant Kūčių. Prašom pas mane ant Kūčios, vilke, lapė, vanagė... Proša tebia na Kūcia, tebia i tebia... Dabar nebekviečiu, nėra miško [pateikėja seniau buvo įsikūrusi vienkiemyje, o pokalbio metu gyveno Joniškio miestelyje – N. M.]. Anksčiau, kai gyvenau prie miško, turėjau gyvu-lius, visada kviečiau. (Janina Kadonienė, g. 1912 m. Joniškio mstl.)

Reikia visus – ir žvirblį, ir vilką... Visus, kas gyvena miške, pašaukt ant Kūčių... (Elena Ma-ciulevičienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Sėdam Kūčių valgyti, kai mamytė buvo mirus, tai statėm lėkštutę, šakutę ir kėdutę, kad jai būtų atsistėt. Tėvelis mirė – irgi taip darydavom... Darai, kol dar neseniai mirę. Dėl mirusio – lėkštė, plotkelės gabaliuką padedi ir kėdutę. Ir valgiai ant stalo lieka. (Valentina Riaubienė, g. 1923 m. Antašventės k.)

Stalo nenukrausto. Naktį ateis numirėliai, reikia ir jiems palikt pavalgyt. Kiti sako, kad nereikia stalo nukraustyti, kad ir kiti metai turtingi būtų, kad stalas iki kitų Kūčių pilnas būtų, tai ir ne-nukraustau. (Leonora Masalienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

Apie Joniškį ilgai gyvavo pasakojimai apie namus lankančius avinėlius:

Šieną, kur lieka, su kašiku pastatom po stalu. Mes tą kašiką išverčiam, ant to šieno gulim, kai buvom vaikai. Paskui, kai užmiegam, rytą pa-bundam, žiūrim – šieno jau nėra. Sako, buvo avinėliai ir šieną suėdė. Tai mes vis laukiam, kada avinėliai ateis to šieno est. Ir kai pavalgom, tai valgius paliekam. Ateina ir mirusieji valgyt, mes, vaikai, tai labiausiai norėjom baroniukų pamatyti. Anūkam pasakojam apie avinuką, bet jie, atrodo, netiki, tik juokiasi. (Joana Zavad-skienė, g. 1938 m. Meškalydimio k.)

Stalo nenukraustom, tik aptvarkom. Paliekam dėl dūšių. Šieno po stalu deda. Ateina avinėliai. Pasikelsi, šieno nerasi – jau buvo avinėliai. Tai,

Kūčių stalas Pelegrindos kaime, Gervėčių krašte. 2012 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

sako, vaikai, pramiegot avinėlius. (Pranciška Žukauskienė, g. 1924 m. Savidėnų k.)

Joniškio apylinkėse pavyko užfiksuoti ir gana retą tikėjimą:

Reikia turėti parsinešus iš miško šermukšnio šakelių su uogomis. Kūčių dienoj šeimos galva niekam nematant šitų šakelių padeda po kėde, suolu. Dėl to taip daro, kad nebūtų pykčio šeimoje. Reikia daryti taip, kad niekas iš šeimos to nepastebėtų. (M. Michalevič)

Šio krašto gyventojai tikėję, kad:

Per Kūčias reikia palaistyti kviečių nuoviruobelis – geriau dera. (Stasys Spranginas, g. 1933 m. Savidėnų k.)

Prieš Kūčių valgymą eik į sodą, obelį apimk, kad derlius būtų geresnis, kad zuikiai neapgraužtų. (Melanija Ignatavičienė, g. 1923 m. Labaišiškių k.)

Kai Kūčios, reikia nuslaut kojas ir basam aplink sodą apibėgti. Kirmėlės negraus sodo. (Vladas Riauba, g. 1908 m. Binkūnų k.)

Katalikiškiems kraštams būdingi pasakojimai apie vidurnaktį šnekančius gyvulius. Ne išimtis ir Joniškio kraštas:

Kristus pas juos [gyvulius] gimė tvarte, užtai jie ir kalba per Kūčias. (Janina Kadonienė, g. 1912 m. Joniškio mstl.)

Tai matai, skaitosi, šventas gimimo laikas. Daugiau tokio laiko nėra. Stebuklas – sako, net gyvuliai gali pasiskųst. Per Kūčias, dvylikoj, visas keltavas klūpi, tik vienas arklys – ne. Vienas žmogus nuajo pasižiūrėt per plyšelį į tvartą ir numirė. Kūčių naktį šulinio vanduo vynu pavirsta. Bet kas jo išgers, gali nuskyst šulnin. (Veronika Apyvalienė, g. 1913 m. Joniškio mstl.)

Stebimi Kūčių vakaro, nakties orai, pagal tam tikrus reiškinius bandoma nuspėti būsimo derliaus sėkmę:

Jei per Kūčias pusnys – bus daug javo. Vėjuotos Kūčios – geras linų derlius. Jei sninga dideliais gumulais – gerai spiesis bitės. Jeigu daug žvaigždžių, tai vištos daug kiaušinių dės. (Šiuos spėjimus minėjo daugelis pateikėjų – N. M.)

Per naktį ant stalo buvęs šienas praverčia atėities spėjimams, gelbėja nuo piktos akies:

Pavalgo, tai šieną traukia. Kas ilgesnį ištrauks – tas ilgiau gyvens. Būna, kad prieš išnešimą gyvuliams traukia. (Ona Vainickienė, g. 1924 m. Binkūnų k.)

Traukia mergičkos iš po staltiesės šiaudus. Jei porą ištraukė – ištėkės iki kitų Kūčių. (Janina Zavadskienė, g. 1938 m. Meškalydimio k.)

Šventas šienas, tai gyvulių kūčia:

Kūčių stalo šieną gražiai surenka ir padalina gyvuliam. Visiem. Vištom – ir tom paberia. O už tai, kad ir paukščiams šventa. (Joana Zavadskienė, g. 1938 m. Meškalydimio k.)

O paskui atsikeliu, į krepšelį šieną dedu ir visiems gyvuliam padalinu: kumeliukui, avytėm, karvutei... Ir kumeliukui duodu – reikia visiems gyvuliukams duot. Visi gyvuliukai, kurie pasaulį yra, reikalingi. Išdalinu visiems gyvuliukams, kurie tvarte yra. Tik paršam neduodam, ba jie neėda. (Melanija Žukauskienė, g. 1923 m. Savidėnų k.)

Kūčių šieną nuo stalo naudojo parūkymui, kai gyvuliai paboja akių. Rūkyti reikia nuo savęs, tris kartus apeiti aplink gyvulį. (Zita Čeikauskienė)

Paimi puodą, pridedi žarijų, nu, ir tenai biškį „gaspadoriaus“ šiaudų, Kūčių šieno irgi biškį ten pridėti arba kažergos biškį paspjaut, tenai adimačką (puodkelę) ir dar stalo kojų taip skersai biškį papjaut, viską sudėti ant žarijų ir rūkyti nuo akių pabojimo. (Genė Kerulienė, g. 1927 m. Cijūniškių k.)

Kur nuima šieną nuo Kūčių stalo, tai pavasarį jį uždeda ant žarijų kokiam puodely ir apneša apie laukus. Laukus Kūčių šienu parūko. (Kristina Žukauskienė, g. 1910 m. Savidėnų k.)

Paskui mamytė išima biškį šienelio, suriša ir įdeda į pagalvėlę. Taip darė, kai vaikai buvo maži. Geriau miega, geriau auga, Jėzulis saugo vaikus. (Melanija Žukauskienė, g. 1923 m. Savidėnų k.)

Pateikėjai priminė, kad šienas nuo Kūčių stalo turi stebuklingų savybių visus metus, tai yra iki kitų Kalėdų. Likusį, nepanaudotą šieną sumaišo su gyvulių pašaru, o neturintys gyvulių šį šienelį sudegina „kaip kiekvieną šventą daiktą“.

Kūčios yra viena iš ryškiausių tradicinės bendruomenės tradicijų, nes būtent bendruomenė ją palaiko, perkuria, pritaiko:

Mūsų kaime visi po senam mini Kūčių. Mes [darmor], kaip mūs diedai darė, o mūs vaikai – razum su mum... Anūkai jau išrankesni, anie atsiveža ir savų žaislų, ti žybsinčių žvakių, išsina pašaudyt <...>. Kaime nerasi žmogaus, kad nevalgytų Kū-

čių. Dvi rusų šeimos gyveno, tai ir jos per Kūčias panašiai darė, jų marti buvo iš Savidėnų... (Ona Prunskienė, g. 1931 m. Sungėnų k.)

Tai, kas priklauso tradicijai, ilgainiui tampa žmogaus savasties dalimi, kuri kiekvienos kartos atmintyje gali išnirti archetipiniais vaizdiniais:

Nuo mamos laikų turiu baltą su auksiniu rašteliu lėkštutę. Tik į ją dedu plotką. Ji ir stovi, va, čia, prie abrozo, spintelė, kaip kokia šventa... <...> Kviečių verdu. Saldžius. Vyrui sakau: valgyk medų, kad ir nenorėdamas, tavo bitės daugiau medaus neš... (D. Kremensienė, g. 1950 m. Joniškio mstl.)

Įdomūs pasakojimai, kaip jaunos šeimos švenčia Kūčias, kaip jos suvokia šią tradiciją. Jie dažnai tradicijas atnaujina arba, priešingai, gręžiasi į archajiškiausius papročius. Dar gyvas poreikis per Kūčias pakartoti tam tikrus apeiginius veiksmus, o gal būtent jie ir padeda susikurti šventę.

Ramiau, jei viską atlikau kaip priklauso. Dukra sako: mama, ar tu gi tuo tiki? Aš tikiu, duktė – nežinau... Gal ir duktė tiki – viską kūčiai ruošia, kaip aš ruošiau, ir amžiną atilsį tėvui lėkštutę su eglės šakute stato... Jau trys metai aš pas dukrą kūčiavoju. Ir servietką mano pasiima, ir šieną deda, ir traukia iš po servietkos, ir iš herkulės kisielių verda, nors anūkai nei į burną neima... Gal ir jai ramiau? (Leonora Maidienė, g. 1926 m. Jutonių k.)

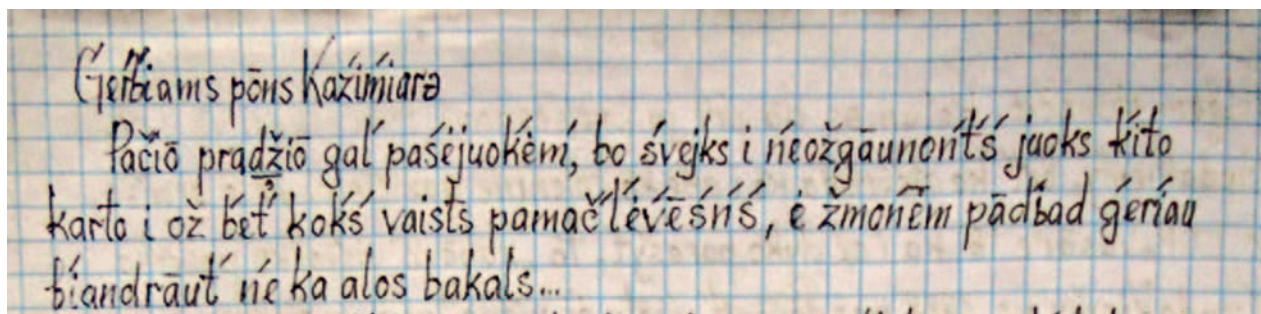
Jei per Kūčias žmogui vis dar ramiau, tai šios šventės vertė ir prasmė yra akivaizdi.

PRIE BALTŲ STALŲ SUKVIEČIANČIOS KŪČIOS

Nijolė MARCINKEVIČIENĖ

Kūčios – Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybė, įtraukta į nacionalinį sąvadą. Tai Kalėdų išvakarių apeiginė vakarienė, iki šių dienų išlaikiusi senosios žiemos saulėgrąžos šventės, metinių derliaus pabaigtuvių vaišių ir mirusiųjų gerbimo apeigų elementus, jie išliko ir įsitvirtinus krikščioniškai pasaulėjautai. Kūčios – vienintelė kalendorinė šventė, kuri ir visą sovietmetį, išlaikė beveik nepakitusią struktūrą, nors buvo draudžiama. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę beveik 80 procentų Lietuvos gyventojų gruodžio 24 vakare, patekęs pirmajai žvaigždei, su šeima sėda prie apeiginio stalo. Išlikusi tradicija ant stalo paberti šieno, kloti ant jo baltą lininę staltiesę, patiekti 12 pasninkinių valgių, dalintis kalėdaičiu. Taip pat padeda ant Kūčių stalo lėkštelę neseniai mirusiam šeimos nariui, o pavalgę nenukrausto nuo stalo valgių, kad pasivaišintų šią naktį sugrįžusios vėlės.

LINKUVIEČIO BENEDIKTO NAVICKO (1946–2006) RANKRAŠTIS IŠ GUDAKIEMIO

Merkinės muziejuje saugomas Benedikto Navicko laiškas, 2005 metais parašytas žymiam kalbininkui habil. dr. Kazimierui Garšvai, tvarkingai išdėstytas gimtąja pašvitiniečių šnektą ir smulkiai išmargintas specialiai sužymėtais balsių ilginimo, priebalsių minkštinimo ar kietinimo ženklais, nurodančiais, kaip reikia teisingai tarti kiekvieną aukštaičių žiemgalių patarmės balsį ar priebalsį, kaip sutrumpinti vieną ar kitą Linkuvos–Žemėslio–Pašvitinio šnektos žodį. Stebina laiško autoriaus tekste užfiksuota per praėjusį šimtmetį jo tėvų, senelių, prosenelių kalboje ypač vešėjusių slavizmų gausa, liudijanti ilgaamžiškos pašvitiniečių šnektos imlumą ir talpumą įvairiausioms buitinėms ir dvasinėms praėjusių laikų ir santvarkų įtakoms.

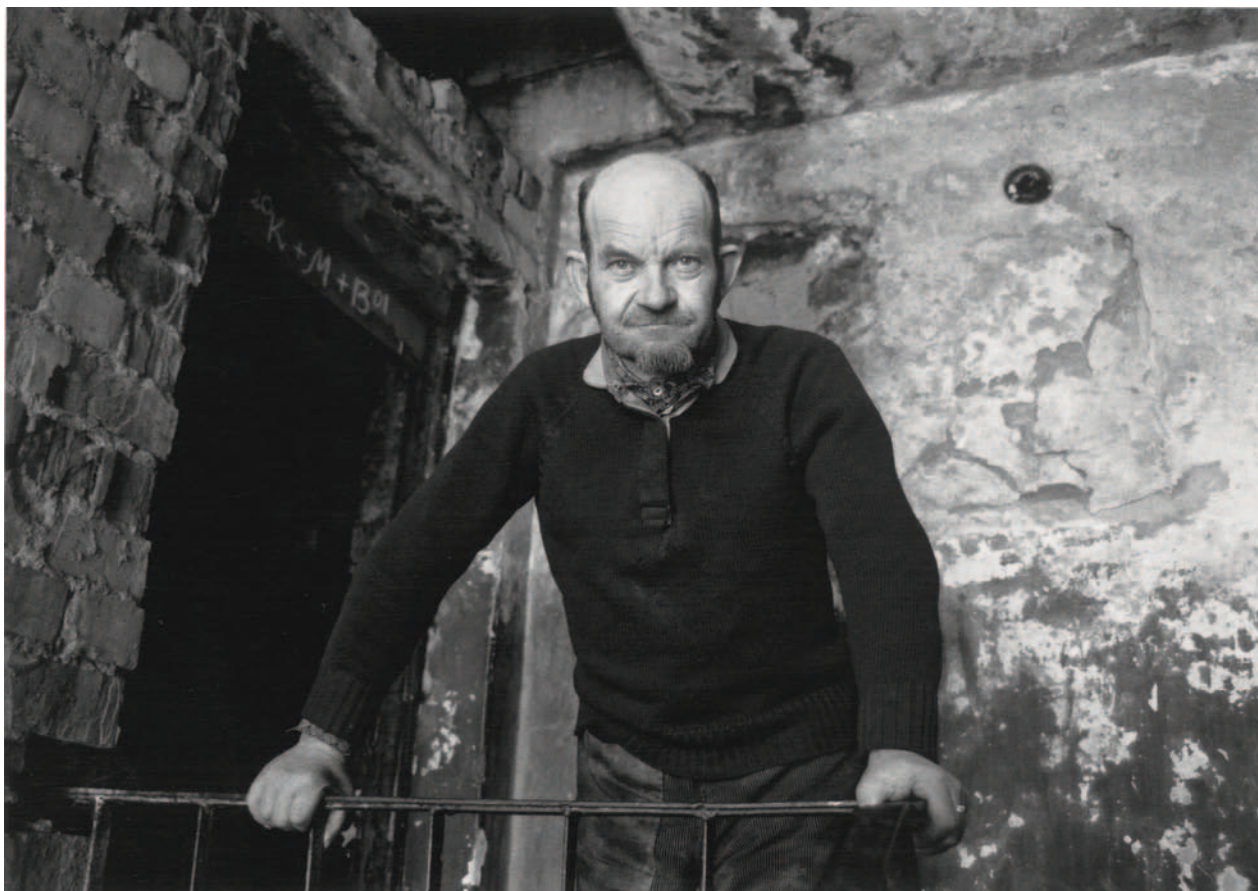
Ištikimas lietuvių kalbos mylėtojas, Peleniškių, Gegiedžių, Vorlaukio ir tolimesnių apylinkių laukus ir takus, paupius ir vieškelius gerai žinojęs, tarybiniais laikais Pašvitinyje zakristijonavęs ir ant seno vėjinio malūno su mokyklos draugu Algiu Levanu 1968 metų vasario 16 dieną iškėlęs Lietuvos trispalvę vėliavą, senatvėje begyvendamas Dzūkijoje parašė tautosakiškai patrauklų savo ankstyvos vaikystės atpasakojimą. Gaila, kad nebepratęs ir neužbaigęs viso žadėto gyvenimo aprašymo „nuo Adomo ir Ievos“ iki 1990 metų, kaip kad buvo pats sau įsipareigojęs. Benediktas Navickas mirė 2006 metais, palaidotas Marcinkonių kapinėse, šalia motinos.

2014 metais Vilniuje, „Versmės“ leidykloje, buvo išleista didžiulės apimties knyga „Pašvitinys“, tačiau knygos asmenvardžių rodyklėje nėra nė užuominos apie pašvitinietį Benediktą Navicką. Todėl, atsižvelgiant į jo gerbiamiausio kraštiečio Kazimiero Garšvos akademinį raginimą, kad būtina koordinuoti ir tęsti valstybės

darbus tarmėms tirti¹, šis tarmiškai parašytas trisdešimt septynių puslapių autobiografinis pasakojimas galėtų praversti kalbotyrai kaip vertingas etnografinis lietuvių kaimiškosios rašytinės raškos reliktas, nes ir pats autorius, kaip suprantame iš laiško, labai norėjo, kad būtų galima išspausdinti „va taip – tarmiškai, kaip šnekam“. Ir vis dėlto jo neišsiųsto laiško ir nebaigto gyvenimo aprašymo tekstas pateikiamas skaitytojams labiau įprasta bendrine kalba. Norint be klaidų paruošti ir publikuoti gana ilgą tarmišką porinę su visais raidžių ir garsų žymėjimo simboliais, tektų imtis specialaus kalbotyrinio redagavimo, tikslaus teksto koregavimo ir sutvarkymo. Taip pat reiktų ir labiau įgudusių, sudėtingą tarmišką tekstą perprasti norinčių ir gebančių skaitytojų.

Tiktai kaip kadaise senovinėse kaimo virtuvėse pavasarinės sriubos ir kitokius patiekalus pagardindavo įvairios prieskoninės žolelės, taip ir į šį pasakojimą natūraliai įsilieja istorinės ir etnografinės autentikos „pagardai“ – specialiai paliekami visi Benedikto užrašyti, jo nuo vaikystės gimtajame krašte kasdien girdėti, per visą tarybmetį Lietuvos aukštaičių, žemaičių, sūduvių ir dzūkų sodybose vartoti, dar nuo carinių laikų visose mūsų šalies regionų šnektose išsiskynę slavizmai. Skliausteliuose teksto pateikėjų iniciatyva įterptos ir paaiškintos tų svetimybų reikšmės, kad jaunosios kartos skaitytojams, nebe-mokantiems kaimyninių rusų ar lenkų kalbų, būtų lengviau suvokti ir įvertinti ne tik originalią lietuviškųjų tarmių ir patarmių retro stilistiką, bet ir giliau įsijausti į tautosakinį, kruopščiu dailyrasčiu išvedžiotą, nuoširdžiai išpasakotą vieno originalaus Žiemų Aukštaitijos žmogaus, šventai savo gimtus namus mylėjusio Plikelių kaimo vaiko gyvenimą.

1 Kazimieras Garšva. Šiaurės panevėžiškių tarmė ir jos kontaktai. *Žiemgala*, 2017/2, p. 5–9.

Benediktas Navickas prie savo buto durų Gudakiemyje. 1998 m. Brolių Černiauskų nuotrauka.

NEIŠSIŪSTAS LAIŠKAS IR NEBAIGTAS GYVENIMO APRAŠYMAS

Benediktas NAVICKAS

Gerbiamas pone Kazimierai, pačioj pradžioj gal pasijuokim, *bo* sveikas ir neužgaunantis juokas kitą kartą ir už bet kokius vaistus *pamačlyvesnis* [veiksmingesnis], ir žmonėm padeda geriau bendrauti ne ką alaus bokalas...

Taigi, nors toj televizijos laidoj² nebuvo parodyta ir pasakyta, kad aš beveik šimtaprocentinis vegetaras, likimas lėmė va taip netikėtai susipažint dar su viena kvapnia žolele, ne tik žąsiukam lesinti, bet ir skaniai pavasarinei *zupei* [sriubai] su kauliukais išsivirt, ar salotom, kol dar jaunutė, pasidaryt tinkama – garšva. Tiktai šį kartą – didžiąja G raide, kaip kad vokiečiai visus daiktavardžius,

o mes vardažodžius rašom... Teisybė, man žodis „garšva“ mažiau *zupę* ar salotas primena, *bo tam čė* [nes tuo laiku] tankiau šventagaršvę, Linkuvos krašte *džengel’* [džengeliu] dar vadinamą, naudojom, *ale* labiau atminty atgaivina Linkuvos bažnyčios vargonų užimą ir choro giesmes. *Bo* kai dar visai mažutį mane dėdė ant dviračio į bažnyčią nusiveždavo, o tutė [teta, tetutė] ant *viškų* giedodavo, tai dirbo toks vargonininkas Garšva³, tik jo vardo nebeatmenu, *bo* Linkuvoj tada buvo du Garšvos – Jonas ir Kazimieras. Dėdė su tute juos abu tankiai *minavodavo* [minėdavo], tai ir nežinau, katras buvo tas vargonininkas, net tokius

2 Minima LRT laida „Požiūris“, kurioje 2005 m. kovo 9 d. buvo parodytas Rimos Pilukaitės reportažas iš Varėnos rajono Gudakiemio kaimo apie dvasios rezistentą Benedikto Navicko gyvenimą: <https://www.lrt.lt/mediateka/jrašas/424/požiūris>.

3 Linkuvoje nuo 1928 metų vargonininku dirbo Petras Garšva (1905–1994), vėliau Šiauliuose įgijęs muzikinį išsilavinimą, dirbęs Linkuvos gimnazijos muzikos mokytoju, išgarsėjęs kaip Linkuvos apylinkių chorų vadovas, o nuo 1970 m. vargonininkavęs Anykščiuose.

mažvaikius, kaip tad aš buvau, šventoriuje užkalbint laiko rasdavęs.

Apie linkuvietį kalbininką Garšvą ir iš amžinatilsį savo klasės vadovės Mielienės⁴ esu girdėjęs, ir *gazietose* [laikraščiuose] skaitęs, *ale* tada susieškot tiesiog bijojau, kai ir pats savo gimta tarme domėjaus: aš tai tik vienuolika klasių tebaigęs, o čia – jau mokslininkas, kažgi, ar į mano rašliavą ir pasižiūrėt norės, dar kokių kvakštelėjusių peckeliu pavadins, laiko negaišint be reikalo paprašys...

Dar Pamūšio linų fabrike dirbdamas, pradėjau aukštaičių žiemgalių tarmės Linkuvos–Žeimelio–Pašvitinio patarmės žodyną, garsyną ir gramatiką rašyt, bet kad nebuvo su kuo rimtai ir nuo širdies tada dar neakivaizdininkui devintokui ir dešimtokui pasikonsultuot, tą darbą ilgam užmečiau. Vėliau retumais dar prie jo prisėsdavau Marcinkonyse ir čia, Gudakiemy, bet kai atsirado ką ir apie ką rajoninei *gazietai* už kelis grašius, o LDP „Vasario 16-tajai“ kad ir už dyką parašyt, tą *zabovą* [užsiėmimą] visiškai palikau.

Gudakiemy nuo 1988 m. per dešimt metų iš savo turimų žodynų surinkau „Lyginančiojo kalbamokslio žodyną“, *ale* ir tas juodrašty tebestovi, *bo* jokių galimybių jį platesniam *svietui* [pasauliui] parodyt nėra. Kaip ir užbaigt pradėtas 1582–2020 metų „Katalikiškų kilnojamų švenčių kalendorius“. Šiom dienom iš savo 30-ties metų ir dar senesnių juodraščių į vieną didelę sąsiuvinę perrašinėju visa, kas per tą laiką mano parašyta, *ale* niekur neskelbta, o kad vasara, tai reikia norom nenorom ir tą darbą trumpint. Kaip kažkada Linkuvos tarybinio ūkio veterinaras, kunigo brolis Šlapelis kad dainavo: *Ka ne grybos, ka ne uogos, dzūkų mergos būtų nuogos. Ož grybels, ož uogels nosipirka jos kelnels*. Man tų giminių, pažįstamų ir ligi tos televizijos laidos visiškai nepažįstamų sudovanotų drapanų gal ir dešimčiai metų užteks, *ale* kai visko valgomo reik pirkt, tai tų socialinės rūpybos kas mėnesį duodamų šimto vienuolikos litų anė kaip neužtektų, kad iš miško neprisidurtum.

Kol tutė gyveno, tai *da nons* iš jos 305 litų pensijos ir mano 121 lito pašalpos *možnėjo* [buvo galima] šiaip taip pragyvent. Tutė šiemet per patį savo vardadienį⁵ Varėnos ligoninėj mirė, iki

85-erių nebesulaukus (1920-03-28–2005-03-02). Man pagal naujoviškus *zakonus* [įstatymus] jau reikėjo ir paveldėjimo teisę Plikelių kaime turimai žemei (6,74 ha) deklaruot, ir taip išėjo, kad aš žemės turiu per daug, tai man nuo 121 lito socialinę pašalpą sumažino ligi 111 litų... Tą žemę aš išnuomavau Linkuvos žemės ūkio bendrovei, tai kas metai *nons* nuompinigių gaunu... Kad būčiau jaunesnis, sveikesnis ir su šeima, jau seniai būčiau grįžęs į tėviškę. Gal ir šiemet pavasarį būčiau ten išėjęs, *ale* kad ten tik sodas belikęs, ir jokio net apgriuvusio pastatėlio, kur pernaktot...

Tai va, jei nelyja, taip apie pusę dešimtos ryto, o dažniau – net po „Avarių“ per radiją, tai yra po 11-tos valandos, eini grybų ir, sukoręs nežin kiek kilometrų, pareini apie pusę dvyliktos naktį, jau skaudančiom kojom, net galva, ir labai gerai, jei 3–4 kilogramus parsineši, tai žinai, kad rytoj pardavęs 30–40 litų gausi. Bet sezono pradžioj dar ne visur superka, dar į Merkinę nešt reikia – 7 kilometrai nunešt ir pardavus tiek pat sugrižt. Ir jau tą dieną nebent į vakarą žemuogių pasirinkt beišeina. O kitą dieną pravaikštai miške visą *kėleną*, o parsineši puskilogramį ar dar mažiau... O kokiam rašymui – kad ir laiškų – lieka iš miego nuvogtos kokios dvi valandos po vidurnakčio.

Kaip supratau, tai ir Pats darbuojies prie tos dar 2001 m. žadėtos knygos apie Pašvitinį ruošimo. Mane kai ką parašyt prašė Pašvitinio mokytojas Mockūnas⁶, bet – tik apskritai apie pašvintiniečių gyvenimą tais laikais, kai zakristijonavau. O ką aš jam galiu parašyt, kad tada mano gyvenimas buvo specifiškai uždaras: po ankstyvųjų Mišių sėdėk savo bute ir lauk kokio intereso, kad galėtum į kleboniją nuvest, jei reik – bažnyčią atrakint. Be klebono leidimo nė pas gimines į Peleniškius ar Kalnuočius neišeisi, o kad jau slapčia pas kokį nuo seniau pažįstamą išsprunki, tai vėl bijok, kad ausų klebonas nenusukinėja. Jaunimas taip pačiame miestely, taip ir kaimuos, vengdavo su zakristijonu viešai susitikti, net ir labai artimi giminaičiai... Tai ką aš galiu parašyt apie *anų čėsų* [anų laikų] parapijiečių kasdienybę, kad man buvo draudžiama ją matyt, kad tik apylinkės valdžios neužpykdai... O ir žmonės buvo uždari, bailūs, apie tokias problemas, kaip darbas, uždarbis, santykiai namuos, tarp giminių ar su kaimynais lenkė nutylėt. Jei kiek liežuvis atsileisdavo, tai per kokias nors *katros* šeimos šventes, prie stalo, bet ir

4 Linkuvos vidurinėje mokykloje dirbusi mokytoja Felimonija Mielienė, kuriai 1995 m. suteiktas Lietuvos garbės kraštotyrininkės vardas.

5 Šv. Elenos vardadienis švenčiamas kovo 2 dieną. Teta Aliutė kartu su Benediktu iki mirties gyveno Gudakiemyje.

6 Čia minimas Juozas Mockūnas, žinomas kraštotyrininkas, kurio iniciatyva ketinama restauruoti senąjį vėjo malūną Pašvitinyje.

Gētiams pēns Kazimīra
 Pēcīo pradziō gal' pasējuokēm, bo švējks i neozgāunent's juoks kito
 karto i ož bēt' koks vaists pamač lēvēs'n's, ē žmoņēm pādīad gēriau
 bīandraut' nē ka alos bakals...
 Tēgē, nems tō tēlēvīzijas laidō nēbuva parōdēot i pasakyt', ka aš
 bēvējk šēontapročēntin's vėgētārs, līkims lēme va tējp nētēkētō
 sosēpažūt' dā so vīen kvapn' žolal, nē tēok žošūkām lāsēt, bēt' i
 skānio pavasorinē župē so kauliūkās ēsivirt' a salotom, kol' dā
 jaunutē pasēdarūt' tēonkam - garšv, tēisybē, šy karto - ēš didžiašios
 rājdes, kajp ka vėkēcē vėosziis dajktavar džiš, o mīas - vardažodžis
 rašēm... Tēisybē, mar' tas žod's mažiāu župē a salots pīimian,
 bo tam čē tančiau švēontagaršvė, Lēonkavos krašt' džēngel' dā va-
 dīnamo, naudōjam, alē Lēonkavos bažnīčios vargōnu užimo i kora
 giesmīs, bo dā kē vėsaj mažiūt' dēdē ont dīviračē ē bažnīčio nosėvīaž-
 dava, otutē ont vīšku giedōdava, tē dīrba toks vargōnėnėoks Garšv,
 tēok jā varda nēbeatmīan, bo Lēonkavo tad buva do Garšvos: Jōns
 i Kazimīars. Dēdē so tot' juos ab tančē mēnavōdava, tē ē nēžēonc,
 katras buva tas vargōnėnėoks, kor i tok's mažvajk's, kajp tad aš
 bovo, švēntor' oškāltēt' laika rāsdava.

Benedikto Navicko laiško Kazimierui Garšvai rankraščio faksimilė.

tada blaivesnis labiau įsidrąsinusį draudžia: „Ne-
 plepėk niekų, kaip sena boba, dar prie klebono,
 prie zakrastėjono!“

Drąsiausi būdavo gyvenimėlių bebaigią sene-
 liai, tokie, kaip mano *podinas* [krikšto tėvas]
 Antanas Šeinigas-Barzdela iš Gegiedžių, mano
nenytės (*niania*, *nenyte* vadindavom mano Ma-
 mos Mamą?) brolis Adomaitis Jonas Pranciškus
 iš Peleniškių, Bezminas iš Gintarų – tie „svieto
 matė“, vienas dviejuose pirmutiniuose karuose
 dalyvavęs, o iš *niemčios plieno* [vokiečių nelaisvės]
 pėsčias į Lietuvą parėjęs, kitas – Rygoj gyvenęs,
 net gyvą Leniną matęs, girdėjęs, nebijodavo nė

apie *anuos čėsus* pašnekėt, nė valdžią viešai per
 dantį patraukt. Iš tų senų žmonių daugiausia isto-
 rinės teisybės ir išgirsdavau... Tas visiškai vienišas
 gyveno (Bezminas), o anas prie pasenusių dukter-
 ū (mano *podinas*), tai jiems visa laimė, kad kas jų
 klausos...

Kaip rašei, kad reiktų tai knygai mano
 autobiografijos ir kad dar apie rezistencinę veik-
 lą, tai aš *misliju* [galvoju], kad užtektų vieno
 smulkaus gyvenimo aprašymo „nuo Adomo ir
 Ievos“ ligi 1990 metų, bet va taip – tarmiškai,
 kaip šnekam, – kad tik *možnėt* [būtų galima] taip
 išspausdinti.

BENEDIKTO NAVICKO GYVENIMO APRAŠYMAS

KŪČIOS IR KALĖDOS

Sunku iš šilto patalo risti, dar sunkiau šviežiai užpustyta pamiške priešaušrio tamsoj bristi, bet kad iki pirmų *rarotų* [ankstyvųjų Mišių] nenuėisi – gali ir Kalėdų Senelis neateiti. O *katras* nenori po Kalėdų eglute ką nors skanaus rasti?!

Va, ir Kūčios... Tą dieną ir iš *kolkozo* darbinykus anksčiau namo paleisdavo, kad galėtų *večeriją* [vakarienę] padaryti. Dar prieš savaitę dėdė miežinio alaus kamaroj, dideliame mediniame kubile, užraugdavo – kad nuo Kalėdų ligi Trijų Karalių būtų ką giminėms ar šiaip svečiams duoti, o jei kartais *tuo čėsu* papultų *kalenda*, tai ir kalėdotojams pamylėti. Užtat Kalėdų alus turėjo būti kaip ir Velykų – *macnus* ir skanus. Kas *nons* avilį kitą bičių turėjo, būtinai vietoj cukraus į alų medaus dėdavo, o kad alaus spalva būtų tamsesnė, jau į *bačką* pilant, dar padeginto cukraus įdėdavo. Prieš dvi dienas ligi Kūčių būtinai reikia aviną pjauti, *bo* Kalėdų pusryčiams kiaulienos ar vištienos, *valug* [anot] senelio, ir ubagai turi, būtų gėda, kad keptos *po pečium* avienos nebūtų. Nenyte mums duonytę, kukulius, sausainius, ragaišį irgi prieš dvi dienas ligi Kūčių iškepėdavo, tikrai mažąją duonytę – prieš pat vakarienę, kad tik iš *po pečiaus* *možnėtų* ant stalo padėti.

Ta mažoji duonytė buvo ypatinga: senelis ir *kolkozų* laikais liepdavo dėdei nedidelę lauko kertelę rugiais užsėti; tuos rugius, kai jau grūdai byra, rankom nuskindavo ir delnais iš varpų grūdus ištrindavo, iš delno į delną pilstydama išpūdavo akuotus ir ašakas, tai darė *nenytė* arba kitą kartą ir aš, *bo* senelio visas kūnas labai drebėjo, kad net šaukšto užlaikyti negalėjo, tekėdavo daugiausia man jį valgydint, tiek *zupę* [sriubą], tiek ir kitokį valgymą stačiai į burną paduodant. Rugelius dar ant paklodės kelias dienas prieš saulę džiovindavo, supildavo į drobinį maišiuką ir prie šilto mūro pakabindavo, ir tik prieš Kūčias senelis pats girnom sumaldavo: tą darbą, kad ir taip drebėdamas, jis padarydavo. *Nenyte* mediniame *viedre* [kibire] iš tų miltų užplikydavo duonos raugo, tais pačiais miltais ir atminkydavo, padarydavo *bakanėlį* [kepalėlį] sulig vidutinio batono didumo, jam ant viršaus delnu kryžių įspausdavo, kaip ir paprastos duonytės pirmam ir paskutiniam *bakanams*. Kai jau ant Kūčių stalo *visos dvyleka patrovų* [visi dvylika patiekalų] sudėliota – Arnoldo Tuominio iš Berštaliao sužvejota lydeka, aliejui kepta su daigintų žirnių brandžiu [troškiniu],

silkė su *cibulų* [svogūnų] griežinėliais, užpilta be cukraus išraugintu vyšnių vynu, silkė su aliejum, sūdytų grybų sūris, daigintų pupų brandis, barščiai su džiovintais baravykais, nedidelis *uzbonėlis* [ąsotėlis] klevo sulos ir didesnis – alaus, kisielius su spalgenom ir Kūčių *šližikai* [virti *kleckai*], medaus *spotkelis* [lėkštutė] ir šviežios duonytės *bakanas*. O vidury stalo ant senoviško, dar *nenytės pasoginio abrūso* [kraitinio rankšluosčio] pastato kryželį, dvi *nenytės* brolio Petro iš ažuolo tekintas žvakides su vaškinėm *Grabnyčių* žvakėm [vasario 2-ąją, Kristaus paaukojimo Dievui dieną, pašventintomis], o priešais tą kryžių padeda tą mažąją duonytę, *gatavai* [jau] supjaustytą labai plonutėm riekutėm, bet taip, kad nuo paties pado reiktų atlaužt. Ir ant tos duonytės – *plotkelės*. Be to, vienoj duonytės pusėj – senoviška, gal 50 gramų talpos *čerkela* [taurelė] su Velykų vandeniu, kitoj pusėj – *nenytės pasoginė druskinyčia* [kraitinė druskinė] su druska. Dar kol stalas neapdėtas, dėdė Kaziukas pastalėj pakreikia šieno ir ant jo uždengia spėjusį prie šilto mūro kaip reikia išdžiūti avino kailį vilnom į viršų, kad kojom būtų šilčiau, *bo* Kūčias valgom visiškai basi. Dar liki saulės laidos gerai prikūrentoj pirty pirma išsiprausia nenyte, tutė ir Mama: joms gi reiks stalą apdėt, o paskui – senelis, dėdė ir aš. Kai *dziegorius* [laikrodis] nuskambina devynias, einam Kūčių valgyti.

Garbingiausiose vietose iš stalo galų, ant senoviškų, dėdės Mykolo iš beržo lentų darytų krėslų – aukštomis nugaromis, gražiomis atramomis rankoms – susėda senelis ir nenyte, o visi kiti iš stalo laisvojo šono – ant *zuslano* [suolo]. Jei yra dėdė Kazimieriokas, jis visada sėdi ant *zuslano* kitoj pusėj stalo, arčiau lango ir kampe pastatytos Kalėdų eglutės. Dėdė Kaziukas skiltuvu įskelia ugnį ir uždega žvakes. Dabar, kai per Velykų *šabą* [Didįjį šeštadienį] šventina ir degtukus, tai uždegam žvakes tais šventintais degtukais. O taip tai, kaip nenyte iš savo mažų dienų atmindavo, dar Velykų naktį iš šventintos ugnies laužo parsinešdavo anglių ir jas kokiame maišiuke laikydavo prie šilto mūro. Tokios labai sausos anglys nuo mažiausios žiežirbėlės lengvai įsidega, kartais nė pūsti nereikia, nuo jų uždega *knatą* [dagtį] arba nedidelę žvakutę ir ta ugnimi – žvakes. Žvakės, kaip nenyte sakydavo, nuo neatmenamų *čėsų* Kūčioms ant stalo arba kunigo laukiant prie ligonio, ar prie *nabašnyko* [mirusiojo], būtinai turėjo būti tikro vaško, o jei kas bičių neturėjo, o perkant pas *škaplierninką* už nedidelę žvakę mokėti *grivinq*, už

didesnę – *skatiką*, o už labai ilgą – tokią, kaip bažnyčioj per sumą ant didžiojo altoriaus dega – *paltaruškę* [pusantroką] buvo per brangu, tai galėjo patys iš avino ar ožio gerai pervirinto lajaus pasidaryti, bet kad ilgiau degtų ir kvėpėtų, geriau imti pusę lajaus ir pusę vaško... Ir svarbiausia – kad žvakės būtų per *Grabnyčias* šventintos.

Kainos: pinigėlis, rusų *dienga*, – pusė *kapeikos* – svaras duonos arba silkė; *gryvina* – 10 *kapeikų* – du svarai druskos; *skatikas* – 15 *kapeikų* – už linų siekelio (maždaug 10 arų) nurovimą; *grašis* – 20 *kapeikų* – svaras cukraus arba du svarai namie mušto sviesto, arba visą dieną reikia malkas skaldyti ir su savo maistu; *poltoraks* [pusantro *grašio*] – 50 *kapeikų* – didelė vilnonė skara pečiams susisupti arba medinpadžiai; pusmergės mėnesio uždarbis. Už *skatiką* galėjai nupirkti puskvortę (0,25 litro) *arielkos* [degtinės].

Kai žvakės uždegtos, visi atsistoja poterių kalbėti. Senelis kalba „Tėve mūsų“ ligi pusės, kitą pusę – visi. Su žodžiais „Kasdieninės mūsų duonos duok mums šiandien...“ *plotkeles* nukelia nuo duonytės ir visiems duoda atsilaužti po riekelę duonytės, o likusią padeda, kur buvo, ir vėl ant jos deda *plotkeles*. Duonytę laiko rankose ir vėl poteriauja. Nenyte kalba „Sveika, Marija“ pirmą dalį, o antrą – visi, dėdė kalba visą „Garbė Dievui Tėvui“, o visi tą maldą tik užbaigia: „ir per amžius, amen“. Tutė ligi žodžių „sėdi Dievo Tėvo dešinėje“ kalba „Tikiu“, o likusią dalį – visi. Mamai tenka „Amžiną atilsį“, o man – „Švenčiausia Jėzaus širdis, pasigailėk mūsų!“ Po visų poterių senelis dar tebestovėdamas nusilenkia visiems ir sako: „Alz-butėl, Dievo man *prietelka* [draugė] duota, ir jūs, vaikeliai mano, ir tu, mūsų mažiausias, jei kam per tuos metus pasibariau, *pasirūgojau* ar gal ne taip, kaip reikia padariau, atleiskit man nuo visos širdies, kad rytoj galėtumėm *čysta somnenija* [švaria sąmone] Kalėdas švęsti.“ Ir pirmiausia pabučiuoja nenytei ranką, o visiems kitiems – kaktas. Daugiau panašiai kalba nenyte, pabaigusi bučiuoja seneliui ranką, kitiems – kaktas. Po to dėdė Kaziuakas eina prie jau sėdinčio senelio, bučiuoja ranką ir prašo atleidimo. Senelis peržegnoja jam galvą. Paskiau eina prie nenytės. Kitų tiktai paprašo atleidimo ir pasibučiuoja į lūpas. Ir daugiau taip darom visi: tutė, Mama ir aš... Kai būdavo dar ir dėdė Kazimieriokas (kiek mano atmintis siekia – beveik per *kožnas* Kūčias, kol Peleniškiuose gyveno – maždaug ligi 1956 metų), pirmiausia jis atsiprašydavo nenyte, senelį, o nenyte – jį ir tik tada senelį, ir *daugiau* – kaip jau nusakyta.

Prie *kožno* ant stalo pasidėta mažosios duonytės riekelė, ta, kur kalbant „Tėve mūsų“ nuo

viso *bakanėlio* buvo atsilaužta. *Kožnas* savo ranka pasiima *plotkelę* ir laužo virš duonytės riekelės – kad kartais koks trupinėlis ant žemės nenukristų, tiktai senelio *plotkelę* sulaužo nenyte. Kitas kitam duodam po *šmotelį* savo *plotkelės*. Čia senelis kitą kartą dar ir primena: „Kaip kasdien dalinamės savo bėdom ar džiaugsmais, *kas nedėlią* [kas sekmadienį] kunigėlis iš *vieno kieliko* duoda *kožnam po šmotelį* Dievo kūno, taip dabar pasidalinkim tą šventintą duonėlę, kad lengviau priimtumėm vienas kito gyvenimą.“

Vieną *plotkelę* palieka nesuvalgytą: ją suvalgysim tiktai vakare prieš Tris Karalius. To vakaro stalas jau ne toks *bagotas*, kaip per Kūčias, bet ir ne kasdieniškas, ir valgom tą vakarienę vėl išsivainuoję, basi ir visi kartu. Tiktai po Trijų Karalių mes Kalėdų eglutę sudeginam ir šieną iš pastalės arkliukui, avytėms išdaliam, avino kailį ant aukšto po gegne pakabina. O nuo Kūčių ligi Trijų Karalių ant vidurio stalo prie kryželio ant mažosios duonytės guli ta *plotkelė*, stovi alaus *uzbonas*, tuščios *torielkos*. Jei papuola ateiti ar *podinui*, ar Gaižūnų Zuokui, ar brigadininkui, virtuvėje nesodina, veda į seklyčią prie stalo, tuoj atsiranda ar smulkiai kapoto sūrio, ar supjaustytos džiovintos *kilbasos* [dešros], ragaišio ir būtinai kalėdinio alaus.

Prie Kūčių stalo po *plotkelių* suvalgymo visi ant tos savo mažosios duonytės riekelės užsiberiam druskos ir suvalgom. Paskui *kožnas* išgeria po lašą Velykų vandens. Jei *katrais* metais per Velykas pakliūva pasišventinti cukrų gabaliukais, tokį cukrų *čėdo* [taupo] dėl labai silpno ligonio, bet po gabaliuką suvalgo ir per Kūčias, tuoj po Velykų vandens gėrimo. Tada jau prasideda Kūčių valgymas. Pirmiausia valgom *šlīzikus* [virtus *kleckus* – kūčiukus]. *Šlīzikus* visada virdavo nenyte, kaip buvo iš savo Mamos išmokusi. Tai nemaž labai kieti *kleckai*, užbalinti aguonpieniu. Aguonas visada dideliu mediniu šaukštu moliniam *bliūdely* grūsdavo dėdė. Kad lengviau susigrūstų ir būtų baltesnis pienas, aguonas sudaigindavo. Tokius *kleckus* valgyti gali tik labai gerus *dančius* turėdamas, todėl jų nedaug ir tevidavo, ot, tik dėl mados. Po *šlīzikų* – kas kam patinka, bet taip, kad visko būtų nors *po biškį pakarštavot* [po truputį paragauti] ir pavalgyt sočiai.

Tokios Kūčios *pas mom'* būdavo, kol buvo gyvas senelis. Nenyte sakydavo, kad tokias Kūčias darydavusi senelio Mama pagal savo antro vyro, senelio tėtės, pamokymą. Po senelio *smerties* jau nebekepdavom mažosios duonytės, atsiprašymas pasidarė trumpesnis. Jei prie senelio žvakės degdavo per visą Kūčių vakarienę, dabar užgesinam jas tuoj po *plotkelės* suvalgymo. Jau nebebūtinai

reikia dvylikos *patrovų* – jei turi iš ko, tai ir daugiau pasiruoš, o jei ne – užtenka ir mažiau.

Kaip nenytė sakydavo, Peleniškiuose Kūčios būdavusios, palygint su mūsų, gerai *biednesnės*. Sugrūda, sako, piestoj gorčių avižų, užpila verdančiu vandeniu ir duoda parūgt, paskui *biškį* pasaldė – ir taip vadinamas avižų kisielius. *Po peč* prikepė *bulbių* „su marškinėliais“, tėvas iš Pašvitinio parvežė riebių silkų, kad *kožnam* po dvi iš-eitų... *Bo* apie stalą visi netelpa: abu mamoms tėvai, tutės dvi, dar netekėjusios, o ir tėtė su mama, ir vis didėjantis Adomuičiukų pulkelis (Adomaičius ilgai dar Peleniškiuos vadino Adomuičiais, tik bažnyčios Krikštų knygoj nenytę radom įrašytą – Adomaitytė). Ir net *slūželninkai* [tarnaujantys pas svetimus] Kūčių vakarienės namo pareina. Iš kur imsi tokiam pulkui sočiai privalgyti? Dar kad teta Mikelaitienė iš Žagarės atveža bačkutę sūdytų ruduokių, tai labai gerai, *ale* kas ta bačkutė tokiam pulkui?! Tik kad pasmaližiaut...

Kai mūsų nenytės seneliai Kvedarai išmirė, jau ir jos motinos nebebuvo, tai iš vaikų kas į Ameriką išėjo (Pranciškus, Leonas, Kazimieras, Kazytė ir Onytė), o kas čia pat ištekėjo (Natalija – pati pirma į Lauksodžio Gelčius, už Keršansko), tai jau, atrodo, burnų mažiau, *ale* kad ne visi į galvą ėmė, ką dar gyva motina mokė ar ką *slūžydami* iš gospadinių buvo nugirdę, tai, *valug* Adomuičio Jono, „kaip radom, taip ir paliksim, anokie čia ponai, kad dar kažkokių *gardabizdžių prisimisliti*, bet tik yra *plotkelė*, silkės uodega, ir užtenka“. Tiktai atsiprašymas prieš *plotkelės* laužymą buvo būtinas, *bo* taip ir kunigai mokinė: kad per Kūčias atsiprašysi, su visais susitaikysi, tai per Kalėdas galėsi Komunijos eit ir *be spavednės* [be išpažinties]. Todėl buvo mada ne tik per vakarienę šeimoje vieniems kitų atsiprašyti, bet ir visų *susiedų, gospadorių*, ir – jei išgali – visiems skolas atiduoti ligi Kūčių. Vaikštę tą dieną pakiemiais visi – ir seni, ir maži – atsiprašinėdami ar skolas atidavinėdami, o dar ir šventoriuje prieš Bernelio mišias ką pažįstamą iš toliau sutikę atsiprašinėjo.

Koč Kūčios ir visiškai *biednos*, *ale* kol seneliai Kvedarai dar gyvi buvo, Kalėdų pusryčiams būtinai *kepts po peč* *gėriuks* [krosnyje keptas ėriukas] ant stalo gulėdavo. Kūčių dieną pjaudavo dar visiškai mažą, trijų keturių mėnesių ėriuką. Pilvą išverčia šunims, nulupa, subarsto iš visų pusių druska, pipirais, kur buvo pilvas, prikrauna tarkuotų ir sausai nusunktų bulbių, užsiuva, o po gaidžių jau kuria pečių, kad rytoj, kol po pamaldų visi pareis, tik ištrauktą iš pečiaus galėtų valgyti. Ėriuką kepdavo dideliame moliniame *bliūde*, apdėję iš visų pusių riekutėmis pjaustytais *cibuliais*,

česnakais ir sviestu, uždengę kitu tokiu *bliūdu*. Kasdien, jei ką valgė, tai tiktai *zupei* mediniai šaukštai tebuvo ar košei kabinti, o silkę ar mėsą valgė rankom. O jau per Kalėdas senoji Kvedarienė iš savo kraičio skrynios *pasoginius sodabrinus vedelsčius* [kraitines sidabrines šakutes] ir peilius avino ragų kotais išimdavo, sunkius raudono vario šaukštus ant stalo padėdavo – tą vieną kartą per metus. Bet kad niekas nemokėjo *vedelsčium* mėsos pasmeigti, o šaukštai – per sunkūs, tai tie tik dėl gražumo per pusrytį ant stalo ir gulėdavo.

Atsirasdavo ir vyšnių vyno. Tas būdavęs raudonas ir labai rūgštus, *ale nemacnus* [nestiprus]. Tą vyną darydavo iš savo vyšnių: nuskynę sugrūda su piesta *cugūne* [špižiniame puode], supila į *palivoną* [molinį puodą] ir užrišę drobės, kad musių ar tarakonų neprilįstų, pastato ant pečiaus rūgti. Kitais metais, būdavo, kelis didelius *palivonus* prisiraugdavo. Cukrus buvo labai brangus ir tik Bauskėj arba Rygoj *temožnėjo* nusipirkt, tai nė kokios uogų *zaptės* [košės, uogienės] virė, nė tam vynui dėdavo. Užtat Pašvitinio žydėliai vienas per kitą sužinoję, kad pas Peleniškių Kvedarą tokio vyno jau yr, skubindavos *katras* pirmas ateit, ir vis *kožnas* didesnę kainą siūlo, kad tik daugiau nusipirkt: „Uj, tas jūsų vyns *košer*, jį tik *ant šabo večerėje* gerti...“

Prie Kalėdų avino – paprasčiausia naminė duona ir ažuolo gilių kava. Kavai pririnkdavo vaikų gilių iš po pakluonės augusio ažuolo, *po peč* sudžiovindavo, mediniu kūju lukštus nuagrūdavo, sumaldavo girnom – tik virk... Tokios būdavo Kūčios ir Kalėdos mano nenytės tėviškėje. Kai aš jau zakristijonavau, per Kalėdas panašiai kepto ėrelio esu valgęs tiktai Peluodžiuose pas amžinatilsį Jokubaičius, sakydavo, kad juos taip išmokinėjęs Jokubaitienės *tete*, Bezminas iš Gintarų. Kitur niekur daugiau *tais čėsais* taip kepto ėrelio nei tokio vyno *karštavoti* [ragauti] nėra tekę.

Mes tėviškėje prie senelio Kūčias baigdavom giesmė „Sveikas, Jėzau gimusis“, dar būdavo užžibinamos keliolikai minučių žvakutės ant eglutės, ir eidavom miegoti. Teisybė, dar prieš einant miegučio išeidavom su dėde pasiklausyti, ką kiškiai sode ir apuokai klojimo ar pirties pastogėj šnekas, dar nunešdavom *kleckų* likučių, kisielio ant šieno karvytei, avytėms ir kriuksei į lovą įpilti, *bo* ir jiem Kūčios...

Kūčių stalą palikdavom apdėtą per naktį, *bo* ateis vidurnaktį Kūčių valgyti visi, kas iš tų namų ir iš tos sodybos nuo seniausių *čėsų* yra į kapus išlydėti. Ir taip apdėtas stalas būdavo ligi pat Naujų metų, suvalgyti greičiau stengdavomės tiktai greičiau gendantį maistą.

B. Navickas į Merkinės lankytojų centro parodą atnešė iš medžio šakų ir kempinių sukurta prakartėlę. 1989 m. Brolių Černiauskų nuotrauka.

Pirmąkart po vakarienės šieną iš po pastalės traukti, kad sužinotum, ar ateinančiais metais vienas dar gyvensi (jei ištrauki vieną neišsišakojusią žolės stiebelį), ar apsiženysi, (jei ta žolė dvišaka), ar šiaip su daug žmonių būsi (jei daug šakelių žolė turi), man teko tikrai Pašvitiny pas kleboną, *bo pas mom'* tokių *čiarų* per Kūčias nebūdavo. Pas kleboną Kūčias valgydavom visi bažnyčios žmonės: vargonininkas su šeima, varpininkė Virbickienė (jina buvo ir bažnyčios valytoja, ir albu, kamžų, baltų altorių staltiesių skalbėja), dar aš, klebono gospadinė Elena ir „panelė“ (atrodo, klebono teta), bet ir stalas būdavo *biednesnis* ne ką mano vaikystės tėviškėje, ir tokių apeigų nebuvo...

Kalėdų rytą visi keldavomės dar prieš šešias. Mes su dėde tik iš lovos bėgdavom į kiemą sniegu apsitrinti, o *katras* dar tebegulėjo, tokiam po saują sniego po *kaldra* papilti atsinešdavom, bet dėl to niekas *nigdi* nesupykdavo. Kai jau apsirengę – bučiuojamės, su Kalėdom sveikinamės. Namie tančiausia Mama su nenyte pasilikdavo, *bo* Mamai reikėdavo pas Račį eit *kolkozo* avių šerti, o nenytei – avino nugarinę kepti, kad kol iš bažnyčios grįšim, tuoj karštą ant stalo padėti galėtų. Dar ir

ąžuolo gilių kavos privirti. Malkų tai dar vaikai dviem dienom prinešėm ir šakalių kiek reikia ant pečiaus pridžiovinom. Kol dėdė Cipkutę ar Jūrą į važiuoką kinko, dar aš apžiūriu, ar po eglute Kalėdų Senelis ko nors nepadėjęs, ir beveik visad randu ar kokią knygą, ar saldinių arba barankų.

Bažnyčioj tutė lipa ant *viškų* giedoti, o mes su dėde einam Bernelio pasupti – papoteriauti prie Betliejaus ir kryželį ant tokio ilgo kaspino pabučiuoti. Kai tą kryželį bučiuoji, Bernelio guolis juda kaip lopšys...

Iš bažnyčios parvažiavę, *biškį* pasiilsėję, valgom Kalėdų pusrytį ir laukiam svečių. Tą dieną jokio darbo niekas nedirba, tikrai kas būtinausia: savo ar *kolkozo* gyvulėlius pašerti... Senelis sakydavo, kad per Kalėdas reikia taip švęsti, kaip žydai šabą švenčia: niekur iš namų neiti ir nieko nedirbti, o valgyti – kiek tik nori. Ir teisybė – jei buvo svečių, tai kas iš Linkuvos ar Panevėžio atvažiavę, o iš arčiau – *podinas* ar Gaižūnų Zuokas, ar *podė*, eigulys, senelis Tuominis (Arnoldo tėvas) – tie tik antrą Kalėdų dieną teateidavo...

Seniau nuo Kalėdų ligi Pelanės [Pelenų dienos] būdavo mėsėdas: per visas dienas *možnėjo*

valgyti su mėsa, tiktai *pėnnyčioj* [penktadienį] su pienu. Per mėšedą buvo *slūželninkų* atostogos, bet kiti gaspadoriai jau nuo Trijų Karalių pradėdavę *slūželninkų* ieškoti. Mėšedas būdavęs piršlybų ir *veselijų* *čėsas* [vestuvių laikas] – kas ligi Pelanės nespėjo *veselijos* atšokti, tam tenka Sekminių laukti, *bo* šliūbo ligi Sekminių nuo Senų užgavėnių (septyniolika dienų ligi Pelanės) nė pats *džiakons* [diakonas] neduodavo be vyskupo *dalaidimo*. Užtat sodžiuose vakarais visur skambėjo dainuškos, susirinkdavo kas verpti, kas megzti, kas plunksnas plėšyti į kokią didesnę stubą, ir čia pat dainavo, visokių *šposų prisimislydavo* [pokštų prisigalvodavo] arba ir pašokdavo. Peleniškiuose tokie suėjimai būdavę pas Kriaučiūną, o *pagrajyti su skrypkele* [su smuikeliu] Adomuičio Kazimieras ateidavo.

Išeinu, sako, vėlai naktį laukan ir girdžiu, kad Pašvitinio bažnyčioj *zvanija*... Kas čia galėtų būti – gal kur raudonas gaidys nutūpė ar koks didelis kunigas mirė?.. O tėvas Adomuitis ir juokiasi: „No, vaikai, ar nebežinot, kelintus metus skaičiuojat?.. Taigi jau naują *vieką* [amžių] pradedam, jau tūkstantis devyni šimtai pirmieji atėjo!..“ Ir skambina kone *čielas tris adynas* [visas tris valandas]. Paskui zakristijonas tėvui sakęs: „*Ale tu išsimislyk tik* – prisakė *džiakons*, kad kai *dziegorius* lygiai dvyliktą išmuš, *špitolninkas* [nusenusių beturčių prieglaudos gyventojas] pradėtų skambinti, o man reikia skaičiuoti, kad visi tūkstantis devyni šimtai kartų būtų... *Špitolninką* tai dar du kiti viens po kito pamainė, o aš beskaičiuodamas kaip šuva sušalau. O kad nesuklyščiau, tai su *alupka* [pieštuku] ant popieriaus rašaus... Vienas – ir rašai vieną, du – rašai du, ir taip ligi pabaigos...“ *Vargamistras* [vargonininkas] tada buvęs labai mokytas, jis pas *džiakoną* raštininku dirbęs, tai tas ir sakęs: „Ne pats *džiakons* taip *išsimislyjo*, mačiau, tokį raštą iš vyskupo skaitė, kad naują *vieką* pradedant, visos Žemaičių vyskupijos bažnyčios turi tūkstantį devynis šimtus kartų *zvanyti*.“

O namiele vakare prieš Naujus metus visi susirinkdavo, dar ir koks iš *susiedų* ateidavo... Kas vaško, kas lajaus ar švino atsineša, *bliūdely po peč* ant anglių iššildo ir pila į šalto vandens *viedrą*, ir žiūri, kas išeis: kad panašu į žiedą arba *brošę* [sagę] – apsiženysi, kad į kryžių ar grabą – *smertis* laukia...

Mano tėviškė Pavorlaukėj buvo puskilometris ligi vieno *susiedo*, tiek pat ligi kito, visi jau *nebeblozni* [nebemaži], tiktai aš dar pradiniukas... Tai pas mom' visas Naujų metų sutikimas toks, kad tik į mokyklos vakarėlį su Mama ar tute nueinam, o parėję – tuoj gulti. Nauji metai man būdavo kaip paprastas sekmadienis, niekuo įdomesniu neišsiskirdavo.

Trys Karaliai irgi tokie pat, tiktai, kad ta vakarienė prieš Tris Karalius kiek prašmatnesnė, ir kad su šventinta kreida, dėdės ar tutės iš bažnyčios parnešta, reikia ant visų durų tų karalių vardus užrašyti.

Nenyte prisimindavo, kad Peleniškiuose vaikščiodavo Trys Karaliai, bet kad *džiakons po smertelnu grieku* [kaip mirtiną nuodėmę] tokias vaikštynes ir Užgavėnių „vandenio ieškojimą“ uždraudęs, tai retai kas būdavo toks drąsus *su-griešyti* [nusidėti], o ir senieji peleniškiečiai saugodavos – kad paskui nereiktų per visą Gavėnią ties didžiosiomis bažnyčios durim kryžmais ant žemės gulėti. Tokia mat buvus *pakūta* [atgaila] už pačius didžiausius *griekus*.

Sako, vieną *nedėlią* kažkokiam tai *griešnikui* [nusidėjėliui] jau prie durų vietos nebebuvo, tai nuvedė zakristijonas jį už didžiojo altoriaus, užmiršęs, kad ten jau viena moteriška taip pat *pakūtavoja*... „Ką čia dabar darai?“ – klausias tas vyras. O ta atsakanti: „Griekas tai buvo saldus, ale pakūta – ojoj oj!“. Tas jai vėl sako: „No, apsiversk aukštiekninka, tai ir tavo pilvui bus šilčiau, ir man minkščiau...“ Taip ir sutarė, o kiek pagulėję kibintis pradėjo. O čia ir zakristijonas beateinas... „Na, kas čia dabar!?!“ Bet tas vyras jam: „O tu, durniau, *štilk* [nutilk]! Ar radęs gerą taip ir praeitum pro šalį?!“ Gal niekas to nutikimo ir nežinotų, bet jau visiškai pasenęs tas zakristijonas pats išsiplepėjęs, kokią pamoką tada iš tų *pakūtnikų* gavęs...

Per Užgavėnes seniau Gegiedžiuose buvo madoj „vandenio ieškoti“: vienas atsisėda rogėse, ant jo *doklą* [didelę pašaro pintinę] užguldo, o kitas arklių *keravoja* [vadelėja]. Kai tik kokią gryčią privažiuoja, tuoj abu ima šaukti: „Vandenio, vandenio!“ Ir gerai, kad spėja ligi kitos gryčios pavažiuoti, o tai būna vandeniui aplietas ir *kučėris* [vežikas], ir tas po *doklu*... O Gegiedžiuose tada buvę apie septyniasdešimt gryčių... Grįžtant tiems vandenio ieškotojams, kas jų nespėjo aplieti, visi stabdo, į vidų prašo *bulbinių* blynų valgyti, alaus išgerti. Kada per Užgavėnes persirengėliai pradėjo važinėti, nenyte neprisimindavo – *mosėt* jau buvo ištekėjusi, o kai vaikas po vaiko randas, ir kai paduoti pavalgyti, gali sakyti, kitais metais beveik nēr, tai ir visos linksmybės užsimiršta.

Dar ir man zakristijonaujant teko su Peluodžių jaunimu per vienas Užgavėnes persirengusiam meška pavažinėti, *ale* paskiau už tai klebonas taip ausis nusukinėjo, kad kelias dienas buvo raudonos ir perštėjo... Kaži ką dabar mūsų naujas pagonis Jakavonis⁸ apie tokį klebonėlį pasa-

8 Turimas omeny Varėnoje gyvenantis buvęs Seimo narys Gediminas Jakavonis. (Red. past.)

kytų? Bet man tada reikėjo tik tylėti ir dar būti patenkintam, kad iš darbo nepavarė: mat, persirengėliu važinėti – tai *paganskos* [pagoniškos] apeigos, zakristijonui nepritinka taip *durniuoti*...

O laukiamiausias subuvimas žiemos pradžioje buvo kalėdojimas. Daugiausia *kalenda* prasidėdavo nuo advento pradžios ir baigdavos ligi Trijų Karalių. Kad pasilikdavo koks sodžius po Trijų Karalių neiškalėdotas, tai jau skaitėsi klebono apsileidimas. Apie *kalendą* – kokią dieną, kokiam sodžiui, koks kunigas kalėdės ir kiek *kalendos* reikės mokėti – pasakydavo į *kožną* kiemą atėjęs *špitolninkas*; jis ir *plotkeles* atnešdavo, turėjo ir žvakių parduoti. Už pranešimą kas karštos arbatos duodavo, o kas ir rublį kitą išmesdavo. Dar ligi karo *špitolninkai* sodžius buvo pasiskirstę, *katram į katrą* eiti.

Kai sužino, kad bus *kalenda*, tuoj namuos langus plauna, jei kokioj gryčioj yra *padlagas* [grindys] – tai šveičia ligi baltumo, ruošiasi kaip *ant veselijos* (kaip vestuvėms). Visus voratinklius išgaudo, šaukštus, *vedelsčius*, peilius, *torielkas*, *spotkelius*, *čierkas*, stiklines, puodelius iš naujo iššveičia, išmazgoja, kad būtų kaip tik ką pirkti. *Nedėlia* ligi *kalendos* užraugia alaus. O vaikai, ar tu didesnis, ar mažesnis, turi pakartoti katekizmą, kad jei kunigėlis paklaus, nesuklystum, žinotum, kaip atsakyti.

Voronėliuose ligi karo buvo šešiasdešimties hektarų gaspadorius Kutra, o Plikeliuose – kunigo Jono Jatulio brolis Kazimieras. Kai Jatulį dešimčiai metų nuteisė, tas spėjo pabėgti pas brolių kažkur į Kupiškio kraštą ir ten per tą *čėsą* zakristijonavo. Jo vietoj į Sibirą išvežė jo žmoną. Alfonsas Bajelis, šešiasdešimties hektarų gaspadorius, šaulys, spėjo su šeima išbėgti į Australiją. Taip Plikeliuose, klebono Danio akimis žiūrint, tinkančių į maršalkas neliko. Voronėlių Kutra mirė. Gal jau buvau pirmokas, o gal ir ne, bet žinau, kad tai buvo pirmas *nabašninkas*, *katrą* man teko matyti. Neužilgo buvo ištremtas ir klebonas Danys, jo vieton atkėlė Adomonį, o po jo – Gutauską. Sušaukęs visų maršalkų susirinkimą, Gaižūnų maršalkos Jobo patarimu, Gutauskas prisiprašė faktiškai Voronėlių ir Plikelių maršalka būti mūsų dėdė Kaziuką. O Kutrienė paliko Voronėliuose tik garbės maršalkiene – tą dieną, kai kalėdodavo Vaižgantuos ir Voronėliuos, jinau duodavo kunigams pietus. O kai kalėdodavo Plikeliuose, pietaudavo *pas mom'*. Kunigas Gutauskas *pas mom'* būdavo dažnas svečias, *bo* jam reikdavo ir su dėde Kaziuku visokiais bažnyčios reikalais pasitarti, mat dėdė buvo ir parapijos komitete, ir su seneliu pasišnekėti. Nenyte buvo tretininkė, tutė – choristė,

tai ir su jom klebonui kalbos atsirasdavo. Nebijojau klebono ir aš... O kai prisimenu pirmą kalendą, tai bijojau, gal buvau mažesnis, o gal kad kunigas buvo rečiau matytas. Tada kunigas paklausė, ar aš moku persižegnoti, o aš persižegnojau ir lėndu dėdei Kaziukui už nugaros... „O kaip tavo vardas?“ – klausia. „Benediktas“, – už mane atsako dėdė. Tai kunigėlis mane pasikišė po *talūb* [po skrandą, po kailiniais] ir šokdina, o *vargamistras* su šaukšteliu skambina į stiklinės kraštą ir gieda: *Benediktus, benediktus, kvv venit in nomine Domini!* [Palaimintas, palaimintas, kuris ateina Dievo vardu!...] Man ne tik buvo baisu po *talūb*, bet gėda, kad kunigėlis šokdina.

Kalėdotojams ant stalo visad būdavo *košelenos* [šaltienos], *kilbasos* [dešros], sūrio, sviesto, medaus, pyrago, duonytės, gilių kavos ir *uzbonas* alaus, dar ir riešutų kitą kartą papildavo. Atvažiuodavo dviem vežimais: važiuoklę dėdė su kunigu ir zakristijonu Adomėliu, o paprastose rogėse – Adomėlio brolis Petras, *vargamistras* ir *špitolninkas*. Kol kunigas valgo, dėdė Kaziukas į anas roges neša iš kambaros su gorčiumi grūdų, kasą *cibulų*, nedidelį *palivoną* medaus, o Adomėliui duoda vaško. Duodavo ir klebonui pinigų, bet kiek – nematydavau, ir man neįdomu būdavo.

Vos tik tai kalėdotojai iš kiemo, tuoj pradeda rinktis alaus mėgėjai *ont pakunigių*: ateina *podinas*, eigulys, brigadininkas, fermininkas, už visus juos savo valdiška *padėčia* aukštesnis, *bo* Gaižūnų apylinkės pirmininko pavaduotojas, kaimynas Stankevičius Pranas, sandėlininkas Aidukas, arklių šėrikas Bajers Petrs... Valgys jie ką ar ne, bet ligi vėlaus vakaro tiek alučio *prisikarštavos*, kad kitą jau vežtinai reikia namo parvežti. Bet nė barnių, ginčų ar vienas iš kito *šederstvos* [pasišaipymų, patyčių], tik tai kokie prisiminimai iš gyvenimo, anekdotai, dainuškos... Senelis būdavo patenkintas tokiom „pakunigėm“, *bo* ir rečiau užsukantys ateina, ir dar kokius reikalus – ar dėl malkos gavimo, ar dėl pakratų, ar dar ko – susitvarko namie, „kaip žmonės“.

Navickas Benediktas iš Gudakiemio

Benedikto Navicko rankraščio publikaciją parengė Dzūkijos nacionalinio parko laikraščio „Šalcinis“ redakcija.

GUDAKIEMIS MANUSCRIPT OF BENEDIKTAS NAVICKAS (1946–2006) FROM LINKUVA

This autobiographical story by B. Navickas describes the traditional holidays celebrated in Northern Lithuania – *Kūčios* (Christmas Eve), *Kalėdos* (Christmas Day), and *Trys Karaliai* (Three Kings).

2019-UOSIUS PASITINKANT

Į šių metų Lietuvos šimtmečio dainų šventę „Vardan tos...“ susirinkę folkloro ansambliai liepos 3-iąją Vilniaus Katedros aikštėje puošė simbolinius gediminaičių stulpus istoriniais savo krašto varpais. Tą dien vienu metu sugaudė net 60 iš visos Lietuvos suvežtų varpų. O kiekvieno jų dūžį lydėjo prasmingi žodžiai – padėka ar linkėjimai, susiejantys praeitį su dabartimi ir, žinoma, perduodami ateities kartoms. Dalijamės jais, išlydėdami 2018-uosius ir sveikindami visus su prasidedančiu antruoju atkurtosios valstybės šimtmečiu!

Vydūnas rašė: „Yra gražus būdas varpais pašaukti žmones. Varpais pasiųsti žinią kraštui, Tėvynei. Pasauliui, kuris šiandien toks neramus, taikos palinkėti. Tegul skamba varpai dėlei tų, katruos mylime!“
KLAIPĖDOS KRAŠTAS

Akmenės Šv. Onos bažnyčioje saugomo varpo dūžis skirtas tautinio atgimimo žadintojui Simonui Daukantui, kurio dėka Akmenės kraštas įrašytas į lietuvių kultūros istoriją, o žodžiuose įamžinta mūsų būtis. Jo palikimas ir šiandien išlieka tvirčiausiu mūsų kultūros akmeniu, šimtmečius aidinčiu lietuvio balsu.

AKMENĖ

Lietuvai ir Lietuvos žmonėms linkime išsaugoti istorinę atmintį, papročius ir tradicijas ateities kartoms, klestėti, gyventi santarvėje, puoselėti savo kalbą, didžiuotis ir mylėti savo šalį bei jos žmones!

ALYTUS

Druskininkų varpas skamba dėkavodamas už šviesių akimirkų lietu, kuris gaivino ir padėjo augti, už gerus kaimynus ir didžius žmones, už neišblėsusią čiurlioniškąją dvasią ir Raigardo slėnio neišnykstančiąją paslaptį!

DRUSKININKAI

Nuo vandenų, vėjų ir smilčių krašto atvežėm klingerio aidą, kad mūsų pirmtėvių praminti takai dar nēr užžėlen, kad ir kalba, ir malda, ir giesmė tebskamba į visą kraštą, kad mūsų omamų ir opapų velijimas nedidžiotis, laikytis padoriai ir niekad nepasiduoti tebēr šventas. Mūsų varpas skelb jums visiems: būkit giliukingi, sveiki, kad netrūktų nei macės, nei begalinės viernybės visiems, kas mums visumet pristovėjo!

KRETINGOS KRAŠTAS

Varpo garsas primena, kad iškilių Sūduvos didžiavyrių drąsa mums dovanojo laisvę. Varpo garsas kviečia susitelkti ateities kartas. Jis kviečia jaunimą nepamiršti savo šaknų ir Lietuvos ateitį kurti kartu. Šiandien mes turime galimybę skambinti rytojui – išgirsime vieni kitus, sutarkime, tieskime kelius iš kartos į kartą, iš širdies į širdį!..

MARIJAMPOLĖ

Pirmas varpo dūžis – už protėvius ir jų išsaugotą Lietuvos žemę. Antras dūžis – už mus, esančius čia. Trečias dūžis – už ateities kartas ir išsaugotą lietuvių!

PASVALIO KRAŠTAS

Aidėk ir sąžinei neleisk užmigt, kad nesutryptume garbingo savo laisvės vardo, skambėk ir nešk pasauliui šauksmo aidą mūs, kad brolius traukiniai ar vėjai į namus parvestų!

RADVILIŠKIO KRAŠTAS

Paskėlį nuog pieskynų, mes, dzūkai, sciebiame tarp pušalių ir sykiu su visu Lietuvu tariam „Vardan tos“. Lai Dzūkijos žmonių darbai ir dainos insipina in visos Lietuvos vainikų. Savo krašto varpo dūžį skiriame Dzūkijos partizanams, už narsias jų kovas ir dzidžiulį laisvės siekį!

VARĖNOS KRAŠTAS

BRINGING IN 2019

We share here the good wishes of the participants of the 2018 Lithuanian Centenary Song Celebration ‘In the name of...’ for their Homeland and future generations.

2018 m. Lietuvos šimtmečio dainų šventės „Vardan tos...“
Folkloro dienos nuotraukos iš Lietuvos nacionalinio kultūros centro archyvo.

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS NACIONALINIS
KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ
ŠVENČIŲ FONDAS

Liaudies kultūra. 2018 Nr. 6 (183)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

REDAKCIJOS ADRESAS:

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12

e. p. liaudies.kultura@gmail.com

SKYRIŲ REDAKTORIAI:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros
klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,

e. p. liaudies.kultura@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės
veiklos realijos, tel. 261 31 61,

e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros

klausimai, istorija, tel. 261 31 61,

e. p. linute.arch@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia

Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽUKAITĖ

REDAKCIJINĖ KOLEGIJA:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus
universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų
institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių
kalbos institutas, P. Viliešio g. 5, LT-2055
Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos
istorijos institutas, Kražių g. 5,
LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių
literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-
VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro
akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus
universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos
institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis
kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8,
LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vyktas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos
universitetas, Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas, Tilžės g. 13,
LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект
32-а, Институт славяноведения, Российская
Академия Наук, Москва 117334, Россия

TURINYS:

Įvadinis | 1

Moksliniai tyrimai

Saulius PIVORAS. Simono Daukanto respublikoniška
vaizduotė ir istoriografinės inovacijos | 3

Austė NAKIENĖ. Partizanų dainos ir
nepriklausomos Lietuvos istorinis pasakojimas | 14

Kostas ALEKSYNAS. „Atėjo prūsai iš rytų...“:
iš pokario dainų redagavimo istorijos | 31

Supratimai

Viktorija DAUJOTYTĖ. Prigimtinė gamtojauta:
buvimas išvien 2 d. | 35

Norbertui Vėliui – 80

Norbertas VĖLIUS. Etninė kultūra ir tauta | 43

„Norbertas visada šypsodavosi“ | 48

Atmintis

Vladas BRAZIŪNAS. Ažuolėli šimtašaki,
vidury pasaulio dygęs | 55

Moksliniai tyrimai

Aivaras JEFANOVAS. Tuvos elnių augintojų ir medžiotojų
socioekonominės praktikos bei strategijos
posovietinėje aplinkoje. 2 d. | 58

Liaudies menas

Dalia BERNOTAITĖ-BELIAUSKIENĖ.
Prie kūno ir sielos: rankšluosčiai. 2 d. | 66

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Nijolė MARCINKEVIČIENĖ. Prie baltų stalų
sukviečiančios Kūčios | 75

Žmonės pasakoja

Linkuviečio Benedikto Navicko (1946–2006)
rankraštis iš Gudakiemio | 84

2019-uosius pasitinkant | 94

Nuotrauka viršelyje: Kalėdų senis. Žuklijai, Trakų r. 2017 m.
Arūno Baltėno nuotrauka.

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

Projektą „Tradicinės kultūros tąsa, kaita ir kartotė
IV“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 15 000 eurų.

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

Lietuvos kultūros taryba remia projektą
„Etninės kultūros paveldas ir gyvoji tradicija:
problemos, tyrimai, interpretacijos IV“.
Skirta 9 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© „Liaudies kultūra“, 2018

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2018 12 10

Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l. | Tiražas 1000 egz.

Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.

Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | <http://www.lnkc.lt>

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius